

Максим Горький
АРТАМОНОВЛАР ИШИ
Юсуф Тоҳирӣ таржимаси

Ромэн Ролланга, Чин инсон ва шоирга
бағишлайман.

I

Озодликдан¹ икки йилча кейин, худонинг қиёфати ўзгарган куни² кундузги ибодат вақтида, Никола на Тичке³ черковнинг қавмлари ўз ораларида бир «ёт» кишини пайқадилар, у тиқилинчда одамларни менсимай туртиб-суртиб юрар ҳамда Дремов шаҳрида энг муътабар ҳисобланган иконалар олдига қиммат баҳо шамлар ёқар эди. Бу забардаст кишининг катта юмалоқ соқоли анчагина оқарган, қорамтир, лўлиларникига ўхшаш жингалак сочлари бошини қалпоқдай ўраган, катта бурни қаппайган, қуюқ қошлари остидан кўк кўзлари чақчайиб турар, қўллари солинтирганда кенг кафтлари тиззасига етар эди.

Кресть олдига у шаҳарнинг номдор кишилари қаторида борди; унинг бу қилиғи уларга айниқса ёқмади, ибодат тугагандан кейин Дремовнинг отоқли кишилари бу ёт киши тўғрисида фикрлашмоқ учун черков жиловхонасига тўпландилар. Бирлари — ханнот, иккинчилари —

¹ Гап 1861 йилги деҳқонлар озодлиги тўғрисида боради. (Тарж).

² Христиан дини байрамларидан бири.

³ «Никола на Тичке» черков, яъни Николай авлиёнинг шарифига тела устига солинган черков.

бурмистр¹ дер, ўзи касалманд бўлса ҳам, чеҳраси очиқ-ювош шаҳар бошлиғи Евсей Баймаков эса астагина йўталиб:

— Дворовийлардан², овчи ёки жанобларнинг кўнглини хушловчи кишилардан бўлса ҳам ажаб эмас,— деди.

«Бева суварак» лақабли бетиним ишратпараст, сасиқ сўз, чўтир ва бадбашара мовутчи Помялов бу гапларни хуш кўрмай:

— Дастпанжаларининг узунлигини кўрдингларми! Юришига қаранг, ҳамма черковларнинг кўнгироқлари худди унинг учун чалиниб тургандай-а,— деди.

Кўк асл мовутдан бели бурма камзул ва оёғига яхши кўн этик кийган, яғрини кенг, бурни катта ҳалиги одам кўчадан, ўз ерида юргандай, дадил қадам ташлаб, қўлларини чўнтагига солиб, тирсақларини биқинига босиб борар эди. Жиловхонадагилар бу кишининг ким эканини аниқ билишни черков кулчаларини ёпувчи Ерданскаяга топшириб, ўзлари Помялов таклифига кўра унинг малиназорига бориб пирог билан кечки чой ичгани жўнашар, қўнгироқ чалиниб турар эди.

Обеддан кейин дремовлилардан баъзилари бу номаълум одамни сойнинг нариги ёғидаги Ратский князларининг ерида, «Сигир тили» деб аталган бурунда кўрибдилар. Бу киши толзорлар орасида юриб, қумлоқ бурунни бир текис, кенг одимлари билан ўлчар, қафтининг остидан шаҳарга, Ока дарёсига ва уни айланиб, буралиб оқувчи ботқоқли Ватаракша йилғасига қарар эди. Дремовда эҳтиёткор кишилар яшайдилар, унинг ким эканини, нима қилиб юганини сўрашга ҳеч кимнинг юраги дов бермади. Шундай бўлса ҳам шаҳарнинг масхарабози ва пияниста миршаби Машка Ступани юбордилар; у ҳамма кишиларнинг олдида, ҳатто хотинлардан ҳам уялмай, иштонини ечди-да, ғижимланган шапкасини бошидан олмай, ботқоқли Ватаракшадан кечиб ўтди, маст ҳолда қорнини чиқариб, кулгили, фоз юриш қилиб ёт кишининг олдига келди ва ўзини баҳодир кўрсатиш учун, атайлаб баланд товуш билан:

— Ким бўласан?— деб сўради.

Ёт кишининг нима деб жавоб бергани эшитилмади,

¹ Помешчик тарафидан белгиланган қишлоқ бошлиғи.

² Дворовий — катта ер эгаларининг уй ишларини бажарувчи хизматкор.

лекин Ступа дарров ўз кишилари олдига қайтиб келиб деди:

— У мендан: нега бунчалик бесўнақайсан, деб сўради. Кўзлари ўқрайган, қароқчига ўхшайди.

Черков кулчаларини ёпувчи бўқоқ, машҳур фолбин ва доно Ерданская кечқурун Помяловнинг малиназориди кўрқинчли кўзларини ола-кула қилиб, шаҳарнинг отоқли кишиларига:

— Исми — Илья, лақаби — Артамонов экан, шаҳаримизда ўрнашиб, ўзича бир иш қилмоқчи бўлганини айтди, лекин қандай иш қилмоқчи эканини билолмадим. Ворго-род йўли билан келиб, соат учдан ошганда яна шу йўлдан қайтиб кетди, — деди.

Шундай қилиб, бу киши тўғрисида аниқроқ бирон нарса билолмадилар, бу ҳол кўнгилни ғаш қилди, гўё биров тун қоронғисида келиб, дераза ойнасини қоқди-ю, бўлажак фалокатлардан сўзсиз хабар бериб, бекиниб олгандай бўлди.

Орадан уч ҳафтача ўтиб, бу ҳодиса шаҳарлиларнинг эсларидан чиқаёзган пайтда, Артамонов тўсатдан уч киши билан тўппа-тўғри Баймаков ҳузурига келди-да, дағаллик билан:

— Мана сенга, Евсей Митрич, доно қўлинг остида ишлагани янги фуқаролар келтирдим. Ўз ёнингда яхши турмуш қуриб олиш учун менга ёрдам бер, — деди.

Қисқа ва маъноли қилиб, ўзининг Рат дарёсидаги Ратский князларининг Курский губернасидаги мулкидан эканини, кейин князь Георгийнинг гумаштаси бўлганини, озодликдан сўнг ундан кетганини, яхши мукофотланганини ва полотно фабрикаси очиб, ўзича иш юргизмоқчи бўлганини сўзлади. Ўзи бева, болаларининг каттаси, Пётр, букри Никита, учинчиси Алёшка аслида жияни, уни ўғил қилиб олган экан.

— Бизнинг мужиклар зиғирни кам экади, — деб қўйди Баймаков ўйланиб.

— Кўпроқ экишга мажбур қиламиз.

Артамоновнинг овози йўғон ва дағал, гапирганда катта дўмбирани ургандай дўриллар эди, Баймаков эса, умр бўйи эҳтиёт бўлиб йўл босар, даҳшатли бир нарсани уйғотиб қўйишдан кўрққандай секин гапирар эди. У Артамоновнинг эшик олдида тошдай қотиб турган болаларига ёқимли, кўкимтил, қайғули кўзларини пирпиратиб қаради, улар ҳар хил бўлиб, каттаси — отасига ўхшаган,

кўкраги кенг, қошлари пайваста, кўзлари айиқникига ўхшаш кичкина, Никитанинг кўзлари қизларники сингари, катта ва эгнидаги кўйлагидай кўм-кўк, Алексейнинг сочи жингалак, юзи қизил, чиройли, оқ бадан, тик ҳам шўх боқар эди.

— Бирини солдатликка берсак бўладими?— деб сўради Баймаков.

— Йўқ, болалар ўзимга керак, квитанциям бор.¹

Кейин болаларига қўл силкиб:

— Ташқарига чиқинглар,— деб буюрди Артамонов.

Улар бирин-кетин, ғозга ўхшаб тизилишиб, катта-кичикликка риоя қилиб, секин чиқиб кетганларидан сўнг, у Баймаковнинг тиззасига оғир кафтини қўйиб:

— Евсей Митрич, мен бир йўла сенга совчи ҳам бўлиб келдим, қизингни катта ўғлимга бер,— деди.

Баймаков қўрққанидан ўтирган ўрнидан ирғиб тушиб, қўлларини силкитди:

— Сенга нима бўлди, худо ёр бўлсин! Сени биринчи кўришим, ким эканингни билмайман, сен бўлсанг, ўҳ-ҳо! Биттаю-битта қизим бор, у ҳали ёш, сен уни кўрганинг ҳам йўқ, қандайлигини билмайсан ҳам. Бу қандай гап?

Артамонов эса мийиғида кулиб:

— Менинг тўғримда уезд полиция бошлиғи — исправникдан сўра, у менинг князимдан кўпдан-кўп миннатдор, ҳамма ишларимда ёрдам беришни князь унга ёзган. Ёмонлигимни эшитмайсан, бунга мана бу муқаддас иконалар гувоҳ. Сенинг қизингни биламан, мен бу ерни, шаҳарингдаги кишиларнинг ҳаммасини биламан, тўрт марта яширинча келиб кетганман, ҳаммасини сўраб-нетиб билганман. Катта ўғлим ҳам келиб кетган, қизингни ҳам кўрган, хотиржам бўлавер!

Баймаков, ўзини устига айиқ ташлангандек ҳис этиб, меҳмондан:

— Сабр қил...— деб илтимос қилди.

Бир сўзлик киши жиддий равишда:

— Узоқ бўлмаса кутаман, кўп кутишга ёшим тўғри келмайди,— деди-да, деразадан ҳовлига қараб:

— Келинглар, хўжайин билан хайрлашинглар,— деб қичқирди.

Улар хайрлашиб кетганларидан кейин, Баймаков кўрқиб, иконаларга қаради, уч марта чўқинди-да, ўзича:

¹ Илгари пулдор кишилар болаларни мажбурий ҳарбий хизматдан пуя тўлаб, квитанция олиб, қутқариб қоларди.

— Худойим ўзинг кечир! Булар қандай одамлар? Бало-қазодан ўзинг сақла,— деб пичирлади.

У ҳассасини дўқиллатиб, боғ томон судралиб кетди, у ерда, арғувон дарахти остида, хотини билан қизи варенье пишираётган эди. Унинг барваста, чиройли хотини:

— Митрич, ҳовлида турган азамат йигитлар кимлар? — деб сўради.

— Номаълум одамлар. Наталья қани?

— Омборчадан қанд олиб келгани кетди.

— Қанд олиб келгани,— деб хафа ҳолда такрорлади, — Баймаков чимдан қилинган скамейкага ўтираётиб.— Қанд. Йўқ, эркинликдан одамларга ташвиш ортади, деб тўғри айтилган экан.

Хотини унга синчиклаб қараб, тинчсизланиб:

— Сенга нима бўлди? Қасал бўлдингми тагин?— деб сўради.

— Кўнглим гаш бўляпти. Бу киши дунёга менинг ўрнимни олгани келганга ўхшайди.

Хотини уни юпатиб:

— Кўй-э! Ҳозирги замонда қишлоқлардан шаҳарга келаётган кишилар озми,— деди.

Ҳамма гап уларнинг келишида-да. Мен ҳозирча сенга ҳеч нима демайман, олдин ўзим бир ўйлаб кўрайчи. . .

Беш кундан кейин Баймаков касал бўлиб ётиб қолди, ўн икки кундан кейин ўлди. Унинг ўлими Артамонов билан болаларига яна кўпроқ доғ туширди. Шаҳар бошлиғи касал бўлиб ётганда Артамонов унинг олдига икки марта келди. Биринчи гал яккама-якка узоқ маслаҳатлашди. Иккинчи гал келганида Баймаков хотинини чақирди-да, мадорсиз қўлларини кўксига қўйиб:

— Мана хотиним билан гаплаш, менинг бу дунёнинг ишларига аралашадиган ҳолим йўқ. Қўйинг, дам олай,— деди.

— Ульяна Ивановна, қани мен билан юр,— деб буюрди Артамонов ва бека келябдими-йўқми деб орқасига қарамай, уйдан чиқди.

Баймаков хотинининг меҳмон орқасидан боришга ботинолмай турганини кўриб:

— Бор, Ульяна, начора, пешонамизга ёзилгани шу экан,— деб аста насиҳат қилди. У ақлли хотин эди, ўйламасдан ҳеч бир иш қилмасди. Бу сафар эса, ўйлашга моврид бўлмай, бир соатчадан кейин эрининг олдига келиб, узун, чиройли киприкларидан кўз ёшларини оқизиб:

— Начора, Митрич, чиндан ҳам пешонамизга ёзилгани шу экан, қизингни фотиҳа қилиб қўя қол,— деди.

Баймаков, башанг кийган қизини кечқурун эри ётган ўрин ёнига олиб келди. Артамонов ҳам ўглини туртиб қўйди, йигит билан қиз бир-бирларига қарамай, қўл ушлашди ва тиз чўкиб, бош эгишди. Баймаков эса, энтикиб, оталаридан қолган марваридлар қадалган қадимий икона билан уларни ёпиб:

— Э, худо ва ҳазрати Исо... Елғиз фарзандимдан марҳаматингни аяма!— деди. Кейин Артамоновга қатъий қилиб:

— Хотирингда бўлсин, қизим учун тангри олдида жавобгарсан!— деди.

У қўлини полга тегизиб, таъзим қилди-да.

— Биламан,— деди.

Сўнгра, бўлгуси келинига бир оғиз ҳам ширин сўз айтмай, унга ҳам, ўглига ҳам қарамасдан, боши билан эшикни имо қилиб:

— Боринглар,— деди.

Фотиҳа олганлар уйдан чиққанларидан кейин, Артамонов касал тушагига ўтириб, қатъий тусда:

— Хотиржам бўл, ҳамма нарса жойида бўлади. Мен ўз князларимга ўттиз йил жазосиз хизмат этдим, инсон эса — худо эмас, инсон шафқатсиз, унга ёқиш — қийин. Қудам Ульяна сенга ҳам яхши бўлади, ўғилларимга оналик қиласан, улар сени ҳурмат этадилар.— деди.

Баймаков бурчакдаги иконаларга қараб, индамасдан унинг сўзларини эшитар ва йиғлар эди. Ульяна ҳам хўрсиниб йиғлар, у киши бўлса алам билан:

— Эҳ, Евсей Митрич, сен бу дунёдан барвақт кетяпсан, ўзингни эҳтиёт қилмагансан. Сен менга ниҳоятда зарур эдинг,— деди.

У соқолини қўли билан тутамлаб, қаттиқ «ух» тортди.

— Сенинг ишларингни биламан: сен — инсофли, тўғри, ақли расо одам эдинг, мен билан беш йилгина яшганингда эди — ишларни қойил қилиб юборардинг, начора, худо буюрган! шу экан!

Ульяна ҳазин товуш билан:

— Сен нима деб қағилляябсан, олақарға, нега бизни қўрқитасан? Ҳали балки, ўлмас...— деб қичқирди.

Артамонов ўрnidан турди-да, ўликка таъзим қилгандай, Баймаковнинг қоматига бош эгди:

— Ишонганинг учун раҳмат. Хайр сизларга, Окага боришим керак, у ерда хўжалик асбоблари ортиб барка келган.

У чиқиб кетгандан кейин, Баймакова ранжиб:

— Беодоб қишлоқи, унашилган келинига бир оғиз ширин сўз топиб айтолмади-я,— деб минғиллади.

Эри уни тўхтатиб:

— Зорланма! Мени безовта қилма!— деди.

Кейин бир оз ўйлаб туриб,— уни маҳкам ушла, ўйлайманки, бу киши бу ердагилардан яхшироқ,— деди.

Баймаковни бутун шаҳар ҳурмат билан кўмди, беш черковнинг ҳамма руҳонийлари қатнашди. Артамоновлар тобут орқасидан марҳумнинг хотини билан қизидан кейин юрдилар. Уларнинг бу қилиғи шаҳар аҳлига ёқмади. Улар кетида келаётган букур Никита одамларнинг гапларини эшитди:

— Ким экани номаълум, бирданига олдинга чиқиб олмоқчи.

Помялов, дуб дарахти уруғи рангига ўхшаган думалоқ кўзларини аланглатиб:

— Марҳум Евсей ҳам, Ульяна ҳам жуда эҳтиёткор кишилар, улар бекорга бир нарса қилмайдилар. Шундай экан, бу ишда бир сир бор. Бу калхатнинг бирон нарсаси уларни қизиқтирган. бўлмаса, улар бунга қуда бўлармиди? — деб шивирлади.

— Ҳа, бир сир бор.

— Мен ҳам сир бор деяпман-ку. Қалбаки пули бўлса керак.— Лекин Баймаков тўғри одамга ўхшар эди-я?

Никита бошини эгиб тинглар, бировнинг уришини кутгандай букурини букарди. Шамол эсиб оломоннинг орқа тарафидан урар, юзлаб оёқдан кўтарилган чанг булутдай одамлар кетидан эргашиб, яланг бошларининг ёғланган сочларига упадай ўтирар эди. Кимдир:

— Уни қара, Артамоновни чангимиз тоза босибди-ку, оқариб кетибди-я, лўли. . . — деди.

Эри кўмилганидан ўн кун кейин Ульяна Баймакова қизи билан монастирга¹кетди, уйини эса Артамоновларга топширди. Артамонов билан болалари гирдобга тушгандай бўлиб қолдилар, эртадан кечгача ҳамманинг кўзи олдида кўчаларда шошиб-пишиб юришар, черковга қа-

¹ Монастир тарки дунё қилган христианларнинг ибодат билан умр ўтказадиган жойлари.

раб тез-тез чўқинишарди, отаси серғалва, катта ўғли—қовоғи солиқ, индамас, афтидан. мўминтой ёки уятчанг; хушрўй Алёшка бўлса йигитларга бўш келмас, қизларга дадил кўз қисар, Никита бўлса букурини дўппайтириб олиб, қуёш чиқиши билан сойнинг нариги тарафидаги «Сигир тилига» кетарди. У ерга дурадгорлар, ғиштчилар ҳар тарафдан қузғундай уймалашиб келган, у ерда ғиштдан узун казарма қуришар, ва ундан нарироқда, Ока лабига ўн икки вершокли ёғочлардан, турмага ўхшаш икки қаватли катта уй тиклашар эди. Кечқурун Дремов шаҳри аҳолиси Ватаракша бўйига тўпланиб, қовоқ уруғи ва кунгабоқар чақар, арраларнинг хир-хири ва визиллашини, рандаларнинг шитирлашини, ўткир болталарнинг тапиллаб тушишини эшитиб, бебаҳо қурилган Вавильон минорасини хотирлашар эди. Помялов бўлса таскин бергандай бегона кишиларга турли фалокатлар келишини айттарди:

— Баҳорда бу хунук иморатларни сув босиб кетади. Ут тушиши ҳам мумкин: дурадгорлар тамаки чекиб ташлашади, ҳамма ёқни эса қиринди, пайраха босиб ётибди.

Сил поп Василий унга:

— Иморатни қум устига солишяпти,— деб уқдирарди.

— Фабрика одамларини тўплайдилар, пиянисталик, ўғрилиқ, бузуқчилик бошланади.

Гавдаси катта, ёғ босиб кетган, бақ-бақалоқ тегирмончи ва майхоначи Лука Барский хириллаган йўғон товуш билан:

— Одам кўп бўлса кун кўриш осонроқ бўлади, қўяверинг, одамлар ишласин,— деб таскин берар эди.

Никита Артамонов шаҳар халқини жуда ҳам кулди-рар; у кенг бир чорраҳа ерда тол чангалларини кесар ва қўпорар, кун билан Ватаракша остидан балчиқ чиқариб, ботқоқликдан торф кесар, букурини дўппайтириб олиб, замбил ғалтакка солар ва қум устига қора тепа қилиб тўкар эди.

— Полиз қилмоқчи шекилли,— деб ўйлашди шаҳарликлар.— Вой аҳмоқ-э, қумни ҳам ўғитлаб бўлар эканми?

Кун ботишда Артамоновлар, ғозга ўхшаб, бирин-кетин тизилиб, отаси олдинда, болалари кетидан сойдан кечиб ўтаётганларида, Помялов уларнинг сувнинг кўким-тил бетида кўриниб турган аксини кўрсатиб:

— Ана уни қаранг, ана уни қаранг, букурининг соясини қизиқлигини қаранг!— деди.

Одамлар кўришса қаторда учинчи бўлиб ўтиб келаётган Никитанинг сояси бошқача қалтираб, оға-иниларининг узун сояларидан оғирроқдай кўринарди. Бир куни, кўп ёққан ёмғирдан кейин, соянинг суви кўтарилиб, букур, сув остидаги ўсимликларга ўралибми ёки бирон чуқурга оёғи кирибми мункиган эди, сув уни кўмиб кетди. Соя лабидаги томошабинларнинг ҳаммаси бирданига қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Ёлғиз, пияниста соатсознинг ўн уч яшар Ольгушка Орлова деган қизигина ачиниб:

— Вой, вой чўкиб кетади!— деб қичқирди.

Биров унинг гарданига уриб:

— Бекордан бекорга шовқинлама,— деди.

Алексей энг кейин келаётгани учун, шўнғиди ва акасини кўтариб, турғазиб кўйди. Ҳар иккилари ҳўл, соянинг балчиғига буланиб сув лабига чиқдилар. Алексей сувдан чиқиб тўғри одамларга қараб бостириб борган эди, улар йўл бериб чекиндилар, орадан кимдир кўрқув билан:

— Йиртқич боласини қаранг-а...— деди.

— Бизни ёмон кўришади,— деди Пётр; отаси йўл-йўлакай унинг юзига қараб:

— Сабр қил, яхши кўриб қолишади,— деди.

Кейин Никитани койиди:

— Ҳой, тасқара! Оёқ остингга қараб юр, халққа кулги бўлма. Биз кулги бўлиш учун бу ерда юрганимиз йўқ, букур!

Артамоновлар ҳеч ким билан танишмай яшар, уларнинг хўжалигини семиз бир хотин юритар, унинг бутун усти-боши қора, бошини ҳам қора рўмол билан боғлаган, рўмолнинг тугуни эса шохга ўхшаб турар эди. У хотин аллақандай сучук тил билан сўзлар, жуда оз, худди рус эмасдай тушуниб бўлмайдиган қилиб гапирарди, Артамоновлар тўғрисида ундан ҳеч нарса билиб бўлмас эди. Шаҳар аҳли:

— Қароқчилар-е, монах¹ бўлиб кўринмоқчилар-а,— дерди.

Отаси билан катта ўғлининг, атрофидаги қишлоқларга тез-тез бориб, деҳқонларни зиғир экишга тавшиқ қилиб юрганлари маълум бўлди. Шундай сафарларининг бирида Илья Артамоновга қочқин солдат ҳужум қилди; у

¹ Монах — христианларда, тарки дунё қилиб, монастырда яшовчилар, роҳиблар.

бирини хом тасма учига икки қадоқли тош бойланган чўқмор билан уриб ўлдирди, иккинчисининг бошини ёрди, учинчиси қочиб қутулди. Артамоновнинг бу иши учун исправник уни мақтади, камбағал Ильинский қавмининг ёш попи эса, бу гуноҳи учун унга қирқ кеча черковда ибодат қилиш жаримасини юклади.

Куз кечаларида Никита отасига, оға-иниларига авлиёларнинг ҳаёти тўғрисида, черков уламоларининг таълимларидан ўқиб берар, лекин отаси уни кўпинча тўхта-тиб қўйиб:

— Бу ҳикмати олийлар жуда баланд, унга бизнинг ақлимиз етмайди, биз қора ишчи одамлармиз, булар тўғрисида ўйлаш бизга муносиб эмас. Биз оддий ишлар учун туғилганмиз. Марҳум князь Юрий етти минг китоб ўқиган. Фикри ҳам шунча чуқурлашиб кетганки, бора-бора худога ишонмай қўйган. Бутун ерни кезиб чиққан, ҳамма қироллар ҳузурида қабул қилинган машҳур одам эди! Лекин мовут ишлайдиган фабрика солдирган эди — иши юришмади. Қандай иш бошламасин — бўлмади, ўзини ўзи оқламади. Шундай қилиб, бутун умри деҳқоннинг нонини ейиш билан ўтди.

Гапирганда сўзларини аниқ қилиб сўзларди, уларнинг сўзларини эшитиб ўйлаб кўрарди ва қайтадан болаларга уқдирар эди:

— Сизга яшаш қийин бўлади, сиз ўзингизга ўзингиз қонун, ўзингиз ҳимоя. Мен ўз ихтиёрим билан ишламай, буюрилганини қилиб умр ўтказдим. Кўрардимки, иш бошқача бўлиши керак, лекин тузатиш қўлимдан келмасди, чунки иш менинг ишим эмас, хўжайинларники. Ўзимча ишлаш у ёқда турсин, ўйлашга ҳам ботинолмас эдим, ўз ўйим билан хўжайин фикрини аралаштириб юборишдан кўрқардим. Пётр, эшитдингми?

— Эшитяпман.

— Шундай. Хотирингда тут. Одам яшаб турса ҳам, йўққа ўхшайди. Албатта, жавобгарлиги ҳам кам, сен ўз ихтиёринг билан юрмайсан, сени бошқариб турадилар. Жавобгар бўлмай яшаш осону, лекин фойдаси кам.

Баъзи вақтларда у бир-икки соат гапирар, ҳамма вақт болаларидан эшитяпсизларми деб сўрар, печь устида оёқларини осилтириб ўтириб, бармоқлари билан соқолининг чигилини ёзар, шошмасдан бирин-кетин сўз занжирини улаб кетар эди. Кенг, тоза ошхонада илиқ қоронғилик чўккан, ташқарида бўрон ҳуштак чалади, де-

раза ойналарини оҳиста силаб ўтади, ёки кўкимтир изгирин изиллайди. Пётр ёғ шам ёқилган стол олдида ўтириб, қоғозларни шилдиради, аста-аста чўт ташлайди, Алексей унга ёрдамлашади, Никита чивиклардан чиройли сават тўқийди.

— Мана бизга подшоҳ озодлик берди. Буни тушуниш керак: қай ҳисобда озодлик? Ҳисоб қилмай қўй ҳам оғилхонадан чиқарилмайди, бу ерда эса бутун халқ, минг-минглаб одам бўшатишган. Бу кўрсатадики, подшо тушунган, хўжайинлардан кўп ололмайди, улар бор-йўғини ўзлари еб тугатадилар. Князь Георгий озодликдан олдин ҳам ўзи буни тушуниб, бир вақт менга: эркисиз меҳнат фойдасиз деган эди. Мана, бизга ўз ихтиёримиз билан ишлашимизга ишонч билдирилди. Энди солдат ҳам йигирма беш йил милтиқ кўтариб юрмайди, ишлайди! Энди ҳар ким ўзининг нимага қодир эканини кўрсатиши лозим. Дворянликка хотима берилди, энди ўзингиз дворянсиз, сўзларимни эшитяпсизми?

Ульяна Баймакова монастирда уч ойча туриб қайтиб келди, уйга келган кунининг эртасигаёқ Артамонов ундан:

— Тўйни тез орада қиламизми?— деб сўради.

Баймакова, жаҳли чиқиб, ғазабдан кўзлари чарақлаб:

— Сенга нима бўлди? Ҳушингни йиғ! Отасининг ўлганига ярим йил ҳам ўтгани йўғу, сен бўлсанг... Ёки гуноҳни билмайсанми?— деди.

Лекин Артамонов унинг сўзини жиддият билан кесди:

— Қуда, бу ишда гуноҳ нима қилсин. Жаноблар қандай ишлар қиладилар, худо эса, чидайди! Меники зарурят. Пётрга уй бекаси керак.

Ундан кейин, Артамонов унинг қанча пули бор эканини сўради.

— Қизим учун беш юз сўмдан ортиқ бермайман!— деб жавоб берди Баймакова.

Барваста мужик унга тикилиб туриб, ишонч ва бепарволик билан:

— Кўп ҳам берарсан,— деди.

Улар стол ёнида бир-бирларига рўпара ўтирардилар, Артамонов тирсақларини столга тираб, икки қўлининг бармоқларини қалин соқоли орасига юбориб ўтирар, хотин эса, қошларини чимириб, қўрқа-писа қаддини столдан олди. Унинг ёши ўттиздан хийлагина ошган бўлса ҳам, анчагина ёш кўринар, қип-қизил бетлари жиддий,

кўкиш шахло кўзлари ёниб турар эди, Артамонов ўрнидан турди ва қаддини ростлаб:

— Чиройлисан, Ульяна Ивановна,— деди.

У, истехзо ва жаҳл билан:

— Тағин нима дейсан?— деди.

— Нима ҳам дердим.

Артамонов оёқларини судраб босиб, истар-истамас чиқиб кетди. Баймакова эса унинг орқасидан қараб, шу орада ойнага ҳам кўз ташлаб, алам билан:

— Соқолли иблис. Илашиб қолди...— деб шивирлади.

Бу кишидан хавфсираб, Ульяна юқорига, қизининг олдига чиқди. Лекин қизи Наталья у ерда йўқ экан, деразадан ташқарига қараб, қизини дарвоза олдида кўрди, унинг олдида Пётр бор эди. Баймакова зинадан тез юриб тушди-да, эшик олдида туриб:

— Наталья, уйга кир!— деб қичқирди.

Пётр унга эгилиб салом берди.

— Яхши йигит, онаси йўғида қизи билан гаплашиш қоидада йўқ, бундан кейин бундақа бўлмасин!

— У менга унашилган-ку,— деди Пётр.

— Барибир, бизнинг ўз одатларимиз бор,— деди Баймакова, лекин ўз-ўзига савол берди:

«Нима учун ғазабландим? Улар ёш бўлса, бир-бирларини севишади-ку. Яхши иш қилмадим, гўё кўролмагандай бўлдим».

Шундай бўлса ҳам, уйга киргач, қизининг сочидан тортиб, бундан кейин қайлиғинг билан бетма-бет гаплашиб турма деб буюрди.

— Сенга унашиб қўйилган бўлса ҳам ё — бўлади, ё — бўлмайди, аниқ эмас,— деб қатъий айтди.

Ҳадиксираш унинг кўнглини безовта қилар эди. Бир неча кундан кейин у, фол очтириш учун Ерданскаянинг олдига борди. Шаҳарнинг ҳамма хотинлари бўқоқ, семиз, черков кўнғироғига ўхшаш бу фолбиннинг олдига тавбатазаруқ қилгани, қайғу-ҳасратларини айтгани ва фол очтиргани борар эди.

— Бунинг учун фол боқиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, — деди Ерданская,— жоним, сенга тўғрисини айтиб қўя қолай, сен бу кишининг этагини тут. Кўзларим бекорга жовдирамайди,— одамларни танийман, улар ўз қартамдай, миридан-сиригача биламан. Унинг омади келганини қара! Ҳамма ишлари ўз-ўзидан, шарга ўхшаб, ҳаракатга келади. Бизнинг эркаклар эса уни кўролмаган-

дан, алам қилиб, сўлакайлари оқизадилар. Йўқ, жоним, сен бундан қўрқма, у тулкидай қўрқиб эмас, айиқдай яшайди.

— Айиқдай яшаши тўғри,— деб фолбин сўзини маъқуллади-да, ух тортиб, сўзлади:

— Қўрқаман; у совчи бўлиб биринчи келганидаёқ қўрқиб қолган эдим, тўсатдан, булутдан тушгандай қариндош бўлди-қолди. Шундай ҳам бўладими? Эсимда: у гапирганда, мен унинг ҳаёсиз кўзларига қараб, ҳалқумимдан олгандай, ҳамма сўзларига хўп деб, ҳаммасига рози бўлавердим.

— Бу унинг ўз кучига ишонганини кўрсатади,— деб тушунтирди фолбин хотин.

Бу гапларнинг биронтаси ҳам Баймаковани тинчитмади. Фолбин хотин уни қоронғи, дори ўсимликларнинг ўткир ҳидлари буриқсаб турган уйидан кузатиб чиқиб, хайрлашаркан:

— Хотирингда туг: эртақлардагина аҳмоқлар омадли бўлади...— деди.

У Артамоновни кўп мақтади, гўё унга сотилганга ўхшарди. Гавдали, тузланган судак балиғидай қоп-қора, қуп-қуруқ Матрёна Барская бўлса, бошқача гапирди:

— Ульяна, сенинг тўғрингда бутун шаҳар ҳам тортади; бу келгиндилардан қандай қўрқмайсан? Вой, эҳтиёт бўл! Бир боласинини букур бўлгани бежиз эмас, оналарининг гуноҳи жадига шундай бўлган...

Бева Баймаковага қийин эди, ўринсиз ғазабланганини сезса ҳам, қизини кўп урарди. У уйда турувчиларни иложи борица камроқ кўришга тиришар, улар эса, борган сари унинг рўпарасида ўралишиб, жиғибийронини чиқарар эди.

Қиш ҳам сезилмасдан келиб қолди, бирданига гувиллаган қор уюрмаси, қаттиқ совуқ билан шаҳарга ёпирилиб, кўчаларни, уйларини қор тепалари босди, майна учун қўйилган инларнинг устига, черков чўққиларига оқ, пахтали телпак кийгизди, дарёларнинг, ботқоқларнинг зангсимон сувларини темирдай оқ муз билан қоплади. Ока дарёсининг музида шаҳар аҳли билан яқин атрофдаги қишлоқларнинг мужиклари ўртасида муштлашишлар бошланди; Алексей ҳар байрамда муштлашга чиқиб, калтак еб, уйга жаҳли чиқиб қайтар эди.

— Ҳа Алёша? Бу ердаги уришқоқлар бизникилардан эпчил эканларми?— деб сўрар эди Артамонов.

Алексей, кўкарган ерларини чақа ёки муз билан иш-
қаб, қарчиғай кўзларини чарақлатиб, хўмраярди-да, инда-
масди. Бир кун Пётр:

— Алексей чабдаст, лекин уни ўзимизнинг шаҳарлик-
лар уряпти,— деди.

Илья Артамонов муштини столга қўйиб:

— Нима учун?— деб сўради.

— Емон кўришади.

— Уними?

— Ҳаммамизни ҳам.

Отаси мушти билан столга шундай урдик, шамдон-
дан шам чиқиб кетиб, ўчди; қоронғида ўкириб:

— Сен нимасан: менга яланг қизлардай яхши кўриш
тўғрисида гапирасан? Бундан кейин бу сўзни эшитмай!—
деди.

Никита шамни ёқар экан, секингина:

— Алёшанинг уришишга бормаслиги керак эди,—
деди.

— Нима? одамлар: Артамонов қўрқди деб кулиш-
синми? Қурбақа салласи, черков қўнғироқчиси! Сен жим
ўтир.

Ҳаммасини сўкиб, бир неча кундан кейин Илья, кечки
овқат устида, болаларни эркалатиб минғирлади:

— Болалар, сизлар бир айиқ овига бориб келишингиз
керак эди. Кўнгил очадиган яхши эрмак бўлади. Мен
князь Георгий билан Рязань ўрмонларига борар эдим,
биз ўрмон эгаларини¹ найзага олардик, қизиқ!

У қизиқиб кетиб, бир неча яхши ўтган овларни сўз-
лаб берди, бир ҳафтадан кейин Пётр билан Алексейни
олиб ўрмонга борди-да, каттакон қари айиқни ўлдирди.
Ундан кейин оға-инилар ўзлари овга бориб, она айиқ-
ни жойидан қўзғатдилар, она айиқ Алексейнинг калта
пўстинини йиртиб, белини тирнаб ташлади, шунга қара-
масдан оға-инилар айиқни ўлдирдилар, уни ўрмондаги
бўриларга қолдириб, икки боласини шаҳарга олиб келди-
лар.

— Сенинг Артамоновларинг қалай яшайди?— деб
сўради Баймаковдан шаҳарликлар.

— Чакки эмас, тузук.

— Қишда чўчқа ювош бўлади,— деди Помялов.

¹ Россияда айиқни «ўрмон эгаси» деб ҳам юритадилар.

Тул хотин, ўз-ўзига ишонмасдан, Артамоновларга бўлган душманлик уни бир неча вақтдан бери ранжитаётганини, уларга бўлган адоват унинг ғашини келтираётганини сеза бошлади. Шу билан бирга Артамоновларнинг хушёр, иноқ яшаб, ўз ишларини тинмай қилаётганларини, уларда ҳеч қандай ёмонлик йўқлигини кўрар эди. Наталья билан Пётрни кузатиб юриб, шундай бир ишонч ҳосил этдики, бу индамас норғил йигит ёшига номуносиб равишда ўзини сипоҳ тутади, баъзи бир шаҳар қаллиқларига ўхшаб ўз қаллиғини қоронғи бурчакда сиқишга уринмайди, қитиқлаб, қулоғига уятсиз гаплар шивирламайди, Баймаковани бир оз қўрқитган нарса Пётрнинг қизга нисбатан тушуниб бўлмас қуруқ, лекин эҳтиёткорона муомаласи, баъзан эса ҳатто тергаши эди.

«Эркалатмайдиган эр бўлади» деб ўйларди Баймакова.

Лекин бир куни зинадан туша туриб пастдаги йўлакдан қизининг товушини эшитиб қолди:

— Тағин айиқ овига борасизми?

— Бормоқчимиз. Нима қилди?

— Хатарли, Алёшага айиқ чанг солибди-ку.

Ўзи айбдор, шошилмасин-да. Демак, менинг тўғримда ўйлаяпсизми.

— Мен сизнинг тўғринигизда ҳеч нарса демадим-ку.

«Бунинг ҳийлагарлигини қаранг-а!— Онаси кулимсираб ва уҳ тортиб.— У содда экан-у» деб ўйлади.

Илья Артамонов бўлса унга тобора қатъий қилиб:

— Тўйни тезлаштир, бўлмаса улар ўзларича тезлаштириб қўядилар,— дерди.

Баймакованинг ўзи ҳам шошиш керак эканини кўрар эди, қизи кечалари яхши ухлამас, тан зориқинини яширолмас эди. Пасха муносабати блан қизини яна монастырга олиб кетди. Бир ойдан кейин уйга қайтиб келиб қараса — қаровсиз қолган боғлари тартибга солинган, йўллар қирилган, дарахтлар қурт-қумурсқалардан тозаланган, мевали буталарнинг ён-атрофи қирқилган ва боғланган бўлиб, ҳамма ишни тажрибали киши қилганлиги билиниб турар эди. Баймакова сойга қараб тушадиган йўл билан борганда, букур Никитанинг баҳор сувлари билан ювилиб кетган ер атрофидаги четанларни тузатиш билан машғул эканини кўрди.

Тиззасидан ҳам пастга тушган узун каноп кўйлак остидан букурнинг ногирон суяклари кўтарилиб, узун,

сарғиш сочли катта бошини ҳам қоплагандай кўринарди. Сочларини юзига тушмасин деб, Никита қайин дарахтининг чивиғи билан боғлаб олган экан. Ям-яшил япроқлар ичида зоҳид чолга ўхшаб, ўз-ўзини унутиб, иш билан машғул эди, қуёшда кумушдай кўринган болтаси билан қозиқларни ўйнар, ингичка, қиз товуши билан астагина қандайдир, черков ашуласини айтар эди. Четаннинг нариги ёғида ипакдай майин сув кўкимтир товлар, қуёшнинг олтин тусли акси эса унда сузиб юрган балиқлардай ўйнар эди.

Баймакова беихтиёр ийиб кетиб:

— Ҳорманг,— деди.

Никита ҳам кўк кўзларини йилтиратиб:

— Бор бўлинг!— деб жавоб берди.

— Боғни сен тартибга солдингми?

— Мен.

— Яхши тартибга солгансан. Боғни яхши кўрасанми?

Никита чўкка тушиб олиб, тўққиз ёшда хўжаси князь боғбонга шогирдликка берганини, ҳозир ўн тўққиз ёшга кирганини қисқагина қилиб айтиб берди.

«Букур бўлса ҳам ёмон эмас кўринади» деб ўйлаб қўйди Баймакова.

Кечқурун юқоридаги уйда у қизи билан чой ичиб ўтирганда, Никита сарғиш, хунук ва ношод юзига кулги олиб, эшик олдида бир даста гул билан кўринди.

— Марҳамат қилиб гулни қабул этинг.

Баймакова ҳайрон бўлиб, чиройли гулдастага ишончсизлик билан қарар экан:

— Нима учун?— деб сўради.

Никита ўз хўжасиникида юрганда ҳар кун эрта билан князь хотинига гул тақдим этиш бунинг вазифаси бўлганини унга сўзлади.

— Шундайми?— деб Баймакова салгина қизарди ва бошини ғурур билан кўтариб:— Ёки мен ҳам князь хотинига ўхшайманми? У чиройли бўлса керак?

— Сиз ҳам чиройлисиз-ку. . .

Баймакова илгаригидан ҳам кўпроқ қизариб:

«Отаси ўргатмаганмикин?» деб ўйлади.

— Ундай бўлса, ҳурматлаганинг учун раҳмат!— деб жавоб берди-ю, чойга таклиф қилмади, у чиқиб кетгандан кейин:

«Унинг кўзлари яхши, отасиникига ўхшамайди, онасиникига ўхшаса керак» деб ўйлади ва уҳ тортиб:

— Булар билан бирга туриш пешонамизда бор кўри-
нади,— деб қўйди.

Эримнинг ўлганига бир йил тўлсин деб, тўйни куз-
гача тўхтатиб туриш учун Артамоновни кўндиришга ор-
тиқча уринмади. Лекин Артамоновга қатъий қилиб:

— Аммо сен, афандим, Илья Васильевич, бу ишдан
чекин! Менга қўйиб бер, ҳамма ишни бизникича, яхши
қилиб, эскича қилай. Бу иш сенинг учун ҳам фойдали
бўлади, бирданига бизнинг энг яхши одамларимизга қў-
шилсан, тезроқ рўёбга чиқасан,— деди.

— Бе-е! Мен бусиз ҳам узоқдан кўриниб тураман,—
деди Артамонов мағрурланиб.

Баймакова унинг такаббурлигидан ранжиб:

— Сени бу ердагилар яхши кўрмайди,— деди.

— Майли, қўрқиб қолишар,— деди, кейин жилмайиб
кифт қоқиб:

— Пётр ҳам яхши кўриш тўғрисида куйлайди. Ажаб
одамларсиз...

— Бу яхши кўрмасликлари менга ҳам маълум дэ-
ражада таъсир қилади.

— Сен, қуда, хотиржам бўл!

Артамонов, узун дастпанжасини кўтарди ва муш-
тининг бармоқларини қизаргунча сиқиб:

— Мен, одамларнинг қаршилигини синдира оламан,
менинг атрофимда кўп вақт депсаниб юролмайди. Мен
севгисиз ҳам яшай оламан...— деди.

Хотин жим бўлди, ваҳимали хавфсираш билан:

«Бу қандай бало ўзи» деб ўйлади.

Мана, унинг ором бахш уйи қизининг ўртоқлари,
шаҳарнинг энг яхши оилаларининг қизлари билан лиқ
тўлган, улар ҳаммалари кимхобдан тикилган серҳашам,
қадимий сарафанлар¹ кийганлар, ипак гуллар тикилиб,
турли тўрлар қадалган бурмачали энглари нозик дока-
лардан ишланган бўлиб, билак атрофида қабарчиб ту-
ради; оёқларига эчки тери ва сахтиёндан тикилган
ковушлар кийишган, узун сочларига қизлар турли-ту-
ман ленталар таққанлар. Келин, кумуш кимхобдан ти-
килиб, ёқасидан этагигача зар тугмачалар қадалган
оғир сарафан кийиб, елкасига олтин кимхобдан тикил-
ган шушун² солиб, оқ ва кўк ленталар таққанидан на-

¹ *Сарафан* — хотин-қизлар киядиган енгсиз кўйлак

² *Шушун* — хотин-қизларнинг ёзги уст кийимлари (*Тарж.*)

фаси қисилиб, қўлидаги тўр рўмолчаси билан терларни артиб, худди муздан ясалган ҳайкалдай қотиб, унинг тўрида баланд товуш билан қизларга «лапар боши» бўлиб турар эди:

Ям-яшил майин майсазорларга,
Осмондай кўм-кўк чаманзорларга,
Баҳор сувлари тошиб кетди,
Муздай сувлар лойланиб кетди. . .

Ўртоқлари сўниб бораётган қиз нолаларини аҳил, баланд овоз билан бирданига кўтариб кетдилар:

Яланг оёқ бўлсам-да,
Кийинмаган бўлсам-да,
Қўлга челақ тутқизиб,
«Сув олиб кел!» дейдилар. . .

Қизлар орасида кўринмай кетган Алексей эса, кулиб ҳам вағирлаб:

— Бу қизиқ ашула экан! Қуркани оқ челақка тиққандай, қизларни кимхобга ўраб қўйишибди, булар эса, «яланг оёқман, кийинмаганман» деб қичқиришади.

Келинга яқин ўтирган Никитанинг бурма белли янги кўк камзули, буқуридан гарданига йиғилиб, уни хунук, кулгили ҳолга келтирган; гўё у, қизнинг ҳозир эриб, ғойиб бўлишидан қўрққандай, кўк кўзларини бақрайтиб унга ғалати қарайди. Остонада турган Матрёна Барская, эшикни қаттиқ ёпиб, кўзларини бир югуртириб чиқади-ю, дўриллаган, йўғон товуш билан:

— Куйларингиз мунгли эмас, қизлар,— дейди.

Отдай катта-катта қадам ташлаб келиб, қадимги одат бўйича қандай куйлаш лозим эканини уқдириб, никоҳга қандай ҳаяжон билан ҳозирланиш лозимлигини жиддий сўзлай бошлади:

— «Эрга тегиш — тош деворнинг орқасига ўтиш билан баравар» дейилган, девор маҳкам — бузолмайсиз, баланд — оша олмайсиз, буни билиб қўйинг!

Лекин қизлар унинг гапига яхши қулоқ солмайдилар; уй дим ва тор бўлгани учун, кампирга туртишиб, ҳовлига, боққа қараб югурадилар; эгнига ялтироқ ипак кўйлак, бахмал шим кийган Алексей қизлар орасида гулга қўнган асаларидек шод, маст кишидек сергап, югуриб юради.

Барская қалин лабларини ўпкаланиб осилтириб олиб, кўзларини бақрайтириб, юбкасининг олди тарафидан сал кўтарди-ю, қуюқ булутдай юқорига, Ульянанинг олдига чиқади-да, унга пайғамбарона башарот беради:

— Сенинг қизинг жуда шод, бу қоида, расм бўйича эмас, бошдаги шодликнинг охири ёмон бўлади!

Баймакова, тунука қопланган катта сандиқни очиб, чўккалаб, ташвишланиб уни тинтимоқда эди, унинг атрофида, худди ярмарка дўконларидагидай, ерда, ўрин устида ипак кийимликлар, Москва алвонлари, кашмир шоллари, ленталар, гул тикилган сочиқлар кечки қуёш ёғдуси булутларга жилва бергандай сочилиб ётарди.

— Куёвнинг никоҳгача қиз уйида туриши қоидада йўқ гап; Артамоновларнинг кўчиб кетишлари лозим эди...

— Илгарироқ айтиш керак эди; энди бу тўғрида гапиришнинг вақти ўтди,— деб, Ульяна юзидаги қайғусини яшириш учун, сандиқ ичига энгашган эди, ғудиллаган, йўғон товуш:

— Сени ақлли дейишар эди, ўзининг ақли етар деб индамаган эдим, мен тўғрисида гапирсам бўлди; одамлар қабул қилмасалар, тангри савобимга қўшар,— деди.

Барская, гўё бошида тўла турган ақли тўкилиб кетишидан қўрққандай, калласини тик тутиб, бир оз вақт қайқалдай қотиб турди-да жавоб кутмасданоқ ташқарига чиқиб кетди. Ульяна эса атрофидаги молларнинг ранг-баранг товланиши ичида чўккалаб, қўрқув, қайғу-ҳасрат ичида:

— Эй, тангрим — ёрдам эт! Ақлимдан оздирма,— деб шивирлади.

Ульяна, эшик орқасидаги товушни эшитиб, кўз ёшларини яшириш учун, шошиб бошини сандиққа тикқан эди, Никита келди ва эшик олдидан туриб:

— Сизга бирон ёрдам керакми-йўқлигини билиш учун мени Наталья Евсеевна юборди,— деди.

— Раҳмат, азизим...

— Ошхонада Ольга Орлованинг устига шинни тўкилиб кетди.

— Бе-э, нима дединг! Ақлли қизча-ку, сенга хотин бўлгудай-я...

— Менга ким тегар эди. . .

Илья Артамонов, Гаврила Барский, келиннинг чўқинтирган отахони Помялов, кўнчи Житейкин, бепарво аравасоз Воропонов боғдаги арғувон дарахти остидаги юмалоқ стол атрофида ўтириб, хонаки пиво ичмоқда; арғувон дарахтига суялиб турган Пётр, катталарнинг сўзларига ҳурмат билан қулоқ солади, қора сочлари қуюқ ёғлангани учун боши темирдан ясалгандай кўрилади.

Отаси ўйчанлик билан:

— Сизнинг одатларингиз бошқача экан,— дейди; Помялов бўлса мақтанади:

— Биз бу ернинг туб халқимиз. Биз Улуғ Рус!

— Биз ҳам қўшимчалардан эмасмиз.

— Бизнинг одатларимиз қадимдан қолган. . .

Бу ерда мордвалар, чувошлар кўп. . .

Чинқиритиб, кулитиб, бир-бирларини итаришиб, қизлар боққа киришди. Улар келиб, стол атрофини сарафанлар чамбари билан ўраб, улуғлаш байтини бошладилар:

Вой сўзимиз улур қудамизга,
Василий ўғли, жон Ильяга!
Бир зинани боссанг — бир оёғинг синсин!
Бошқасини боссанг — иккинчиси синсин!
Учинчисини боссанг — бўйнинг узилсин.

Артамонов, ажабланиб, ўғлига қараб:

— Мана, бунинг оти ҳам «улуғлаш» эмиш! — деб қичқирди.

Пётр, қизларга қараб, ўз қулоғини тортиб қўйди, оҳиста илжайиб кулди.

— Сен ҳали қулоқ солиб туравер! — деб Барский маслаҳат берди-ю, хохолаб кулиб юборди.

Бу ҳам кам бизнинг қудамизга,
Қиз опқочар у қароқчига. . .

Артамонов бармоқлари билан столни чертиб ўтираркан, бир оз хижолат бўлгандек:

— Ҳали ҳам камми? — деб қичқирди.

Қизлар эса, очилиб кетиб, давом этдилар:

Томдан сени — сиз малога!
Тоғ бошидан — тош устига!

Сен бизларни алдамагин,
Узоқ ерни мақтамагин,
Ёт ўлкалар, шаҳарларни,
Бизга мақтаб кўрсатмагин!
У ерларда ҳам кўкариб,
Кўз ёшлари оқиб ётар...

— Ие-ие, гап бу ерда экан-ку!— деб Артамонов хафа бўлиб қичқирди-да, кейин қизларга деди: — Лекин қизлар, мен сизга жаҳл қилиб эмас, ҳар ҳолда ўз юртимни мақтайман; бизнинг одатларимиз — юмшоқроқ, одамларимиз ҳам мулозиматлироқ, бизда ҳатто: «Свапа билан Усожа Сейм дарёсига қуюлади; тангрига шукурки, Окага эмас!» деган мақол ҳам бор.

Барский мақтанибми, қўрқитибми:

— Сен сабр қил, ҳали бизни билмайсан. Ке, қизларга инъом қил,— деди.

— Буларга қанча берай?

— Хоҳлаганингча бер.

Лекин, Артамоновнинг қизларга икки кумуш сўлковой берганини кўриб, Помялов жаҳли чиқиб:

— Мақтаниб кўп бердинг! — деди.

Артамоновнинг ҳам жаҳли чиқиб:

— Сизга ёқиш жуда ҳам қийин экан! — деб қийқирди.

Барский, қулоқни батанг қилиб кулди, Житейкин ҳам қаттиқ, хиқиллаб кулди.

Қизлар мажлиси тонг отишга яқин тамом бўлди. Меҳмонлар тарқалди; уйдагиларнинг деярли ҳаммалари уйқуга толдилар. Артамонов боғда, Пётр ва Никита билан ўтириб; соқолини силар, боғнинг у ёқ-бу ёғига аланглаб, қизарган булутларга қарар, паст товуш билан:

— Ёқимсиз халқ, дағал одамлар экан! Сен, Петрюха, қайнананг ҳар нарса буюрса ҳам ўрнига етказ, агар унинг буюрганлари хотинларнинг арзимаган ишлари бўлса ҳам — қилиш керак! Алексей қизларни кузатиб кетдимиз? У қизларга ёқса ҳам, йигитларга ёқмайди, Барскийнинг ўғилчиси унга ғазаб билан ўқрайиб қарайди... Шундай! Сен, Никита, ёқимлироқ бўл, бу иш сенинг қўлингдан келади; отангга сен замаскалик хизматини қил: бирон ерда мен кемтик қолдирсам — сен тўлдир!

Бир кўзи билан ёғочдан ишланган катта идишга қараб қўйиб, хўмрайган ҳолда, сўзида давом этди:

— Ҳаммасини ҳам ялаб битиришибди! Худди отдай шимиришар экан... Пётр, сен нима ўйлаётибсан?

Ўғли, қаллиғининг ҳады қилган ипак белбоғни қўлида ўйната-ўйната, секингина:

— Қишлоқда турмуш оддий, яшаш ҳам ташвишсизроқ,— деди.

— Хўш... кунни ухлаб ўтказишдан ҳам оддий нарса борми...

— Никоҳни чўзиб юборишди...

— Сабр қил!

Мана, Пётр учун қийин бўлган улуғ кун ҳам етиб келди. Қошларнинг хунук чимирилгани қаллиғининг кўз ўнгида уни чиройли кўрсатмаслигини билса ҳам, қошлари бир-бирига пишиқ ип билан тикилгандай, чиройини очмай, уйнинг тўрида ўтирган эди. Ер тагидан меҳмонларга қараб қўйиб, сочларини силкийди, стол устига ва Натальянинг юзига тутилган тўрга бошидаги қуруқ хмел¹ япроқлари тўкилади; Наталья ҳам сўлишиб, чарчаганликдан кўзларини юмиб олган, болалардай қўрққанидан туси ўчиб ва уялганидан қалтираб ўтиради.

Ўсиқ сочли қизил башаралар тишларини иржайтириб, йигирманчи марта:

— Бўса!— деб бўкиришади.

Пётр бўйинини букмай, бўридай бурилиб Натальянинг бетигаги тўрини очиб, қуруқ лабини, бурнини унинг юзига суқар экан, қиз баданини ипакдай майин солқинлигини, елкасининг қалтираганини сезади. У Натальяга ачинади, уялади, лекин маст одамлар ҳар тарафдан:

— Билмас экан йигит!— деб бўкиради.

— Лабини мўлжалла!

— Агар мен бўлсам — бошлаб ўпар эдим!

Кайфи тарақ бир аёл:

— Мен сенга ўпишни кўрсатиб қўяман!— деб чинқиради.

— Бўса! — деб ўкиради Барский.

Пётр тишларини бириктириб қизнинг нам лабидан ўпаркан, ҳар иккилари ҳам қалтирайдилар. Оппоқ На-

¹ Хмел — чирмов ўсимликларидан бўлиб, япроқ ва гуллардан хамиртуруш, ачитқилар ишланади. Тўйда қиз билан куёв бошига шу хмелдан сепиш одати бор.

талья эса, қуёшда тарқалаётган булутга ўхшарди. Уларнинг ҳар иккилари ҳам оч, уларга кечадан бери ҳеч қандай овқат бермаганлар. Пётр ҳаяжонлангани, ичимликларнинг ўткир иси ва ичиб олган икки стакан вижиллаган «цимлян» винонинг таъсири билан ўзини маст сезиб, бу ҳолни ёш қаллиғи пайқаб қолишидан чўчийди. Атрофдаги бутун нарсалар Пётрнинг кўзига жимирлаб кўринадди, улар гоҳ ола-була туркумларга тўпланиб, гоҳ те-варак-атрофга ёқимсиз башараларнинг қизил пуфаклари бир кўриниб, бир ёйилиб кетади. Ўғли отасига ёлворган ва жаҳли чиққансимон қарайди. Илья Артамонов сочлари ҳурпайган, ҳаяжонланган ҳолда Баймакованинг қип-қизил бетига қараб:

— Қани, қуда, болдан қуйиб, стаканларни чўқиштирайлик! Бол эгаси билан ширин...— деб қичқирди.

Баймакова, дўндик, оппоқ қўлини чўзганда, билагидаги рангдор тошлар қадалган олтин билагузуги қуёшда ялтиради. Баланд кўкраги устида марварид тизими говланади, у ҳам бир оз ичиб олган, унинг кўк кўзларида ноз кулгилари ўйнайди, чала очиқ лаблари завқ келтириб қимирлайди. Стаканни уриштириб, қўлидаги болни ичга, қудасига таъзим қилади. Артамонов эса, ҳурпайган бошини чайқаб, завқланиб:

— Вой, қудажон, совлатингга қойилман! Худо урсин, княгина совлати-я,— деб бўкиради.

Отаси ўзини яхши тутмаётганини Пётр сал-пал сезади, меҳмонларнинг маст ҳайқириғи ичида у Помяловнинг писмиқлик билан сўзлаганини, йўғон товуш билан айтган таъналарини, Житейкиннинг кинояли кулгиларини сезгирлик билан билиб олар эди.

«Тўй эмас суд» деб ўйларкан:

— У шайтоннинг Ульянага қандай қараётганини кўринг! Вой-вой! — деган сўзларни эшитади.

— Яна бир тўй бўладиганга ўхшайди, аммо у тўй попсиз бўлса керак...

Бу сўзлар бир дам унинг қулоғига чалинади, Натальянинг тиззаси ёки тирсаги унинг бирон ерига тегиши биланоқ бутун вужуди эриб кетгандай бўлиб, уларни унутади, у Натальяга қарамасликка уриниб, бошини қимирлатмай, тик тутса ҳам, кўзларини эпполмайди, улар Наталья томонига бурилаверади.

Пётр:

— Бу маросим тез тугармикин?— деб шивирлаганда, Натальянинг:

— Билмайман. . . — деб берган жавобини эшитади.

— Уят. . .

— Ҳа,— деган сўзни эшитиб, ёш хотиннинг ўзи билан бир туйғуда эканига хурсанд бўлади.

Алексей қизлар билан боғда айш-ишрат қилмоқда: Никита эса узун бўйли поп ёнида ўтиради, попнинг сариқ соқоли ҳўл, чўтир юзида мис ранг кўзлари ўйнайди. Ҳовлидан ва ташқаридаги очиқ деразадан шаҳар аҳли уйга қарайди, кўм-кўк ҳавода ўнлаб каллалар қимирлашиб, бири ўрнига иккинчиси кўринади, очиқ оғизлар шивирлашади, вишиллашади, қичқиришади, дераза эса қопга ўхшайди, гўёки ундан бу шовқин-сурон қилиб турган каллалар тарвуздай, уй ичига тўкилиб кетадигандай кўринади. Никита булар ичида ер қазувчи Тихон Вяловнинг юзини бошқачароқ пайқади, унинг ёноқ суяги чиққан бети сарғиш юнлар орасида қизил доғлар билан қоплангандай кўринади. Биринчи қарашда туси ноаниқ қисик кўзларини учиргандай бўлса ҳам, киприклари қимирламай, кўз гавҳаригина ҳаракат этади. Қимирламай турган юнқа лаби маҳкам юмилган бўлиб, кичкина оғзи атрофини жингалак мўйлов сал қоплаган. Қулоқлари эса шалпираган. Бу киши, кўкраги билан дераза пештахтасига ётиб олган, шовқин қилмас, сўкишмас, кишилар туртиб чиқармоқчи бўлганларида, индамасдан, елка ёки тирсакларининг енгил ҳаракати билан уларни итарар эди. Елкалари юм-юмалоқ, бўйни эса елкалари орасига кириб кетганидан, калласи тўғри елкасидан ўсиб чиққандай кўринади, гўё у ҳам букурдай эди. Никита унинг юзида ўзига жалб этадиган қандайдир яхшилиқ кўрди.

Қинғир йингит тўсатдан чирмандани қаттиқ чалиб юборади, бармоқлари билан унинг терисини сидириб чиққанда чирманда ингради ва нола қилди; кимдир ҳуштак чалиб юборди, тиззага қўйилган икки қаторли гармонни чўза бошлади, шу онда уй ўртасида келин тарафидан жингалак соч, думалоқ гавдали Степаша Барский музика оҳангига қийқириб ўйингга тушди:

— Ҳой, ҳой, қизлар, рақиб қизлар,
Ўйинчилар, лапарчилар!
Чўнтагимда пул жаранглар,
Бўлса, чиқсин яхши қизлар!

Унинг отаси, барваста қаддини ростлаб:

— Стёпка! Шаҳаримизни уялтирма: «курат»¹ларга кўрсат!— деганда Илья Артамонов ирғиб турди-ю, ҳурпайган сунпургидай калласини силкиб, юзига қон қуюлиб, бурни чўғдай қизарди; Барскийнинг афтига қараб:

— Бизни «курат» дема! Биз —«курамлилармиз». Ҳали ким-кимни ўйинда енгиши маълум эмас. Алёша!— деб қичқирди.

Лаклангандай ҳамма ёғи ялтираган Алексей, жилмайиб, дремовликларнинг ўйинчисига қараб турди, бирданига ранги ўчиб, қизлардай қийқирди ва сезиб бўлмайдиган тезлик билан ўйинга тушиб кетди.

— Ўйин қўшиқларини билмас экан!— деб дремовликлар қичқариша бошладилар.

Шу чоғ Артамоновнинг ғазабли ҳайқариши эшитилди:

— Алёша, худди ўлдираман!

Ўйинни тўхтатмай, тепиниб туриб, Алексей қўлини оғзига тутди ва қулоқни батанг келтирадиган ҳуштак чалиб:

Бўлган экан барин Мокей,
Бешта бўлган унда лакей,²
Энди бўлса, барин Мокей
Ўзи бўлди тоза лакей!

Ашуласини қўнғироқдай жаранглатиб айтди.

— Ана, олинг керак бўлса!— деб Артамонов голибона ҳайқирди. Поп, маънодор қилиб:

— Ўҳў!— деди ва бармоғини кўтариб, бошини чайқаб қўйди.

Пётр Натальяга:

— Алексей сизнинг тарафингизни енгади,— деди.

У уялибгина жавоб берди:

— Енгил-да.

Оталари эса болаларини хўрозлардек бир-бирларига тезлаб, чала маст ҳолда, бир-бирларининг елкаларига суялишиб турарди. Бири катта, бесўнақай, гўё бир қанор қоп сулидай, қош тагидаги маст ажинлардан қувонч ёшлари оқади. Иккинчиси — худди сакрашга ҳозирлангандай узун қўлларини қимирлатади, сонларини силаб, кўз-

¹ *Курат* — жўжа.

² *Лакей* — малай.

лари қинидан чиқай деб туради. Пётр отасининг соқолларини қимирлаганини кўриб:

«Тишларини ғижирлатяпти, худди бировни уриб юборди-да...» деб ўйлайди.

Матрёна Барскаянинг самовар карнайидан чиққандай товуши эшитилди:

— Артамонов тараф шалоқ ўйнамоқда! Санъатсиз, хунук ўйнапти.

Илья Артамонов, унинг қора башараси, юмалоқ афтига, ялпоқ бурнига қараб, масхара қилиб кулади. Алексей Барскийнинг ўглини енгди. У гандираклаб эшикка қараб кетди, Илья эса Баймаковани қўлидан қўполгина тортди:

— Қани, қуда, чиқсинлар!

У, ранги ўчиб, бўш қўлини силтаб, ғазаб ва саросима билан рад қилади.

— Сенга нима бўлди? Менинг ўйнашим ўринлими? Меҳмонлар, жилмайиб, жим бўлишди. Помялов билан Барская бир-бирига қарайди, Помялов тилёғламалик билан:

— Ҳеч нима қилмайди! Ульяна, ўйнаб қўя қол! Худо кечирар...— дейди.

— Гуноҳи меники!— деб қичқиради Артамонов.

У бирданига ҳушёрлангандай кўринди ва жиддий тус олиб, жангга киргандай, ихтиёрсиз ўйинга тушиб кетди. Баймаковани унга қарши итариб чиқардилар. Бу маст хотин, гандираклаб, кейин ўзини тутиб олгач, қаддини ростлаб, бошини ҳимо билан орқасига ташлаб, давра ўртасига тушди. Шу орада Пётрнинг қулоғига ажабланиб шивирлашлар эшитилди:

— Товба қилдим! Эрининг кўмилганига бир йил бўлмасдан, қизини эрга бериб, ўзи ҳам ўйинга тушди!

Пётр хотинига қарамасдан, лекин унинг уялганини сезиб:

— Отам ўйнамаганда бўларди,— деб қўйди.

— Ойимнинг ҳам ўйнамаслиги керак эди,— деган товушида қайғи ҳам маъюслик сезилган қиз, ўрnidан туриб, зич турган одамларнинг боши устидан кўз ташлади; шу орада қоқилиб кетиб, қўли билан Пётрнинг елкасини ушлаб қолди.

Пётр унинг тирсагидан тутиб меҳрибонлик билан:

— Эҳтиёт бўлинг!— деди.

Очиқ деразадан, тамошабинлар бошлари устидан кечки шафақ нури тушди. Бу қизғиш шафақ нурида эр ва

хотинлар худди кўрлардай уймалашиб юрар эди. Боғда, ҳовлида, кўчада шовқин-сурон тобора кўтарилиб, дим уй ичи тинчлана борарди. Яхши қиздирилган чирманда қоронғида алақандай гумбурлар эди. Гармонь садоси ҳам эшитилар, йигит ҳам қизлар ўртасидаги доирада икки киши ҳамон куйиб-пишиб, диркиллаб айланарди. Қиз ва йигитлар уларнинг ўйинига жуда муҳим ишга қарагандай диққат билан қарайдилар. Басавлат кишиларнинг кўпи ҳовлига чиқиб кетган эди. Уй ичида ланж, ўрнидан туролмаган мастларгина қолган эди. Артамонов тепиниб тўхтади-да:

— Ульяна Ивановна, сен мени енгдинг!— деди.

Хотин ҳам сесканиб, девор олдида тургандай, бирдан тикланди-да, кўпчиликка таъзим қилиб:

— Уятга қўшманглар,— деди.

Рўмолчаси билан елпиниб уйдан шу ондаёқ чиққан эди, унинг ўрнига Барская келиб кирди.

— Ёшларни ажратинг! Қани, Пётр, бери кел! Куёв жўралар, сизлар уни қўлтиқлаб юринглар!

Отаси, куёв жўраларни четлаб, ўзининг оғир узун қўллари ни ўғлининг елкасига қўйди:

— Бор, тангри бахт берсин! Кел, қучоқлашайлик!

У ўғлини қўйиб юборганда жўралар Пётрни қўлтиқлаб олдилар. Барская эса, олдинда атрофга тупура-тупура, ёлдираб борар эди:

— Туф, туф! Бало-қазодан, қайғу-ҳасратдан, нотоблик-номуссизликдан сақласин, туф! Ут билан сув ўз вақтида, офат учун эмас, бахт учун бўлсин!

Серҳашам тахтдай ўрин ёзилган Натальянинг уйига Пётр кампирнинг орқасидан кирганда, у залвори билан уй ўртасидаги стулга ўтирди-да:

— Менинг гапимга яхшилаб қулоқ сол, лекин эсингдан чиқарма!— деб улуғворлик билан гап бошлади:

— Мана сенга иккита ярим сўлкавойлик. Бунинг этининг ичига, товонинг тагига қўй. Наталья кириб, сенинг олдингда тиз чўқади. Этикларингни ечмоқчи бўлади. Сен ечтирма...

— Бунинг нима кераги бор?— деди Пётр қовоғини солиб.

— Бу сенинг ишинг эмас. Уч марта ечмоқчи бўлиб уринганда рухсат берма, тўртинчисида қўйиб бер. Шу вақт у сени уч марта ўпади, сен унга сўлкавойларни бериб қулим, толеим! Сенга инъом этаман, дегин. Хотин-

рингда тут. Ечиниб унга орқангни ўгириб ёт, у сендан ётишга рухсат сўрайди, сен бўлсанг, жим ёт; учинчи марта сўрагандагина қўлингни чўз. Тушундингми! Ундан кейин...

Пётр янғасининг ялпоқ, қора башарасига хайрат билан қаради. У эса, бурун тешикларини кериб, лабларини ялар, семиз бақ-бақаларини, бўйнини рўмол билан артиб, дағал, уятсиз сўзларни такрор айтиб, хайрлашарди:

— Шовқин-суронига, йиғи-сиғисига инонма.

У, гандираклаб, уй ичига мастлик ҳидини сочиб чиқиб кетди. Пётр эса ғазабга келди. Оёғидан этикларини юлқиб ечди ва кароват остига ирғитди. Тезгина счиниб, ўринга отга мингандай ирғиди. Тишларини ғижирлатиб, гўё катта бир алам ўтгандай ҳўнграб йиғлаб юборгудай бўлди.

— Ботқоқ шайтонлари...

Партўшак жуда иссиқ эди. Ўриндан ирғиб турди-да, дераза олдига келди, унинг икки табақасини очди, боғдан унинг юзига мастлик шовқин-сурони, кулги, қизларнинг қийқириқлари билан тўлган салқин ҳаво урди. Кўкиш ғира-ширалик ичида, дарахт ораларида, кишиларнинг қораси дайдиб юрарди. Никола черковининг минора учлари жез бармоқларини осмонга ботиргандай кўринарди. Минора учида крестлар кўринмас: уларни зарҳаллаш учун олгандилар. Уй томлари орқасида Ока дарёси маъюс ялтирар, унинг устидаги ярим ой эриб кетаётганга ўхшар, ундан нарида ўрмон баланд-паст тепалардай кўринар эди. Унинг кўз ўнгига бошқа ерлар, олтиндай кенг дала келди-да, уҳ тортди. Йўлакдаги зинадан оёқ товушлари, ҳингирлашиб кулишлар эшитилганда, у яна кароватга ўзини отди. Эшик очилди ва ипақ ленталар шилдираб, ковушлар ғижирлаб, кимдир хўрсиниб йиғлади. Эшик зулфи шилқ этиб, ўрнига тушди. Пётр оҳиста бошини кўтариб қараганда, қоронғиликда, эшик олдида оқ гавда кўринди. У қўлини бир маромда қимирлатиб, ерга теккудай бўлиб, букилиб турарди.

«Ибодат қилмоқда... Мен ибодат қилганим йўқ» деб ўйлади.

Аммо ибодат қилғуси келмас эди. У астагина сўз бошлади:

— Наталья Евсеевна, сиз қўрқманг. Мен ўзим қўрқман. Кўп азобландим,— деди.

Икки қўли билан сочларини сийпар, ўз қулоғини учидан чўзиб гўлдирад эди:

— Бу ишларнинг ҳеч бири ҳам керак эмас, этик ечиш ва бошқалар. Аҳмоқчилик бу. Менинг юрагим сиқилиб кетяпти-ю, у масхарабозлик қилади. Йиғламанг!

Қиз ёндама юриб, дераза олдига оҳиста келиб, секингина:

— Ҳали ҳам ўйнашиб юрибди,— деди.

— Ҳа.

Нимадандир чўчигандай, бир-бирларига яқинлашишга ботинмай, ҳар иккилари чарчаган ҳолда ўринсиз сўзлар билан кўп вақт ўтказдилар. Тонг пайтига яқин зина ги-жирлаб, кимдир деворни пайпаслади, Наталья эшик олдига борди.

— Барская бўлса киргизманг!— деб шивирлади Пётр.

Наталья эшикни очиб:

— Ойим эканлар,— деди; Пётр кароватдан оёқларини солиштириб, ўздан порози ҳолда алам билан ўйлади:

«Бўлмағур, юраксизман, ўзимни кулги қиламан...»

Эшик очилди, Наталья паст товуш билан:

— Сизни ойим чақиряптилар,— деди.

Қиз печкага таянгани ҳолда оқ кунгираларига қўшилиб кетгандай кўринди. Пётр эшикдан ташқарига чиққанда, қоронғида ундан ранжиган, чўчиган Баймакованинг шивирлаши эшитилди:

— Пётр Ильич, бу нима қилганинг? Мени ҳам, қизимни ҳам маломатга қўймоқчимисан. Тонг яқинлашмоқда... Ҳа демай, сизни уйғотгали келадилар; қизимнинг поклигини исбот этмоқ учун кўйлагини одамларга кўрсатиш керак-ку!

Бу сўзларни гапираркан, бир қўли билан Пётрни елкасидан ушлаб, иккинчи қўли билан уни итариб, ҳаяжон ичида:

— Бу қандай иш? Кучинг йўқми, хоҳишинг йўқми? Мени кўрқитма! Гапирсангчи!— деди.

Пётр бўғиқ товуш билан:

— Унга раҳмим келади. Қўрқаман,— деди.

Қайнонасининг бетини кўрмаса ҳам, унинг қисқагина кулишини эшитгандай бўлди.

— Йўқ, сен бор, бор, ўз ишингни қил! Раҳимсиз авлиё Христофорга сиғин! Бор. Кел, бир ўпай...

Қайнона унинг бўйнидан қаттиқ қучоқлаб, ширин ёпишқоқ лабларини лабларига босди, оғзидан винонинг ҳароратли иси келди. Куёв улгуролмай ҳавони чўпилла-тиб ўпгани эшитилди. Пётр уйга кириб, эшикни беркитгач, жазм билан қизга қўл узатди; қиз ҳам бир оз олдинроқ берилиб, унинг қучоғига кирди-да, титроқ товуш билан:

— Бир оз ичган кўринади. . . — деди.

Пётр бошқа сўзларни кутар эди. Ўрин томонга чеки-нар экан, ғўлдиради:

— Қўрқма, мен чиройли бўлмасам ҳам раҳмдилман. .

Қиз унинг қучоғига яна ҳам кириб, шивирлади:

— Оёқларим титрайди. . .

.. Дремов аҳли тўй-базмни яхши кўрар эди; тўй беш кунга чўзилди. Одамлар маст-аласт ҳолда эрталабдан ярим кечгача кўчаларда тўдалашиб, уйдан-уйга киришиб юрарди. Барскийлар жуда шуҳратли катта базм қурди-лар, Ольга Орловани ранжитгани учун базмда Алексей уларнинг ўғлини қаттиқ урди. Барскийнинг ота-онаси Алексейдан Артамоновга шикоят қилганларида, у ажаб-ланиб:

— Йигитлар ўришмаган жой борми?— деди.

— У жуда ечилиб кетиб, қизларга ленталар ва бош-қа нарсалар совға қилди, йигитларга пул берди, ота ва оналарни обдон маст қилиб, ҳар қайсисини қучоқ-лаб:

— Э-эй, халойиқ! Яшашга ҳақимиз борми ё йўқми?— деярди.

У ўзини қўйиб юбориб, гўё ичилагги ўтти сўндирмоқчи бўлгандай, жуда кўп ичарди. Кўп ичса ҳам маст бўлмас, лекин тўй кунлари бир оз ориқлаб қолган эди. Ўзини Ульяна Баймаковадан четроқ тутса ҳам, унга гоҳ-гоҳ тикилиб, ўқрайиб қараб қўйишини болалари сезди. У кучи билан мақтанар, гарнизон солдатлари билан ёғочни уш-лаб тортишар, пожарний ва учта ғиштчи устани курашда енгач, унинг қаршисига ер қазувчи Тихон Вялов чиқди. У таклиф этгандай эмас, талаб этгандай:

— Қани, энди мен билан,— деди.

Артамонов ҳайратланиб, ер қазувчининг норғил гав-дасини кўздан кечирди-да.

— Сен ким бўласан: полвонми, мақтанчоқми?— деди.

— Қайдам. . . — деди у жиддий равишда.

Бир-бирлари билан беллашиб, анча вақтгача бир жойда депсаниб туришди.

Вяловнинг елкасидан Илья хотинларга қараб, уларга уятсизлик билан кўз қисар эди.

У ер қазувчидан баланд, бир оз ориқроқ, қомати ҳам келишганроқ эди.

Вялов, унинг кўкрагига елкасини тираб, бошидан ошириб отмоқчи бўлар эди. Буни сезган Илья:

— Ҳийлакор эмассан, биродар, ҳийлакор эмассан,— деб туриб, бирданига ўқирди ва Тихонни бошидан ошириб, ерга чунонам урдик, оёқлари акашак бўлиб қолди. Ер қазувчи майса устига ўтириб, юзининг терини артаркан, уялиб:

— Кучли экансан,— деди.

— Кўриб турибмиз,— деди одамлар истеҳзо билан.

Вялов яна:

— Бақувват экан,— деди.

Илья унга қўл узатди.

— Қани, тур!

Ер қазувчи, унинг қўлини ушламасдан туришга уришиб, туролмади, оёғини яна узатиб кўпчиликнинг орқасидан ғалати, маънос назар билан қараб қолди. Унинг ёнига Никита келиб, ҳамдардлик билан:

— Емон оғрияптими? Ермамлашайми? — деб сўради:

Ер қазувчи жилмайиб:

— Суяклар зирқираяпти,— деди. Мен отангдан кучлироқ бўлсам ҳам, унчалик чаққон эмасман. Қани, Никита Ильич, юр, уларнинг кетидан борайлик, софдил одам!

Шундай деб, у букурни дўстона қўлтиқлаб, оёғининг оғриғини унутмоқчи бўлгандай тепиниб-тепиниб йўлга тушди.

Куёв билан келин кечалари ухламай, ҳориб-чарчаб, маст-аласт шовқин-сурон кўтарган кишилар орасида уларнинг кўнгиллари учун, беихтиёр еб, ичиб, беибо ҳазилларни эшитиб, бир-бирларига қарамас, доим ёнма-ён ўтиришса ҳам, бегона кишилардек индашмас эди. Бу ҳол Матрёна Барскаяга жуда ёқар, у Илья билан Ульянадан сўрарди.

Йигитга яхши ўқдирибманми? Қизга ҳам ўргатганимни қара, Ульяна! Куёв-чи? Худди товусдай юради, мен — мен эмас, хотин меники эмас дегандай юради.

Наталья билан Пётр ўз уйларига ухлаш учун кирганларида, уларга мажбурий бўлган, улар қулоқ қоқмай қа-

бул қилган бутун урф-одатларни кийимлари билан бирга отиб ташлаб, кечирган кунлари тўғрисида сўзлашар эди.

— Тоза ичар эканлар-да, сизникилар!— дерди Пётр ҳайратланиб.

— Сизларда кам ичишадими?— дерди хотини.

— Мужикларнинг бунчалик ичиши мумкинми?

— Сиз мужикларга ўхшамайсиз.

— Биз дворовийлардан, улар бироз дворянларга ўхшайди.

Баъзи вақтда улар қучоқлашиб дераза олдига ўтирар, боғдан кирган шинам ҳаво билан нафас олиб, индамай ўтиришар эди.

— Нега гапирмайсан?— деб сўрарди хотини оҳиста, эри ҳам оҳистагина:

— Оддий сўзларни гапиргим келмайди,— деб жавоб берар эди.

Куёв ажойиб сўзларни тинглагиси келар, келин эса уларни билмас эди. У олтин далаларнинг чексиз кенглиги тўғрисида сўзлаганда:

— На ўрмон бор ва на бошқа нарса? У ерлар қўрқинчли бўлса керак?— деб сўрар эди хотини.

— Ўрмонларда қўрқса бўлади. Далада киши нимадан қўрқади? Унда ер, кўк ва мендан бошқа кимса йўқ!— деб Пётр зериккансимон жавоб берарди.

Бир кеча юлдузларни томоша қилиб, дераза олдида ўтирганларида, боғ ичида, мўрча ёнидан икки кишининг олишгани, кимнингдир қочиб, йўл устидаги мевали дарахтларнинг шохчаларини синдириб, буқиб қочгани эшитилди. Бир оз сўнгроқ бировнинг:

— Сенга нима бўлди, иблис!— деган пастгина ғазабли товуши эшитилди.

Наталья чўчиб, ирғиб ўрнидан турди.

— Бу ойим-ку!

Пётр унинг олдини тўсиб, деразадан бошини чиқариб, қараганда отаси қайнанасини қучоқлаб олиб, деворга қисиб, ерга ётқизмоқчи бўлганини кўрди. Ульяна қулочкашлаб, отасининг бошига тез-тез урар, нафаси қисилиб қаттиқ-қаттиқ шивирлаб:

— Қўйвор, қичқириб юбораман.— дерди.

Шу чоқ бирдан товушини ўзгартиб:

— Меҳрибоним, тегма! Раҳм қил!— деб ёлборди.

Пётр деразани секингина беркитди ва хотинини қучоқлаб, тиззасига ўтқазди.

— Қарама! . .

У эса, эрининг қучоғида типирчилаб:

— Нима гап. У ким?— деб сўради.

Пётр хотинини маҳкам қучоқлаб:

— Тушунмаяпсанми? Отам,— деб жавоб берди.

Наталья қўрқиб ва уялиб:

— Вой, бу қандай гап?— деб шивирлаганда, эри уни кўтариб олиб ўринга ётқизаркан:

— Биз ота-онамизни тергашга ҳақли эмас,— деди.

Наталья икки қўли билан бошини чангаллаб, тўлғо-ниб ингради.

— Бу қандай зўр гуноҳ!— деди.

— Бизнинг гуноҳимиз эмас,— деб Пётр жавоб бераркан, отасининг: «хўжайинлар қандай ишларни қилмайдилар?» деганини эслади: Бир ҳисобда бу яхши, сенга кўз олайтирмайди. Қариларнинг ишлари ҳам содда; улар келини билан ўйнашишни гуноҳ ҳам деб билмайдилар. Йиғлама!

Хотини йиғлаб туриб:

— Улар тўйда ўйинга тушишганда, мен шу ишнинг бўлишини ўйлаган эдим. . . Агар у зўрлаган бўлса, бизнинг ишимиз нима бўлади?— деди.

Ҳаяжондан толиб, чарчаб Наталья, ечинмасдан, тезда ухлаб қолди. Пётр эса деразани очиб, боғни кўздан кечирди. У ерда ҳеч ким кўринмас, тонг шаббодаси эсар, дарахтлар эса хушбўй қоронғилиқни силкитгандай эди. Деразани очиқ қолдириб, хотини ёнига ётди-да, кўзларини юммай, рўй берган ҳодисани ўйлаб кетди. Кўнгли Наталья билан кичик бир қўрғончада яшашни истар эди. . .

. . .Наталья кўп вақт ўтмай ўйғонди. Уни гўё онасига ачиниш, унинг учун қайғуриш уйғотгандай эди. Яланг оёқ, кўйлакчан, шошиб пастга тушди. Одатда тунда ёпиқ турадиган онаси ўйи эшигининг қия очиқлиги уни яна ҳам ортиқроқ қўрқитган бўлса ҳам, онасининг кровати турадиган бурчакка қаради ва оқ чойшаб остида дўппайиб ётган гавдани, ёстиқ устига сочилиб ётган қора сочларни кўрди.

«Уйқуда. Йиғлаган, қайғирган. . .».

Бир нима қилиб, ранжиган онасини овутишни истарди. У боғ томон йўналди. Шабнам тушган кўкатлар яланг оёғига муздай тегар эди. Ўрмон орқасидан эндигина кўтарилган қуёшнинг қия нурлари кўзни қамаштирар, у

нурларда сезилар-сезилмас илиқлик бор эди. Шабнам билан кумушдай ялтираган қирқ қиз ўти япроғини юлиб, бир бетига, кейин иккинчи бетига босди; шабнам билан юзининг иссиғини бостиргач, қизил смородина гужумларини япроқ устига йиға туриб, қайнатасини беғаразгина эслади. Қайнатаси одатда оғир қўллари билан елкасига қоқиб жилмаяр, гўё келинига айтишга бошқа сўз йўқдай: «Қалай, яйраб юрибсанми? Яшайвер!» дер, бу Натальяга молни эркалатгандай туюлиб, уни бир оз ранжитар эди.

Қайнатасига қарши ўзида душманлик ҳисси уйғотмоқчи бўлиб: «босқинчи» деб қўйди.

Қизил тўш қушлар сайрар, чинқарчалар вижирлар, япроқлар ипакдек майин шилдирар, шаҳар четида, узоқда подачи найини чалар эди. Ватаракша йилғасининг лабида солинаётган фабрикадан одамлар товуши ёруғлик қучоғига кирган тинчликда секингина оқиб келгандай туюлар эди. Нимадир шиқ этди, Наталья сесканиб, бошини кўтарганда, юқорида олма шоҳида қапас кўрди, унинг ичида чинқарча майда чивиқлар орасида уринмоқда эди.

«Тузоқни ким қўйган экан-а? Никитамикин?»

Аллақаерда қуруқ шохча қирс этиб синди. Наталья уйга қайтгач онасининг уйига қаради, онаси уйғониб, икки қўлини боши остига қўйиб чалқанча, нимадандир таажжублангандай, қошларини чимириб ётар эди.

Онаси тирсагига таяниб кўтарилар экан, хавотирланиб:

— Қим... нима гап?— деб сўради.

— Ҳеч гап, мана сенга чой билан ичиш учун смородина териб келдим.

Кароват ёнидаги стол устида ичиб битирилаёзган квасли катта графин турар, дастурхон устига квас тўкилган, графин қопқоғи ерда думалаб ётар эди. Онасининг жиддий шаҳло кўзлари атрофи кўкиш ҳалқа билан ўралган бўлса ҳам, Наталья кутгандай, йиғлайвериб бўртмаган эди. Кўзлари ҳам бир оз қорайгандай, чуқурлашгандай кўринади, одатдаги такаббуруна қарашлари ҳам йўқ, узоқдан саросимадай кўринар эди.

Онаси бўйнини чойшаб билан ўраркан:

— Бундан кейин омборда ётмасам, чивинлар ухлатмайдиғанга ўхшайди. Ҳамма ёғимни чақиб ташлади. Сен нега эрта турдинг? Нега шабнамда яланг оёқ юриб-

сан? Этакларинг хўл бўлган, шамоллаб қоласан...— деди.

Онаси бу сўзларни бепарвогина, истар-истамас ўз фикри билан банд ҳолда гапирар эди. Ташвиш ўрнини аста-секин лоқайдлик ва хотинларга хос ўткир қизиқиш эгаллади.

— Уйғониб сенинг тўғрингда ўйладим... сени тушимда кўрган эдим.

Онаси шипга қараб:

— Нима ўйладинг?— деб сўради.

— Сен ёлғиз... менсиз ётибсан...

Натальяга онасининг бетлари қизаргандай кўринди ва «Мен кўрқоқ эмасман» деб жилмайгани сохта чиқди.

Онаси, кўзларини юмиб, қизига:

— Бор, қаллиғинг уйғонди, дўқирлатаётганини эшит-япсанми?—деб буюрди.

Наталья зинадан аста кўтариларкан, жирканиб ва онаси кўзига ёмон кўриниб ўйлади: «Олдида ўша ётган... Квасни ҳам ўша ичган... Бўйнидаги доғлар чивин чаққанидан эмас, ўпишдан. Буни Петяга айтмайман. Омборда ётмоқчи, кечқурун-ку...».

Пётр хотинининг бетига диққат билан қараб:

— Қаерда эдинг?— деб сўраган эди, хотини, ўзини айбдор сезиб, ерга тикилди.

— Смородина териб, онам олдига кирган эдим.

— Қалай экан?

— Тузукка ўхшайди...

Пётр ўзининг қулоғини чўзиб:

— Шунақа дегин,— деди.

Пётр қизғиш энгаҳини ишқаб, жилмайиб нафас оларкан:

— Тентак Барская: «Ийғи-сиғисига, шовқин-суронига ишонма» деб тўғри айтган экан,— деди.

Кейин, қатъий сўради:

— Никитани кўрдингми?

— Йўқ.

— Нега кўрмас экансан? У боғда қуш тутяпти-ку.

Наталья чўчиб:

— Вой! Мен бўлсам шундай, кўйлакчан чиққан эдим,— деди.

— Мана, кўрдингми...

— У қачон ухлайди?

Пётр, этигини кия туриб, қаттиқ томоқ қирди, хотини эса унга қия боқиб:

— Букур бўлса ҳам, ёқимли... Алексейга қараганда ёқимлироқ...— деб жилмайди.

Эри, энди секинроқ томоқ қириб қўйди.

.. Ҳар кун, кун чиқиши билан подачи қайин пўстлогидан ясалган узун найини мунгли оҳангда чалиб, подасини йиғаркан, сойнинг нариги томонидан болта товушлари эшитиларди. Шаҳар аҳли эса, сигир, қўй, эчкиларини подага қўшмоқ учун кўчага ҳайдаб чиқиб, бир-бирларига жилмайиб:

— Тонг отмасдан, кун чиқмасдан тапиллата бошланларини қара-я!

— Очкўзлик — тинчликнинг ашаддий душмани! — дейишар эди.

Баъзан Илья Артамонов шаҳар аҳлининг ялқовлигини, душманлигини енганга ўхшар эди. Дремовликлар уни кўрганда шапкаларини олиб, таъзим қилар, унинг Ратский князлари тўғрисидаги ҳикояларини диққат билан эшитсалар ҳам, бири бўлмаса бири, мақтанмасдан:

— Бизнинг жаноблар оддийроқ, камбағалроқ, лекин сизникидан жиддийроқ! — дерди.

Барский қовоқхонасининг Ока дарёси четидига сердарахт, чиройли боғида, байрам кечаларидаги ўтиришлардан бирида бойларга, Дремов шаҳрининг улуғларига Илья:

— Менинг ишимдан ҳаммангизга қулайлик келади! — деганда, Помъялов мийиғида кулиб:

— Худо ўзинг еткиз, — деб жавоб беради. Бу сўзни у маъқуллаб айтдими ёки кесатиб айтдими тушуниб бўлмас эди. Унинг пачоқ юзи каноп лосига ўхшаш соқоли билан хунук ўралган; кўкимтир бурни эса ҳамма нарсани искаётгандай кўринар, сарғиш кўзлари заҳархандалик билан боқар эди.

— Худо ўзинг еткиз, — деган сўзни қайтариб, — сенсиз ҳам ёмон яшамас эдик. Сен билан ҳам яхши яшайверамиз, — дейди.

Артамонов хўмрайиб:

— Икки маънолик қилиб сўзлаяпсан, гапинг дўстона эмас, — дейди.

Барский, хохолаб кулиб дейди:

— Бизнинг Помъяловнинг бўлгани шу!

Барскийнинг юзида кўк-қизғиш гўшт парчалари унда-бунда бўртгандай кўринади. унинг катта боши, бўйни, юзи, қўллари, бутун вужудини айиқ юнгидай қалин мўйлар қоплаган; қулоқлари кўринмайди, бежо кўзлари ёғли ёстиқлар ичига ботгандай кўринади.

У ўтмас тишлар билан тўла оғзини катта очиб:

— Менинг бутун кучим ёққа кетган!— деб қаҳ-қаҳа уриб кулади.

Аравасоз Воропонов кўкиш кўзларини Артамоновга тикиб, ора-сира қараб қўяр, қалдироқ товуш билан насиҳат қиларди:

— Иш қилиш керак, лекин худони ҳам эсдан чиқариш ярамайди. Муқаддас китобларда: «Марфа, Марфа, кўп нарсалар тўғрисида ғам ейсан, лекин ҳақиқатан бир ўзинггина керак» дейилган.

Кўк кўзлари нурсизлигидан ўрни бўш ўрадай кўринган Воропонов шундай қарардики, гўё у бир нарсани пайқагандай эди. Бирор сўз билан ҳаммани гангитиб қўядигандай, баъзан алланимани бошлаб:

— Албатта, Исо алайҳиссалом ҳам нон еганлар, шундай бўлгандан кейин Марфа. . .— деб қўярди.

Черков мутавалиси, кўнчи Житейкин, уни тўхтатиш учун:

— Ҳей-ҳей. . . қаёққа йўл солдинг?— дерди:

Воропонов кул рангга мойил қулоқларини қимирлатиб, жим бўлар эди.

Илья бўлса кўнчидан:

— Сен менинг ишимга тушунасанми?— деб сўрайди.

Житейкин унинг сўзига ҳайрон бўлиб:

— Тушунишимнинг нима кераги бор? Иш сеники бўлгандан кейин, уни ўзинг тушунишинг керак, э. . . э. . . тентак! Сенинг йўлинг ўзингга, меники ўзимга.

Артамонов қуюқ пивони ичаркан, дарахтлар орасидан Ока дарёсининг лойқа сувига ва ундан сал чапроқда, Ока биқинига, олчазордан, ботқоқликдан, кўк илондай буралиб-сурилиб чиқаётган Ватаракша сойининг оқишига қарар эди. Унда, кимхоб тусли олтин қумли бурунда пайраха ва қириндилар йилтирайди, ғиштлар қизариб кўринади, эгилган-букилган толзор орасида гўшт тусли фабрика, усти очик тобутдай ётади. Омборнинг ҳали бўялмаган тунука томи қуёш нурида ярқирайди. Икки қаватли иморатнинг сариқ деворлари мўмдан ясалгандай эриб, олтин том харилари кўтарилиб ётади. Алексей уй-

нинг узоқдан кўринишини чалғига ўхшатиши жуда ўринли эди. Шаҳарнинг йигит-қизларидан узоқда тутилган Алексей шу ерда яшайди. Алексей уришқоқ ва сержаҳл бўлгани учун, тоғасига кўп ташвиш ортдирар эди. Алексейга қараганда Пётр оғирроқ у, довюрак киши кўп иш қила олишини тушунмагандай кўринар эди.

Артамоновнинг юзи салқинган кўринди. Қалин қошлари остидан шаҳарликларга жилмайиб қараб: паст одамлар, ишга астойдил киришмайди, чинакам ғайрат йўқ,— деб ўйлади.

Шаҳар уйқуга толганда Артамонов, ўғрилардек, дарё ёқалаб, чорбоғлардан ўтиб бева Баймакованинг боғига киради. Иссиқ ҳавода чивинлар гинғиллаб, ер устига гўё улар бодринг, олма, укропларнинг ёқимли исларини тарқатгандай бўлади. Ой кул ранг булутлар орасида сузиб юради, дарё юзига соя тушади. Артамонов боққа четан девордан ошиб киради ва астагина ҳовлига ўтади. Мана, у омбор ичида... Бурчакдан, қўрқиб шивирлаган товуш уни қарши олади:

— Келганингни ҳеч ким сезмадимми?

У, кийимларини ечаркан, жаҳли чиқиб, гўлдираб:

— Яшириниб юриш жуда ҳам жонимга тегди. Ман ёш боламанми?— дейди.

— Ким сенга «ўйнаш ортдир» деб айтди?

— Ортдирмай десам ҳам худо йўлиқтирса нима қилай.

— Қўй, муртад, гапирма! Сен билан иккимиз худога қарши бораяпмиз...

— Хайр, майли! Кейин гаплашармиз... Эҳ... Ульяна, бу ердаги одамлар онгсиз...

— Арзимаиди, хафа бўлма!— деб шивирлайди Ульяна ва унга тўймай, узоқ ва қизгин қучоқлаб, эркалатади; Илья дам олгач, у одамлар тўғрисида узоқ сўзлайди: кимдан қўрқиш кераклигини, ким ақлли, ким номуссиз эканини, кимда пул кўплигини бир-бир сўзлаб беради.

— Помьялов билан Воропонов сенга ўтин керак бўлишини билиб, атрофдаги ўрмонларни сотиб олиб, сени сиқиб қўйишмоқчи.

— Кеч қолишибди, князь ўрмонларни менга сотиб қўйган.

Уларнинг атрофини қуюқ қоронғилик шу қадар ўраб олганки, ҳатто бир-бирларининг кўзларини кўролмайдилар, шивирлашиб гаплашадилар. Пичан, қайин чивикларидан ясалган супурги иси келади, ертўладан намхуш

ёқимли салқин кўтарилади. Кичик шаҳарчани кўрғо-шиндай оғир жимлик босган. Гоҳо каламуш югуриб ўтади, сичқончалар чийиллашади. . . Ҳар соатда Никола черковининг синиқ кўнғироғи қоронғилик кўйида мунгли, қалдироқ хаста овоз чиқаради.

Ульянанинг иссиқ ва ширмондай баданини силаркан завқланиб:

— Зап келишган хотинсан-да! Қандай кучлисан! Нега кам туққансан!— дейди.

— Натальядан бошқа яна иккита бола кўрган эдим, нимжон эди, ўлиб қолди.

— Демак эрингнинг мазаси йўқ экан-да. . .

— Балки ишонмасан,— деб Ульяна шивирлайди,— сени кўрмасимдан аввал севги нималигини билмаган эдим. Хотинлар, дугоналарим гапирганда ишонмасдан: уят ва ёлғон нарсаларни сўзлайдилар, деб ўйлар эдим. Эрим олдида уятдан бошқа ҳеч нарсани билмасдим, ўринга ётганда кафанга киргандай бўлардим. Ётишда: тезроқ ухлаб, менга тегмай кўя қолса эди, деб тангрига ёлворар эдим! Яхши одам эди, мулоим, ақлли, лекин худо севиш ва севилишни унга ато этмаган экан.

Унинг гаплари Артамоновни ҳам эритади, ҳам ҳайрон қолдиради, хотиннинг ширмон кўкрагини қаттиқ силаб:

— Шундайми? Мен билмас эканман: ҳар қандай эр ҳам хотинга ширин кўринади деб ўйлар эдим,— дейди гўлдираб.

Кундузлари доим оғир-вазмин, хотиржам, фаросатли бека бўлмиш, ақли ва билими учун шаҳар аҳли ҳурмат қиладиган бу хотин ёнида Артамонов ўзини ақллироқ ва кучлироқ сезади. Бир куни Артамонов унинг қиздай эркалатишларидан таъсирланиб:

— Бу йўлга нима учун кирганингни тушундим. Болаларимизни бекорга уйлантирибмиз, унинг ўрнига иккимизни никоҳлаш керак экан,— деди.

— Болаларинг — яхши, бизнинг муносабатимизни билсалар ҳам майли. Агар шаҳар аҳли билиб қолса-чи. . .— деб хотин бутун вужуди билан сесканиб тушди.

— Ҳеч нима қилмайди. . .— деб шивирлади Илья.

Бир куни Ульяна қизиқсиниб сўраб қолди:

— Айт-чи: сен-ку одам ўлдиргансан, у тушинга ҳам кирмайдими!

Илья бепарволик билан, соқолини қимтиб:

— Йўқ, мен қаттиқ ухлайман, туш кўрмайман. Нега тушимга кирсин! Уни кўрганим йўқ. Тўсатдан тушириб қолганларида, мен зўрға тик туриб қолдим. Аллақимнинг калласига чўқмор билан урдим, кейин иккинчисини, учинчиси эса қочиб қутилди,— деб жавоб берди.

У уҳ тортиб, алам билан:

— Аҳмоқлар сенга йўлиқсин, сен улар учун худо олида жавобгар бўл! . . — деди.

Бирмунча вақт жим ётишди.

— Ухладингми?

— Йўқ.

— Ўрнингдан тур: тонг ёришай деб қолди. Қурилишга борасанми? Вой, мен билан овора бўлиб, чарчаб қолмасанг эди. . .

Артамонов кийинаётиб:

— Қўрқма, иш кунларига етган куч, байрам кунларига ҳам етиб қолар,— деди.

У салқин, садафдай йилтироқ ғира-шира эрта тонгда боради. Қўлларини орқасига қилиб, чакмони остидан қовуштириб, ўз ерини босиб боради; чакмони эса хўроз думидай кўтарилган. Артамонов пайраҳа ва қириндиларни залвори билан босиб туриб, деди:

— Олешканинг жиловини қўйиб юбориб, ўйнатиш керак, бир оз ҳоври босилсин. Қайсар бўлса ҳам яхши бола. . .

У қумга ёки қириндилар тўпламининг устига ётиб дарров ухлаб қолади. Кўкимтир ҳавода тонг эркаланиб ёришади. Мана, қуёш мақтаниб, ер устига товус қуйруғидай шуълаларини ёйиб, орқасидан ўзи ҳам олтиндай ярқираб кўтарилди. Уйғониб турган ишчилар чўзилиб ётган катта гавдани кўриб, бир-бирларини огоҳлантириш учун:

— Шу ерда экан!— дейдилар.

Дўнг ёноқли Тихон Вялов, елкасига белкурак қўйиб, Артамоновга кўзларини пир-пиратиб қараб, худди унинг устидан сақраб ўтмоқчи бўлади-ю, журъат этолмайди. . .

Одамларнинг чумолидай ғувирлаши, шовқин-суронлари, тақир-туқурлари бу катта кишини уйғотмайди; у, чалқанча ётиб, ўтмас аррадай хириллайди, ер қазувчи, биров калласига ургандай гандираклаб, у ёқ-бу ёққа қараб узоқлашади. Устига оқ каноп кўйлак, кўк шим кийган Алексей уйдан чиқиб, оёқ остидаги қириндиларнинг аста шитирлаши билан тоғасининг уйғотиб юборишидан чўчигандек, унга яқинлашмай, узоқдан, учиб юргандай

Ўтиб чўмилишга кетади. Никита тонг ёришар-ёришмас ўрмонга жўнаган эди. У ҳар куни у ердан икки-уч арава гўнг келтириб, боғ учун тозаланган ерга гўкарди. У ерга қайин, заранг, милаш, тол кўчатлари эккан эди; ҳозир эса мевали дарахт ўтқазиб учун қумда теран чуқурлар қазиб, уларни гўнг, балчиқ, тупроқ билан тўлдирмоқда. Байрам кунлари унинг ишига Тихон Вялов ёрдамлашади.

— Боғ кўкартиш хайрли иш,— дейди у.

Пётр Артамонов, қулоғини чўзиб қўйиб, ишларни кўздан кечириб юради. Ёғоч тилаётган арра шириллаши, рандалар шилдираб ҳуштак отиши, болталарнинг жаранглаб кесиши, оҳакнинг чилпиллаб ёпишиши, чархнинг болта тигини энтикиб ялаши, дурадгорларнинг ёғочларни кўтариб «Дубинушка» айтиши эшиитлади, жарангдор товуш янграйди:

Захарнинг қудаси Марья олдига келди..

Келиб мушти билан урди бетига..

Пётр ер қазувчи Вяловга қараб:

— Ашулалари қўпол!— деганда, у қумга тиззасига-ча ботган ҳолда:

— Барибир, нимани айтсалар ҳам...— дейди.

— Бу нима деганинг?

— Сўзларда жон йўқ.

Пётр: «Бу кишини тушуниб бўлмайди» деб ўйлади. Ундан узоқлашаркан, бир вақт отаси Вяловга ишларни кўздан кечириб туриш вазифасини таклиф этганда, бу киши отасининг оёғи остига қараб:

— Йўқ, мен бу ишга ярамайман, кишиларга иш буюролмайман. Сен мени қоровуллика ол,— деганини эслади.

У вақтда отаси Вяловни қаттиқ сўккан эди.

... Совуқ, серёғин куз келди. Боғлар занг босгандай бўлиб қолди, темир тусли қора ўрмонни ҳам занг босгандай сариқ доғлар қоплади; ерга босилиб туси ўчган қириндиларни дарё томон ҳайдаб, нам шамол ҳуштак отиб эсарди. Ҳар куни эрта билан омбор ёнига, юнглари ғадир-будур бўлиб қолган отлар қўшилган араваларда зигирпоя келарди. Пётр, молларни қабул қилганда, диққат билан бу серсоқол индамас мужиклар тош босиши учун ивитилган зигирпояни ўтказиб юбормаслигига, титилмаган зигирпояни титилган ўрнида ўтказиб кетмасликларига қарар эди. Мужиклар билан муомала қилиш унинг учун қийин эди. Сабрсиз Алексей, ғазабланиб, улар

билан сўкишарди. Отаси Москвага кетди, унинг орқасидан қайнанаси ҳам гўё зиёратга кетгандай жўнаб қолди.

Алексей кечки чой ва кечки овқат чоғида жаҳли чиқиб, зорланар:

— Бу ерда туришдан зерикдим. Бу ерликларни ёмон кўраман,— дерди.

Шу билан у Пётрнинг кайфини бузарди.

— Ўзинг яхшисан-да! Ҳаммага тирғиласан. Мақтанишни яхши кўрасан.

— Мақтанишим ўринли, шунинг учун мақтанаман...

Алексей жингалак сочларини силкиб, кифтларини ростлаб, кўкракларини чиқариб, уялмай кўз сузиб, ака-укаларига, келин ойисига қарар эди. Наталья ундан ўзини узоқроқ тутар, худди унинг бирон жиҳатидан қўрққандай, у билан қуруққина сўзлашар эди. Тушки овқатдан кейин эри билан Алексей ишга қайтиб кетгач, Наталья Никитанинг кичкинагина, зоҳидларникига ўхшаш ҳужрасига кириб, букур унинг учун қайин ёғочдан чиройли қилиб ясаган дераза ёнидаги креслога иш тиккани ўтирар эди. Букур, идора вазифасини бажариб, эрталабдан кечгача ёзиш-чизиш ва ҳисоб ишлари билан машғул бўларди. Аммо Наталья унинг ҳузурига кириши билан ишини тўхтатиб, князлар турмуши, уларнинг гулхоналарида ўсадиган гуллар тўғрисида сўзлар эди. Унинг қизниқидай майин ва ўткир товушида меҳр акс этар, кўм-кўк кўзлари эса келиннинг юзига тик боқмай, деразага қарарди. Наталья эса қўлидаги ишига энгашиб, ўзини танҳо сезган кишидай ўйга толиб, жимгина ўтирар эди. Бир-бирларига сира қарамасдан бир-икки соат ўтиришса ҳам, ора-сира Никита, гўё беихтиёр, кўм-кўк кўзларини меҳр билан келин ойисига тикиб қўяркан, унинг шалпанг қулоқлари сезиларли даражада қизарар эди. Баъзан унинг бу қалтис қараши келинни қайнисига қарашга ва илтифот билан ғалати илжайишга мажбур этар эди; баъзан Никита Натальянинг бу жилмайишида, уни ҳаяжонлантирган ҳисни қандайдир бир пайқаганлик сезар, баъзан бу жилмайиш унга ранжиш ҳам хўрланганликдай сезилиб, у гуноҳкордек ерга қараб қолар эди.

Сўнмиш ёз тусини ювиб, ёмғир дераза ташқарисида шатир-шутир қуяётгани эшитилади. Алексейнинг ҳайқирғи, ҳовлининг бурчагига яқинда занжирлаб қўйилган айиқ боласининг ўкириши эшитилади. Зиғирпоя ти-

тувчи хотинлар дўпирлатиб зиғирпояни янчишади. Шовқин-сурон билан уйга кирган Алексейнинг шапкаси гарданига сурилган, усти лой, ҳўл бўлса ҳам баҳор кунларини эслатади. У кулиб туриб Тихон Вялов ўз бармоғини болта билан чопиб олганини сўзлайди.

— Гўё билмасдан чопиб олган эмиш, аслида жўрттага чопгани кўриниб турибди: солдат бўлишни хоҳламайди. Мен бўлсам шу ердан кетиш учун, аскарликка жон деб борар эдим.

Қовоғини солиб, айиқ боласидай қуриллайди:

— Жуда ҳам бўлмағур ерга келиб қолдик-да...

Кейин талаб қилиб қўл узатади:

— Шаҳарга бориб келай, уч мири бериб юбор.

— Нега?

— Ишинг бўлмасин.

Кетаётиб куйлайди:

Қиз боради югуриб,
Ерига нон кўтариб. .

— Уйнаб юриб, хунук бир иш қилиб қўймаса эди! Дугоналарим уни кўпинча Ольга Орлова билан кўрар эмиш. У энди ўн бешга кирди, онаси йўқ, отаси пияниста.

Унинг бу гаплари Никитага ёқмайди. Унга Натальянинг сўзларида ортиқча қайғи, ховотирланиш билан бирга ҳасад ҳам бордай туюлади.

Букур индамай деразадан ташқарига қарайди. У ёқда, нам ҳавода тебраниб турган қарағайларнинг шохчаларидаги кўм-кўк игна барглардан ёмғирнинг симоб томчилари томади. Бу қарағайларни, уй атрофидаги бутун дарахтларни Никита ўз қўли билан эккан.

Қовоғи солиқ, ҳориган Пётр уйга кириб:

— Наталья, чой вақти бўлди,— дейди.

— Ҳали эрта-ю.

— Чой вақти бўлди, дедим-ку!— деб шовқин солади. Хотини туриб кетгач, унинг ўрнига ўтириб шикоят қилади:

— Бутун ишни отам менинг елкамга ағдарди... Эсанкираб қолдим, ишнинг охири нима бўлишини билмайман. Агар ишларим нотўғри бўлса, жазомни беради...

Алексей ва қизча Орлова тўғрисида Никита унга ётиғи билан сўзлайди. Акаси эса, унинг сўзига қулоқ солмагандай, қўл силкиб:

— Қизларга термулиб юришга вақтим йўқ! Уз хотинимни ҳам тунда уйқу орасида кўраман, кундузлари бойқушдай кўрман. Сенинг миянг аҳмоқона фикрлар билан банд...— дейди.

Шундан кейин, қулоғини чўзиб қўйиб, астагина давом этади:

— Фабрикачи бўлиш — бизнинг ишимиз эмасга ўхшайди. Даладан ер олиб деҳқончилик қилиш маъқулроқ кўринади. Шовқин кам, фойдаси кўпроқ бўлар эди.

Илья Артамонов уйга қайтиб келганда, соқолини бир оз қирқтирган, жуда хурсанд, яшарган, яна ҳам яғрини кенгроқ, кўзлари равшанроқ, бутун вужуди янғидан тобланган темир омовдай кўринарди. Диванда жанобдай ётиб:

— Бизнинг ишимиз аскардай юриш қилиши керак. Сизга, болаларингизга, набираларингизга ишимиз етади. Уч юз йиллик иш бўлади. Биз Артамоновлар бутун ер юзидаги хўжаликларни безатишимиз керак!— дейди.

Келинини кўздан кечириб:

— Шишяпсанми, Наталья? Уғил туғсанг яхши ҳади инъом қиламан!— дейди баланд овоз билан.

Кечкурун ётар олдида, Наталья эрига:

— Отам хурсандлик пайтида жуда олижаноб бўлар экан,— деди.

Эри Натальяга қия қараб:

— Совга ваъда қилгандан кейин ҳам яхши бўлмасинми?— деб жавоб берди.

Лекин, икки-уч ҳафта ўтар-ўтмас, Артамонов сусайиб, ўйчан бўлиб қолди, Наталья Никитадан:

— Отам нимадан хафа?— деб сўраганда, у:

— Билмайман, унга тушуниб бўлмайди,— деди.

Шу кеча чой устида, Алексей баланд товуш билан, равшан қилиб, тўсатдан:

— Ота, мени солдатликка бер!— деб қолди.

Илья дудуқланиб:

— Қ... қай... ёққа?— деб сўради.

— Бу ерда туришни истамайман...

Артамонов болаларига:

— Ташқарига чиқинг!— деб буюрди.

Алексей ҳам, уларга қўшилиб, эшик ёнига борганда, отаси унга:

— Олешка, сен қол!— деб бақирди.

Қўлларини орқасига қовуштирган ҳолда, қошларини

чимириб, олдидаги йигитчага узоқ вақт диққат билан қараб турди-да, кейин:

— Мен сени яна шунқор деб юрибман!— деди.

— Бу ерда тура олмайман.

— Ёлғон гапирма. Сенинг ўрнинг шу ер. Онанг сени менинг ихтиёримга берган, бор.

Алексей, қўл-оёғи боғлангандай, олдига қараб юра бошлаганда, тоғаси уни елкасидан тутиб:

— Сен билан бу тарзда гапиришиш керак эмас эди, отам менга мушт ўқталиб гапирарди. Бор,— деди.

Яна бир қайта тўхтатиб, салмоқлаб:

— Сен катта одам бўлишинг керак, тушундингми? Бундан кейин сендан бу хил гинғиллашни эшитмай...— деб қўйди.

Елғиз қолгач, соқолини чангаллаб, ерга тушаётган кул ранг нам қорга деразадан узоқ вақт қараб турди. Ташқари ертўладай қоронғи бўлгандан кейин шаҳарга жўнади.

Баймакова ҳовлисининг дарвозаси берк эди. У деразани қоққанда, Ульянанинг ўзи эшик очди ва норози товуш билан:

— Нега бундай бевақт келдинг?— деб сўради.

Баймакованинг сўзига жавоб бермай, ечинмасдан уйга кирди ва шапкасини полга ташлаб стол ёнига ўтирди. Бармоқларини соқоли орасига суқиб, стулга суяниб, Алексей тўғрисида гап очди.

— Жинсдош эмас, синглим жаноб билан ўйнар эди, шунинг таъсири кўриниб туради.

Баймакова, дераза орқасидаги эшикларга қараб, уларнинг жипс ёпилганига қаноат ҳосил этгач, шамни ўчирди. Бурчакдаги иконалар олдидаги кумуш тагликда кўк шамчиरोқ милтиллаб ёнар эди. Ульяна:

— Тезроқ уйлантириб қўй, оёқ-қўли боғланади қолади,— деди.

— Шундай қилишга тўғри келади. Фақат бу билан иш битмайди. Пётрда ғайрат йўқ, шуниси ёмон! Ғайратсизлик билан ҳеч бир иш қилиб бўлмайди. Ҳали ҳам эркин эканини сезмайди, ҳамон крепостнойдек¹ қиладиган ишини ўзиники деб билмай, жанобга ишлагандай юради,

¹ *Крепостной* — катта ер эгалари қўл остида ишлайдиган ер-сиз, ҳуқуқсиз деҳқон. (Тарж.)

тушундингми? Никита тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ, у мажруҳ, унинг бошида боғ, гуллардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Алексейни мен ишга тиш-тирноғи билан ёпишар деб, ўйлаган эдим. . .

— Эртароқ ташвиш тортяпсан. Сабр қил, иш қизиб кетса, ҳаммасини ўз ичига қамраб олади, ҳаммасини майиштириб, кўникириб юборарди,— деди Баймакова.

Улар тинч, илиқ уйда ёнма-ён ўтириб, ярим кечагача суҳбатлашдилар. Уй бурчагида қилтираб турган гулдай кўкиш булут ичра шамчироғ нури липиллаб турарди. Болаларида ишга ғайрат камлигидан шикоят қилган Артамонов, шаҳарликларни ҳам унутмади.

— Зиқна, хасис одамлар.

— Сени ишинг ўнгидан келгани учун ёмон кўрадилар, омади келганларни биз — хотинлар яхши кўрамиз, бировнинг омадини сиз — эркалар кўра олмайсизлар.

Ульяна овутишга ва тинчитишга уста эди, у:

— Мен фақат сендан ҳомиладор бўлиб қолишдан ўлгудай қўрқаман,— деганда Илья норозилик билан томоқ қириб:

— Москвада ишлар авж олиб кетди!— деди ва ўрнидан туриб, Ульянани қучоқлади.— Агар сен эркак бўлганигда эди. . .

— Хайр, жоним, бор!

У, Ульянани қаттиқ ўпиб, уйдан чиқиб кетди.

. . . Масленица¹ байрамида Ерданская Алексейни чанага солиб, уриб дабдала қилинган ва ҳушсиз ҳолда шаҳардан уйга олиб келди.

Никита билан Ерданская қирғичдан ўтган хренни² ароқ билан аралаштириб, унинг баданига узоқ вақт сурдилар, Алексей эса ҳеч нарса демай, фақат инграрди.

Артамонов йиртқич ҳайвондек уй ичида, у ёқдан-бу ёққа сандирақлаб, енгини бир шимариб, бир тушириб, тишларини ғижирлатиб юрар эди. Алексей ҳушига келганда, у муштини ўқталиб, ўдағайлаб:

— Сени ким урди, айт!— деди.

Алексей шишиб кетган ёвуз кўзини шикоят қилгандай сал очди ва энтикиб, қон туфлаб:

¹ Масленица — христианларда навбахор байрами.

² Хрен — овқатни хушхўр қилмоқ учун ишлатиладиган илдизи аччиқ ўсимлик, одатда унинг илдизи истеъмол этилади.

— Қолганига сен ур!— деб хириллади.

Наталья, қўрқиб, қаттиқ йиғлади, қайнатаси депси-
шиб:

— Овозинг ўчсин! Йўқол!— деб бақирди.

Алексей, худди узиб ташламоқчи бўлгандай бошини
қўллари орасига олди ва ингради.

Бир оздан сўнг, қўлларини кериб, ёнига ағдарилди-
да, қонга бўялган, хириллаётган оғзини очиб, жим бўл-
ди. Урин ёнидаги столда шам милтиллар, урилиб дабдала
қилинган танида соя кезар эди. Алексей тобора қорайиб,
шишиб бораётгандай кўринар эди. Унинг оёқ томонида
гангиб қолган ака-укалари қайғуга ботиб жим турар эди.
Отаси эса, уй ичида у ёқдап-бу ёққа кезиб, кимдандир
сўрарди:

— Чиндан ҳам тирик қолмасмикин?

Лекин Алексей саккиз кун ўтгандан кейин, хириллаб
йўталиб, қон туфлаб ўрнидан турди. Қалампир ивитил-
ган ароқ ичар, кунаро ҳаммомга тушиб буғланар эди.
Унинг кўзлари ўтдай чақнар, кўзлари янада чиройли
кўринар эди.

Алексей, ким урганнини айтгиси келмаса ҳам, Ердан-
ская, уни Степан Барский, икки пожарник ҳам Воропонов-
нинг мордвин қоровули урганини билиб берди. Артамонов
Алексейдан:

— Шундайми? — деб сўраганда, у:

— Билмайман,— деб жавоб берди.

— Ёлғон айтасан!

— Кўрганим йўқ, улар орқамдан келиб, бошимга
чакмон ёниб чулғаб олдилар.

Артамонов, алланимани пайқагандай бўлиб:

— Сен бирон нарсани яширасан,— деганда, Алексей,
унинг юзига ўқрайиб қараб:

— Мен тузалиб кетаман,— деди.

— Кўпроқ овқат егин,— деди Артамонов ва мийиғи-
да:

— Шу қилган ишни учун уйига ўт қўйиб, панжасини
қавоб қилса арзийди. . .— деб гўлдираб қўйди.

У Алексейга яна ҳам серэтибор бўлиб, дағалроқ
меҳрибончилик қилар, мақсади болаларини меҳнатга
рағбатлантириш эканини яширмай, қандай ишлаш ке-
раклигини кўз-кўз қилиб кўрсатар эди.

— Ҳар қандай ишни қилаверинг, ҳеч бир ишдан жир-
канманг!— деб таълим берар, ҳатто ўзи қилиши лозим бўл-

маган кўп ишларни қилиб, ҳамма ерда йиртқич ҳайвонларга хос чаққонлик кўрсатар эди. Унинг чаққонлиги қаршилиқ қаерда қайсарроқ эканини аниқлашга ва уни қандай осонроқ бартараф этишини белгилашга имкон берар эди.

Келинининг ҳомиласи ғайри табиий равишда чўзилиб кетди. Икки кунли азобдан кейин учинчи куни қиз туққанда, у хафаланиб:

— Э, бу қандай бўлди...— деган эди, Ульяна жиддий маслаҳат тарзида:

— Хулога шукур қилғилки, бу кун зиғиркорлар пири Елена Льяница кунда сенга қиз набира ато қилди¹,— деди.

— Шундайми?— деб диний байрамлар рўйхатини қўлга олиб қаради-да, болаларча қувониб кетди:

— Қани, қизингнинг олдига олиб бор!

Келинининг кўкрагига ёқут кўзли зирак билан бешта тилла пул қўйди ва:

— Ма! Уғил туғмаган бўлсанг ҳам ол — майли! — деб шовқинлаб гапирди ва Пётрга бурилиб:

— Қалай, лаққабалиқ, хурсандмисан? Сен туғилганда мен шодланган эдим,— деди.

Пётр хотинининг азоб чекиб таниб бўлмас ҳолга келган юзига қўрқиб қарар эди; Натальянинг ҳорғин кўзлари чуқур тушиб кетган, одамларга ва нарсаларга унутганини эслатмоқчи бўлгандай қарар эди; дард азобида тишлаб олган лабларини, тилини аста қимирлатиб яларди.

— Нега индамайди?— деб Пётр қайнанасидан сўради. Ульяна уни уйдан суриб чиқараётиб:

— Дод-вой қилиб бўлди,— деб тушунтирди.

Икки кеча кундуз хотинининг дод-войни эшитиб, аввал унга раҳми келиб, ўлиб қолишдан қўрқиб, сўнгра унинг қийқириғидан гангиб, уйдаги икир-чикирдан саросима бўлиб, қўрқишни ҳам, раҳми келишни ҳам унутар эди. Хотинининг дод-войи эшитилмайдиган бирон нарироқ жойга қочмоқчи бўлса-да, ундай жойни тополмас эди. Чинқириш калласининг бирон ерида бўлаётгандай туюлиб, ғалати фикрларни қўзғатар эди. Қаёққа бормасин у, қўлига болта ёки курак тутган Никитани кўрар, букур ниманидир йўнар, чопар, чуқур қазир, товуш-

¹ Христианларда Елена кунда қиз туғилса касб-кори зиғирга доир кишиларнинг иши яхши бўлади деган гап бор.

сиз кўркаламуш чопиши билан қаёққадир ўрмалар эди. Пётрга Никита доира бўйлаб чопаётганга, шунинг учун ҳар ерда унга дуч келаётганга ўхшайди.

— Туғолмайдиганга ўхшайди,— деди Пётр укасига. Букур қўлидаги белкурагини қумга санчиб:

— Доя хотин нима дейди?— деб сўради.

— Юпатади. Ваъда қилади. Сен нега қалтираяпсан?

— Тишим оғрияпти.

Хотини туққан куни кечқурун, эшик олдидаги зинада Пётр Никита ва Тихон билан ўтириб, ўйчанлик билан жилмайиб:

— Қайнанам болани қўлимга берганда, севинчимдан оғирлигини сезмай, қизимни, оз бўлмаса, шипга отиб юборай дедим. Шундай арзимаган нарса учун бу қадар кўп азоб чекиш, тушунилиши мушкул нарса!.. — деди.

Тихон Вялов, ёноғини қашиб, одатдагича салмоқли товуш билан:

— Инсоннинг бутун азоблари арзимаган нарса учун бўлади,— деганда, Никита жиддий тусда:

— Бу нима деганинг?— деб сўради.

Қоровул, эснаб олиб, совуққонлик билан:

— Одатда шундай-да...— деди.

Уйдан кечки овқатга чақирдилар.

Бола йирик туғилди, беш ойлик бўлгач ис тегиб ўлди. Онасига ҳам боласи билан бирга ис теккан эди, ўлишига оз қолди.

Артамонов қабристонда ўғлини овутиб:

— Қандай қиламиз? Яна туғади. Бизнинг бу ерда ўз хилхонамиз бўлади, анча чуқур илдиз қўйдик. Ўзингники ўзинг билан, ер устидаги ҳам, ер остидаги ҳам ўзингники. Бу инсонни маҳкам ўрнаштиради,— деди.

Пётр хотинига қараб боши билан имо қилди. Наталья эса, оёқ остидаги кичкина дўнгликка ўхшовсиз букилиб, термилиб қаради. Никита қабр атрофини белкурак билан синчиклаб уриб, текисларди. Наталья бетидаги кўз ёшларини титроқ бармоқлари билан шу қадар тез артиб туширдик, гўё у қизариб шишган бурнига қўли тегса, куйиб қолишидан қўрққандай кўринарди.

— Ё раббий, ё раббий...— деб шивирлар эди.

Алексей крестлар орасида айланиб юриб лавҳаларни ўқирди; у озиб кетган ва ёшига қараганда каттароқ кўринарди. Унинг мужикча бўлмаган юзида қора туклар ўсиб, бети куйиб қорайгандай ва дудлангандай кўринар,

қошлари остидаги чуқур тушиб кетган беибо кўзлари ҳаммага ўқрайиб қарарди; ўзини юқори тутиб, жўрттага тушуниб бўлмайдиган қилиб бўғиқроқ товуш билан гапирар, агар ундан бир сўзни қайта сўралса:

— Тушунмайсанми?— деб чинқириб сўкинарди.

Ака-укалари билан муомаласи ёмонлашиб, масхара шаклига ўтди.

У хизматчи хотинга бақиргандай Натальяга бақириб гапирар эди.

Никита уни таъна қилиб: «Наташани бекорга хафа қиляпсан!» деганда, у:

— Мен касал одамман,— деб жавоб берарди.

— У ювош-да.

— Шундай бўлгандан кейин чидасин.

Гўё касаллиги уни бошқа одамлардан ажратадиган афзалиятдай, Алексей касаллиги тўғрисида кўп фахирланиб сўзларди.

Қабристондан тоғаси билан қайтар экан, унга:

— Ўлганда булар билан бир жойда ётиш ҳам маълумат, ўзимизга гўристон ажратиш лозим,— деди.

Артамонов жилмайиб:

— Сабр қил. Ўзимизнинг черковимиз, қабристонимиз, мактабхонамиз, касалхонамиз бўлади. Ҳаммасини ҳам қиламиз!— деди.

Ватаракшанинг кўпригидан ўтишларида, унинг четидидаги говига тутиниб, гадойнамо, сарғиш жулдур халат кийган, бор-йўғини ичиб тугатган чиновникка ўхшаган бир киши турар эди. Қирилган дағал оқ мўйлар ўсган, салқиб қолган юзидаги тукли лаблари қимирлаб, уваланиб тўкилган қора тишларини очар, ёшли кўзлари хира ялтирар эди. Артамонов унга орқасини ўгириб тупурган бўлса ҳам Алексейнинг одатдан ташқари мулозимат билан бу ярамас одамга бош экканини кўргач:

— Ким?— деб сўради.

— Соатсоз Орлов!

— Орлов экани кўриниб турибди.

— У жуда ақлли киши, уни хўрлаб азоблаганлар...— деди Алексей қатъий равишда.

Артамонов жиянига қия қараб, индамади.

Ёғинсиз ва жазирама ёз кунлари келди. Ока дарёсининг нариги томонидаги ўрмонлар ёнар; кундуз ер устида жизғин иси келиб турган аччиқ тутун ёйилиб ётар, тунда эса ярқироқ ой ёқимсиз қизғиш тусга кирар, юлдузлар,

қоронғиликда нурларни йўқотиб, жез мих қалпоқларидай бўртиб кўринади, дарё суви ғуборли кўкни акс этдириб, ер остидан чиққан тутуннинг салқин ҳам қуюқ оқи-мидай кўринади.

Артамоновлар, кечки овқатдан сўнг, дим ҳавода бўғилиб, заранг дарахтлари ярим доираси ичига олинган боғда чой ичардилар. Яқинда экилган бу дарахтлар яхши ўсган бўлса ҳам, уларнинг кўркам, жимжимали япроқлари бу дим кечда салқин беролмасди. Қора чигирткалар чириллаб, бир шохли қўнғизлар ғўнғиллаб, самовар шинғилламоқда эди. Наталья кофтасининг юқори тугмаларини ечиб, индамай чой қуяр, кўкрагининг териси қаймоқ тусли эди, букур бошини эгиб, қуш қафаслари учун новда йўниш билан овора. Пётр, қулоғининг солинчоғини бармоғи билан чўзиб, астагина:

— Одамларнинг жиғига тегиш ярамайди, лекин отам шу билан овора,— деди.

Алексей қуруқ йўталиб, бир нарса кутгандай, бўйин чўзиб, шаҳар томон қаради.

Шаҳардан ингроқ қўнғироқ садоси эшитилди.

Алексей ўрнидан сапчиб туриб, кафтини пешонасига тутиб:

— Бонгми? Ёнғинми?— деб сўради.

— Сенга нима бўлди? Черков қўнғироқ чалувчиси соатни билдирыпти.

Алексей ўрнидан туриб кетди, Никита эса, бир оз жим тургач, астагина:

— Унинг эсига доим ёнғин келади,— деди.

— Сержаҳл бўлиб қолди. Илгари у қанчалик қувноқ эди...— деди Наталья секин.

Пётр укаси ва хотинига катталарга хос салмоқ билан деди:

— Ҳар иккинги ҳам унга аҳмоқона қараш қиласиз. Унга сизнинг раҳмингиз келиши хўрлигини келтиради. Юр, Наталья, ётамиз.

Кетишди. Букур уларнинг орқасидан бир оз қараб тургач, ўрнидан туриб, ўзининг шийпончасига йўналди, Никита у ерда пичан устида ётарди, у шийпончанинг остонасига ўтирди. Шийпон чим терилган пастгина тепа устида бўлгани учун девор устидан шаҳар уйларининг қораси кўриниб турар эди. Улар орасидаги черков миноралари, ўт ўчирувчилар қоровулхонаси уйларга соқчилик қилиб тургандай кўринади. Хизматчи хотин стол усти-

даги идиш-товоқларни шақирлатиб йиғиштиради. Девор орқасидан тўқувчилар ўтмоқда; бири балиқ тутади, қўлида судрама тўр кўтарган, иккинчиси челақни тақирлатиб, учинчиси чақмоқ тошни чақиб, пилик тутатиб тамаки чекмоқчи бўлади. Ит акиллаганидан Тихон Вяловнинг оҳиста товуши жимликни бузиб:

— Ким у?— дейди.

Жимлик таранг тортилган ноғора терисидай ер устини қоплаган; ҳатто тўқувчилар ўтаётганда қумдан чиққан товуш ҳам ғирчиллаб эшитилар эди. Никитага тун жимлиги жуда ёқар, тун қанчалик тинч бўлса, у Наталья тўғрисида шунчалик кўп ўйлар, доим бир оз чўчиб ёки ҳайратланиб турувчи ёқимли кўзлар равшанроқ кўринар эди. Шундай пайтда унга турли бахтли ҳодисаларни ўйлаш осон эди. Мана у жуда қимматли хазина топди-да, Пётрга берди. Пётр эса, унга Натальяни берди. Ёки уларга қароқчилар ҳужум қилди-да, уларга қарши Никита фавқулодда бир жанговарлик кўрсатгани бадалига, отаси билан Пётр ўз ихтиёрлари билан унга Натальяни инъом қилдилар. Қандайдир касаллик келиб, бутун оиладан икки кишигина — у билан Наталья тирик қолди. Ана шундан кейин Натальянинг бахти унинг жонига ором бераётганини кўрсатар эди.

Қатор-қатор ўйлар, боғлар устида паға-паға бўлиб турган булутлар орқасидан яна бир булут пайдо бўлиб, қоронғи тун қучоғига астагина кўтарилганини Никита сезганда ярим кечадан ошган эди. У булут, бир минутдан сўнг, остидан тўқ қизил тус олгач, букур ёнғин эканини тушунди. Уй томон югуриб борганда, Алексейнинг нарвонда омбор томига шошилиб чиқиб кетаётганини кўрди. Никита:

— Ёнғин!— деб қичқирганда, укаси юқорироқ кўтариларкан:

— Билдим. Нима демоқчисан?— деди.

— Сен ёнғин кутган эдинг...— деди букур Алексейнинг гапини ўзига эслатиб ва ҳовли ўртасида таажжубланиб тўхтади.

— Ҳа, кутган эдим! Нима қипти? Шундай қуруқчиликда ҳар вақт ёнғин бўлиши мумкин.

— Тўқувчиларни уйғотиш керак... .

Тихон тўқувчиларни уйғотган эди, улар бирин-кетин дарё томонга югуришиб, хушвақтлик билан вағирлашиб кетди.

Том чўққисига миниб олган Алексей Никитага:

— Менинг олдимга чиқ,— деб таклиф қилди, букур бўйсуниб чиқиб борар экан:

— Наташа қўрқмаса эди...— деди.

— Қўрқмайсанми, Пётр тагин букурингга тушириб қолмасин?

— Нима учун?— деди Никита секингина.

— Унинг хотинига кўз олайтирма!— деди Алексей.

Букур анча вақтгача сўз тополмай, жавоб беролмай қолди. Назарида худди ҳозир томдан сирпаниб ерга йиқилиб тушадигандай бўлди.

— Нима деяпсан? Бир оз ўйлаб гапирсанг бўлмайди-ми?— деб гўлдиреди.

— Хўп, майли, майли! Кўриб турибман... Қўрқма,— деган сўзларни Алексей хурсандлик билан айтди. У кўпдан бери бундай шодлик билан гапирмаган эди; у кафти остидан, жимликни бузиб, олағовур ичида қолишга мажбур этган, лапиллаб тобора кучайиб бораётган алангага қарар экан, қизишиб:

— Бу ёнғин Барскийларникида. Уларнинг ҳовлисида йигирма бочка қорамой бор эди. Ёнғин қўшниларикига ўтмайди, боғлар тўсиб қолса керак,— деди.

«Қочиш керак» деб ўйлади Никита узоқдаги аланга ёритган қоронғиликка қараб. Унда, қизғиш ҳавода, дарахтлар темирдан ясалгандай турар, қизғимтир ер устида, ўйинчоқдай майда кўринган одамлар у ёқдан-бу ёққа ҳовлиқиб югурарди, ҳатто одамларнинг ўт ичига, узун, ингичка ёғочлар учига ўрнаштирилган илгакларни суқишлари ҳам кўриниб туради.

— Жуда яхши ёняпти!— дерди Алексей.

«Монастирга кетаман» деб ўйларди букур.

Ҳовлида Пётр уйқусираб, жаҳли чиқиб алланима деб гўлдирарди. Унга жавобан Тихон Вяловнинг ланж сўзлари эшигилар эди. Наталья уй деразаси олдида туриб, худди рамка ичида тургандай, чўқинар эди.

Никита ёнғин ўрнида олтин тусли чўғ ғарами алангаланиб, печь трубаларининг қора устунлари қолгунча томда ўтирди. Кейин, ерга тушиб, дарвозадан ташқарига чиққан эди, усти-боши ҳўл, куюга буланган, яланг бош, йиртилган бели бурма тўн кийган отасига учради.

Отаси Никитани ҳовли ичига туртиб киргизиб, ниҳоятда дарғазаб бўлиб:

— Қаёққа борасан!— деб бақирди.

Том устида турган Алексейнинг оқ гавдасига кўзи тушгач, ғазаби тагин ортди.

— Сен у ерда нима қилиб турибсан! Туш! Сен аҳмоқ, саломатлигингни сақлашинг керак. . . — деб буюрди.

Никита боққа кириб, отасининг уйи деразаси остидаги скамейкага ўтирган эди, оз вақт ўтмай отаси эшикни қаттиқ ёпиб, паст овоз билан, бўғилиб деди:

— Узингни ҳалок қилмоқчимисан? Мени ҳам уятга қолдирай дедингни, а? Улдираман. . .

— Эсимга ўзинг солдинг, — деб Алексей чинқириб жавоб берди.

— Жим! Худога шукур қил, у муттаҳам тилдан қолди. . .

Никита ўрнидан туриб, жимгина, шошилиб боғ бурчагидаги ўз шийпончасига кетди.

Отаси эртасига эрталаб чой устида:

— Ут қўйилгани аниқланди: ўт қўйган пияниста соат-соз экан. Уни роса тутиб уришди, ўлса керак. Барский уни хонавайрон қилган бўлса керак. Барскийнинг ўғли Стёпкага ҳам унинг ғарази бўлганми, ҳар ҳолда қоронғи иш, — деди.

Алексей, совуққонлик билан ўтириб, сут ичади. Никита эса, қўлларининг қалтираганини сезиб, уларни тиззалари орасига суқиб, қаттиқ қисади. Отаси унинг бу ҳаракатини пайқаб:

— Нега жунжияпсан? — деб сўрайди.

— Тобим йўқ.

— Ҳаммангизнинг тобингиз йўқ. Ёлғиз мен соғ экан-да. . . — деб чойи тугамаган стаканини жаҳл билан суриб қўйди-да, туриб кетди.

Артамоновнинг ишлари кенгайиб, одамлар кўпаяборди. Фабрикадан икки чақирим наридаги арчалар орасига чангаллар билан қопланган адирлар устига, ҳовлисиз ва атрофига четан тутилмаган, узоқдан асалари инига ўхшаган пастак кичик уйлар солинди. Бўйдоқ ва ёлғиз ишчилар учун Артамонов, пастроқ жарлик устида, қуриб қолганидан исми унутилган сойнинг тепасига узун барак солдирди. Бу барак томининг нишаби бир ёққа олинган, том устида учта мўри, иссиқ чиқиб кетмаслиги учун кичик деразалар қурилган эди. Деразалар баракни отхонага ўхшатиб қўйгани учун, ишчилар унга: «Ахтахона» деб ном берган эди.

Илья Артамонов тобора мақтанчоқ, бақироқ бўлиб

борса ҳам, бойларга хос такаббурлик унда кўринмас эди. Ишчилар билан оддий муомалада бўлиб, уларнинг тўйларига қатнашар, болаларини чўқинтирар, байрам кунларида кекса тўқувчилар билан суҳбатлашишни яхши кўрар эди. Улар Артамоновга, зиғирни экилиб юрган ерларга ва куйдирилган ўрмонлар ўрнига экишга деҳқонларга маслаҳат беришни ўргатдилар. Бу маслаҳат яхши натижа берди. Кекса тўқувчилар сўзга унайдиган хўжайинларига завқланиб қарар эдилар. Улар Артамонов сиймосида толеи кулиб боққан мужикни кўриб, ёшларга:

— Ишни қанақа юритиш кераклигини ўрганинг!— дерди.

Илья Артамонов эса болаларига таълим беради:

— Мужиклар ишчилар, шаҳарликлардан кўра ақллироқ бўлади. Шаҳарликларнинг вужуди заиф, ақли кўтоҳ, шаҳар халқи очкўз, лекин дадил эмас. Уларнинг ҳамма ишлари омонат ва юзаки, шаҳарликлар ҳеч бир ишнинг маълум чегарасини билмайдилар, мужиклар эса ҳақиқат чегарасида ўзини қаттиқ тутиб, ўзини ҳар тарафга уравермайди. Мужикнинг ҳақиқати ҳам содда бўлиб, худо, нон, подшоҳдан иборат. Мужикнинг борлиги содда, шунинг учун унга тутинишингиз керак. Сен, Пётр, ишчилар билан жуда ҳам қуруқ, фақат иш тўғрисида гаплашасан. Бу одатинг ярамайди, арзимаган нарсалар тўғрисида ҳам улар билан сўзлаша билиш керак. Ҳазиллашиш керак, хуш табиатли кишига одамлар яхшироқ тушунди.

Пётр одати бўйича қулоғини чўзиб қўйиб:

— Мен ҳазиллашишни билмайман,— деганда, отаси:

— Урганиш керак. Бир минутли ҳазил, бир соатга куч беради. Алексей ҳам одамларга қўполлик қилади, уришқоқ, арзимаган ишлар устида жанжал чиқаради,— деди.

— Ҳаммаси ҳам фирибгар, ялқов!— деди Алексей тажанглик билан.

Артамонов, Алексейнинг сўзини кесиб, жиддий:

— Қачондан бери сен одам танийдиган бўлдинг?— деб қаттиқ гапирган бўлса ҳам, мийиғида кулганини яшириш учун қўли билан оғзини ёпди, Алексейнинг шаҳарликлар билан қабристон тўғрисида қанчалик журъат ва фаросат билан баҳслашганини хотирлади: дремовликлар Артамоновнинг ишчиларини ўз гўристонларига кўмишга рухсат бермаган эдилар. Помяловдан зирк дарахти экил-

ган каттагина ерни сотиб олиб, қабристон қилишга тўғри келган эди.

Тихон Вялов Никита билан ингичка, беқувват да-рахтларни кесар экан:

— «Погост»¹ сўзини ўз ўрнида ишлатмаймиз. «По-гост» деб аталади-ю, лекин бу ерда меҳмонлар абадий ётадилар. Погостлар уйлар, шаҳарлар-ку,— дейди.

Никита Вяловнинг осонлик ва чаққонлик билан ишлаганини кўрар эди. Бу киши ўзининг ноаниқ ва кутилмаган сўзларига қараганда, ўзини меҳнатда хийла фаросатли кўрсатар эди. Никитанинг отасига ўхшаб, Вялов ҳам ҳар бир ишнинг кўзини тез топиб олар, кучини тежаб қувлик билан енгар эди. Шу билан бирга улар ўртасидаги айирма ҳам аниқ кўриниб турарди: отаси ҳар бир ишга жони-жаҳди билан ёпишади, Вялов эса, истар-истамас, яхшироқ ишлашга лаёқатли одам илтифот билан ишлаётганга ўхшарди. Шунингдек сўзлаганда ҳам илтифот қилгандай, маънодор қилиб, парвосизгина, киноя қилгандай оз гапирар эди.

У сўзлаганда гўё: «Мен ҳали кўп нарса биламан; бундан ҳам маънолироқ гапларни айта оламан» демоқчи бўлар эди. Унинг сўзларида ҳар доим Никитанинг хўрлигини келтирадиган қандайдир киноя эшитилар, шу билан бирга Никита ундан қўрқар ва қаттиқ хавотирланар эди.

— Сен кўп нарсани биласан,— деди Никита Вяловга. У шошмасдан:

— Шунинг учун ҳам яшайман. Менинг билишим — ёмон эмас, билимим ўзим учун. Менинг билимларим бахил сандиғига беркитилган, улар ҳеч кимга кўринмайди, хотиржам бўл. . . — деди.

Одамларнинг нима ўйлашларини Тихон сўрамаса ҳам, кичкина, пирпираб турган кўзларини одамларга тикиб юриб, уларнинг фикрини ўғирлаб, у билиши лозим бўлмаган одамларнинг сирини юзларига шартта айтарди.

Баъзан Никита Вяловнинг ўз тилини тишлаб олишини, бармоғини чопиб ташлаганидай тилини ҳам кесиб ташлашини истар эди.

Вялов бармоғини чопганда ҳам, ўнг қўлининг бармоғини эмас, чап қўлининг бармоғини чопиб олган эди.

¹ «Погост» гўристон. Бу сўз маъноси жиҳатидан гўристонни англатса ҳам, сарфий жиҳатидан «гости», яъни «меҳмон» сўзидан вужудга келгани учун, «меҳмонхона» деб шарҳ этилса ҳам бўлади.

Отаси, Пётр ва бошқалар Вяловни аҳмоқ деб билсалар ҳам, Никита уни аҳмоқ деб ўйламас эди. Никитанинг бу дўнг ёноқли, тушуниб бўлмайдиган мужикдан ҳадиксираши ва қўрқиши тобора авж олар эди. Ундан қўрқиши қуйидаги воқиядан кейин айниқса кучайди. Бир куни Вялов Никита билан ўрмондан қайтиб келаётиб, бирдан:

— Сен тобора қуриб-қақшаб боряпсан. Сен тентак, унга айтишинг керак эди, балки раҳм қилар, у раҳмдил кўринади.— деб қолди.

Букур тўхтаб, юраги така-пука бўлиб, оёқлари тошдай қотиб, довдираб:

— Нимани, кимга айтай?— деди.

Вялов унга бир қараб олгач, олдига қараб қадам босган эди, Никита унинг кўйлаги енгидан тутди, Тихон уни писанд қилмай, кўлини бўшатиб:

— Нега муғомбирлик қиласан?— деди.

Никита ўрмондан қазиб олинган қайин дарахтини елкасидан ерга ташлаб, Тихонга бурилди; Тихоннинг буришган юзига ургиси келади, унинг жим бўлишини истайди, Вялов бўлса, кўзларини қисиб, узоқ ерларга қараб, хотиржамлик билан, оддий нарсадай гапиради:

— Агар у раҳмдил бўлмаса ҳам, бирпас муғомбирлик қилиши эҳтимол. Хотинлар — ҳар нарсага қизиқсинади, ҳаммаси ҳам ёт эркакни тотиб кўрмоқчи бўлади, дунёда қантдан ҳам ширин нарса борлигини билмоқчи бўлади. Биз — эркаклар учун кўп нарса даркорми? Бир, икки — шунинг билан тўқ ва саломатмиз. Сен бўлсанг, қуриб-қақшаб боряпсан. Сен бир айтиб кўр, балки кўнар.

Вяловнинг сўзлари Никитага ўртоқлик раҳмдиллиги каби туюлди. Бу унинг учун янги, кўринмаган бир туйғу бўлиб, томоғида какра бир нарса қайнаётгандай бўлар, айти замонда Тихон унинг сирин-асрорини фош қилаётгандай кўринар эди. Никита:

— Беҳуда гапларни ўйлаб юрибсан,— деди.

Шаҳарда кечки ибодатга қўнғироқ чалинмоқда эди. Тихон, елкасидаги кўчатларни силкиб, ўнглаб олди-да, кўлидаги белкуракни ерга дўқиллатиб уриб бораркан, ҳамон бояги хотиржамлик билан:

— Сен мендан хавотир олма. Сенга раҳмим келди, сен ёқимли, синчков одамсан. Сиз — Артамоновлар ҳаммангиз ҳам синчков одамларсиз. Сен табиатинг жиҳатидан букурга ўхшамайсан-у, лекин букурсан,— деди.

Никитанинг қўрқуви қаттиқ қайғуда эриб кетди. Бу ҳол унинг кўзларини хиралаштирди, мастдай қоқилиб-суқилар, ерга ётиб дам олгиси келар эди, у секингина:

— Сен бу тўғрида гапирма,— деди.

— Мен айтдим-ку, сандиқда беркитилгандай деб.

— Хотирингдан чиқар. Натальяга гапириб қўйма.

— Мен у билан гаплашмайман. Нега у билан гаплашай?

Уйга келгунча иккови ҳам индамади. Букурнинг кўк кўзлари чақчайиб, қайғули бўлиб қолди. У, одамларга ёндан, елкалари устидан қарар, у яна ҳам индамас, сезилмас бўлиб қолди. Лекин Наталья ниманидир пайқаб:

— Сен нега қайғули кўринасан?—деб сўраганда, Никита:

— Ишларим кўп,— деб жавоб берди-да, ундан тез узоқлашди. Бу ҳол келини ранжитди, у қайнисининг илгаридай хушмуомила эмаслигини пайқар эди. Наталья хурсанд эмас эди, бу тўрт йил ичида икки қиз туғиб, ҳозир ҳам иккиқат эди. Иккинчи марта ҳам қиз туққанида, қайнатаси, ҳеч нарса ҳадя қилмай:

— Сен ҳадеб қиз туғасан, уларни нима қиламиз?—деб дўнғиллади. Уғли Пётрга:

— Менга ўғил набиралар керак, кув керак эмас. Мен ёт кишилар учун иш бошладимми? — деб шикоят қилди.

Қайнатасининг ҳар бир сўзидан Наталья ўзини гуноҳкордай сезар, эрининг ҳам ундан рози эмаслигини билар эди. Кечалари эри ёнида ётиб, деразадан юлдузларга боқар, қўли билан қорнини силаб:

«Эй худойим, ўғил бўлса эди...» деб қўяр эди.

Лекин баъзан эри билан қайнатасига:

«Жўрттага, жаҳлингизни чиқармоқ учун қиз туғаман» деб бақиргуси келарди.

Шу билан бирга ҳайрон қолдирадиган, ҳеч ким кутмаган, яхши бир иш қилгуси келарди, шу билан ҳаммани ўзига ағдармоқчи, ёки ёмон бир иш қилиб, ҳаммани қўрқитгуси келар эди. Лекин на яхши, на ёмон ишни ўйлаб топа олар эди.

Тонг отиши билан туриб, пастга, ошхонага тушар, ошпаз хотин билан бирга нонуштага овқат ҳозирлар, юқорига югуриб чиқиб боласини эмизар, кейин тушиб қайнатасига, эрига, қайниларига чой қуяр, яна қизини эмизар эди. Ундан кейин ўтириб, иш тикарди, ҳаммаларининг ямоқ-ясқоқларини қилар, обеддан кейин болала-

ри билан боққа чиқиб, кечки чой вақтигача ўтирар эди. Боққа ип йигирувчи хотинлар кириб, хушомадгўйлик билан қизларини чиройли деб мақтарди. Наталья жилмаяр, лекин уларнинг мақташига ишонмас, болалари чазарида хунукдай эди.

Баъзан дарахтлар орасидан Никита кўриниб қолади. Наталья билан хушмуомила бўлган ягона бу кишини у сўнгги вақтларда ўзи билан бирпас бирга ўтиришга таклиф этганда, гуноҳкордай:

— Кечир, вақтим йўқ,— деб жавоб берадиган бўлиб қолди.

Наталья бора-бора ранжиди: букур мен билан қалбаки хушмуомила бўлган экан, эрим уни Алексей билан менга қараб туриш учун қўйган экан, деб ўйлади. Алексейдан Наталья қўрқар эди, чунки Алексей унга ёқар эди. Бу хушрўй қайниси уни истаса, у ҳам қаршилик кўрсата олмаслигини билар эди. Лекин у буни истамас, ҳатто унга парво қилмасди; бу ҳол уни ранжитар, дагал, жанжалкаш Алексейга нисбатан душманлик ҳисси қўзғатар эди.

Соат бешда чой, саккизда кечки овқат бўлар эди, кейин Наталья чақалоқларини ювинтириб, гўйдириб, ётқизиб, узоқ вақт тиз чўкиб ибодат қилар эди. Эри хоҳлаб қолса, кроватда ётган ҳолда:

— Бўлди, кел, ёт,— деб фўлдираб эди.

Эрига бўйсуниб ибодатини бўлиб, шошиб чўқинар ва ёнига келиб, ўғил кўриш умидида ётар эди. Гоҳо Пётр ҳазил қилиб:

— Бунча кўп ибодат қиласан? Бошқаларга ҳам қолсин...— дерди.

Кечалари боласи йиғлаганда уйғониб, эмизар, алла-лаб ухлатгандан кейин дераза ёнига келиб, индамай ўзи, онаси, қайнанаси, эри тўғрисида ўйлаб узоқ вақт боққа, кўкка тикилиб турар ва сезилмай ўтган оғир кун хотираларини эслар эди. Одатдаги товуш, ишчи хотинларнинг шод ёки қайғули ашулалари, фабриканинг турли тақиртуқур, шалдир-шулдурлари, унинг асалари уясидай гувиллашини эшитмаслик таажжуб эди. Бу тинимсиз ғуввос кун бўйи давом этар, унинг акс садоси ўйларда сузиб юрар, дарахт япроқларини шилдиратар, дераза ойналарини зириллатарди. Бу ғуввос иш товуши қулоқни битириб, ўйлашга халал берар эди.

Тун тинчлигида, бутун жондор уйқи оромида ётган-

да эса, Никита айтиб берган, татарларга асир тушган аёллар, тарки дунё қилган ва азоб-уқубатда ўтган раҳибаларнинг ҳаёти тўғрисидаги ва бахтли, қувончли ҳаёт ҳақидаги эртақлар Натальянинг эсига тушар эди, бироқ кўпинча хўрлиги келар эди.

Қайнатаси ўзини уни кўрмагандай тутиши яхши эди, лекин келинига даҳлизда ёки уйда дуч келиб қолса у уялмай, кўрагидан тиззасигача ўқрайиб қараб, ғараз билан хириллаб қўярди.

Эри бенлифот ва совуқ муомилада бўлар эди, баъзан Натальяга унинг гўё бирон сирини билишга ҳаракат қилгандай қарар эди. Кўпинча ечиниб бўлиб, ётмасдан, ўрнининг четидан, бир қўли билан пар тўшакка суяниб, иккинчиси билан қулогини чўзиб ёки худди тиши оғригандай соқолларини жағига ишқаб ўтирарди. Унинг хунук юзи гоҳ ёлворгандай, гоҳ ғазаблангандай кўринар, шундай вақтларда Наталья ўринга ётишга юраги дов бермас эди. У жуда оз, фақат уй ишлари тўғрисида сўзлар, Наталья тушунмайдиган деҳқонлар ва помешчиклар турмушини аҳёнда эслаб қўярди, бу тўғрида тобора камроқ гапирарди. Қишки байрамларда — Святки, масленицада Натальяни шаҳарга томоша қилиш учун чанада олиб борар эди. Чанага катта қора айғир қўшилар, отнинг кўзи сариқ, мис тусли бўлиб, қон томирлари кўриниб, бақрайиб қарар, бошини ғазаб билан силкитар, қаттиқ пишқирар эди, Наталья бу ҳайвондан кўрқарди, Тихон Вялов:

— Дворянь оти, ётларга жиловини тутқизмайди, — дегандан кейин айниқса қўрқиб қолган эди. Онаси қизининг олдида кўп келар, Наталья унинг эркин ҳаётига, кўзининг ёшлардай ялтирашига ҳасади келар эди. Қайнатасининг онаси билан ёшлардай ҳазиллашишига, ўйнашига қараб ғурур билан соқолини силаганини, Баймакованинг товусдай сонларини липиллатиб, ўзининг ҳусни билан Артамонов олдида уялмай мақтанганини кўргач, Натальяда бу ҳасад янада авж олар ва алам қилар эди. Шаҳар аҳли Баймакованинг қудаси билан бўлган алоқасини аллақачон билиб, улар устидан қатъий ҳукм чиқарган ва ундан узоқлашган эди. Обрўли одамлар қизларига, Натальянинг ўртоқларига, бу бузуқ хотиннинг қизи ёт, билимсиз мужикнинг келини, индамас, кеккайиб кетган эрнинг хотини Наталья олдида борини тақиқлаб қўйган эди.

Қизлик ҳаётининг кичик қувончлари энди Натальяга катта ҳам ярқираб кўрина бошлади.

Илгари очик кўнгил бўлган онасини энди кишилар билан ҳийлакорлик ҳам қаллоблик билан муомала қилганини кўриш Натальяга алам қилар эди; онаси Пётрдан қўрқади шекилли, бунни яшириш учун унга тилёғламалик қилиб, унинг ишчанлигини мақтаб гапирди; у Алексейнинг истеҳзоли кўзларидан ҳам қўрқади, у билан ширин ҳазиллар қилиб, нима тўғридадир шивирлашади. Тез-тез ҳадялар бериб туради; туғилган кунда, гуллар билан безатилган, хотин ва қўй суратли чиннидан ясалган соат тақдим этди, бу чиройли ва ажойиб ҳадя ҳамани ҳайратда қолдирди.

— Бу соат менга атиги уч сўлковой қарз бараварига қолган, жуда қадимий буюм, ўзи юрмайди, Алексей уйланса уйини безатар. . . — деди онаси.

«Мен ҳам уйимни безатиб қўяр эдим» деб ўйлади Наталья.

Онаси уй-рўзғор ишларини ижиклаб суриштирар, зерикарли равишда:

— Оддий кунларида дастурхонга сочиқлар қўйма, соқол, мўйловдан тезда булғонади, — деб уқдирар эди.

Ульяна илгари ўзига ёққан Никитага энди лабларини буриб қарар, унга қандайдир қинғирликда шубҳа остига олинган гумашта сингари гапирар эди. Қизини ҳам огоҳлантириб:

— Сен эҳтиёт бўл, ўзингга уни жуда ҳам ўргатма, букурлар ҳийлагаар бўлади, — дерди.

Онасига эри устидан шикоят қилиб, эри ишонмасдан букурни назорат қилиб туриш учун тайинлаб қўйганини айтмоқчи бўлса ҳам, Натальяга ҳар доим нимадир халақит бериб, гапира олмас эди.

Ҳаммасидан ёмони — Натальянинг ўғил туғмагани учун тинчсизланиб, онасининг ундан эри билан бўладиган тунги ишларни уялмай суриштириши эди. Ҳеч бир ибодат қилмай, кўзларини сузиб жилвалантириб, мушукдай хуриллаб, қизиқиб суриштириши Натальянинг жиғибийронини чиқарарди.

— От қўшайми, куда? — деб сўрашини эшитиб Наталья қувониб кетар эди.

— Йўқ, пиёда кета қолай.

— Майли, мен сени кузатиб қўяй.

Натальянинг эри ўйчанлик билан:

— Қайнанам ақлли хотин; отамни қўлида тутолади. Отам унинг ҳузурда бизга юмшоқ муомила қилади. Уйини сотиб, бизникига кўчиб келса ҳам бўлар эди,— дейди.

«Йўқ, керак эмас» демоқчи бўлса-да, Наталья негадир айтолмайди. Онасининг севикли ҳам бахтли эканига янада ортиқроқ аччиқланади.

Наталья боққа қараган дераза олдида ёки боғда иш тикиб ўтириб, Тихон билан Никитанинг суҳбатларини чала-чулпа эшитиб қолади. Улар мевазор орқасидаги мўрча олдида уймалашиб, фабриканинг шов-шуви орасида қоровулнинг:

— Зерикиш — одамлардан; бир ерга ёпирилишади-да, зерикишади,— деган сўзини эшитади.

«Жуда тўғри-я!» деб ўйлайди Наталья, бироқ Никитанинг ёқимли товуш билан:

— Гап сотаверма. Лапарлар, ўйинларчи? Одам бўлмаса вақтичоғлик ҳам йўқ,— дейди.

«Бу ҳам тўғри» деб ҳайрон бўлиб маъқуллайди Наталья.

У ўз атрофида бўлган ҳамма кишиларнинг ишончли сўзларини эшитади, унингча ҳар бир киши ўзича бир нарсани яхши билади. Наталья ҳар бир кишининг, бир-бирига мос келадиган оддий ва пухта сўзлар билан ўзига аллақандай пухта ҳақиқатнинг бир парчасини ўраб олганини кўради. Одамлар бир-бирларидан ўз сўзлари билан ажралдилар. Улар сўз билан ўзларини безайдилар. Сотагларининг олтин ё кумуш занжирларини ўйнагандай, гапларини ўйнайдилар. Натальянинг бундай сўзлари йўқ, ўз фикрларини улар билан безата олмайди, ўйлари пайқалар-пайқамас, кузги туманлардай хира, Натальяга оғирлик қилади, унинг миясини қотиради, у қайғу-ҳасрат билан:

«Мен аҳмоқман, ҳеч нарса билмайман, тушунмайман...» деб ўйлайди.

— Айиқ — топоғон, қаерда асал бўлса топади,— деб Тихон малиназор орасида гўлдирайди.

«Худди шундай» деб ўйлайди Наталья ва, сесканиб тушиб, Алексей у яхши кўрган айиқ боласини ўлдирганини эслайди. Ун уч ойлик бўлгунча айиқ ҳовлида хонаки эрка итдай югуриб юради. Ошхонага кириб, кейинги оёқларидан тик туриб, секингина ўкириб, ғалати кўзларини юмиб нон сўрар эди. У қизиқ, яхши, яхшиликни била-

ди. Айиқ боласини ҳамма яхши кўрар, Никита уни боқар, чигалланиб қолган қуюқ жунларини тарар, сойга чўмилтиргани олиб борар эди. Айиқ ҳам Никитани шу қадар яхши кўриб қолдики, у бирон ёққа кетганда, тумшуғини юқорига кўтариб, ташвишланиб ҳаво искар, пишқирав, ҳовлида у ёқдан-бу ёққа югуриб, эгасининг уйига, конторга кирмоқчи бўлар эди; бир неча марта дераза ойнасини синдириб, рамларини бузиб ҳам уйга кирмоқчи бўлди. Наталья айиққа буғдой нонни шиннига ботириб берар эди. Айиқнинг ўзи ҳам нонни пиёладаги шиннига ботириб ейишни ўрганиб олди. Қувонч билан гўлдирар, серюнг қўпол оёқларида тебраниб туриб, сертиш қизил оғзига нон суқар эди. Кейин ёпишқоқ ширинликка буланган панжаларини ялар, чиройли кўзлари қувончдан йилтирар эди. Айиқ бошини Натальянинг тиззасига уриб, у билан ўйнашмоқчи бўларди. Бу ёқимли ҳайвон билан гаплашиш ҳам мумкин бўлиб қолган, баъзи бир нарсаларни тушуна бошлаган эди.

Бир кун Алексей унга ароқ ичириб, маст қилди. Маст бўлган айиқ ўйинга тушиб, дўмбалоқ ошиб, мўрчанинг томига чиқди, унинг мўрисини бузиб, ғиштларини пастга ташлай бошлади. Бир тўда ишчилар йиғилиб, буни кўриб хохлаб кулишар, томоша қилишар эди. Шундан кейин, одамларни кулдириш учун, Алексей уни ҳар байрам ичириб, маст қиладиган бўлди. Ҳайвон ҳам пиянисталикка шу қадар ўргандики, вино иси келадиган ишчиларнинг орқасидан қувадиган, Алексей ҳовлидан ўтганида унга ёпишадиган бўлди. Шундан кейин уни занжирлаб қўйдилар. У, уясини бузиб, бўйнидаги занжирининг учидаги харини судраб, панжаларини силкитиб, бошини чайқаб, ҳовлида юра бошлади. Айиқни тутмоқчи бўлишганда, Тихоннинг оёғини юмдалаб, ёш ишчи Морозовни йиқитиб, Никитанинг сонини тимдалаб олган эди, Алексей рогатина¹ билан югуриб келиб, ҳайвоннинг қорнига санчиб олди. Наталья деразадан айиқнинг кейинги оёқларига ўтириб, атрофида ғазаб билан қичқираётган одамлардан афв сўрагандай панжаларини силкитганини кўрган эди. Кимдир Алексейга ёқиш учун унинг қўлига ўткир, дурадгор болтасини тутқизган эди, чўққи соқолли қайниси, сапчиб-сапчиб, айиқнинг аввал

¹ *Рогатина* — айиқ овида ишлатиладиган қурол, айри ёғочга ўрнатилган ўткир найза.

бир панжасини, кейин иккинчи панжасини чопиб ташлади, айиқ бақириб, кесилган панжаларини босиб йиқилиб тушди. Унг ва сўл тарафга қирқилган панжаларидан қон отилиб, қаттиқ ер устида қуюқ қизил қон кўлоби ҳосил бўлди. Ҳайвон ёлборгандай ўкириб, бошини болта гагига тутиб берди. Алексей оёқларини кенг кериб, айиқнинг гарданига ўтин ёргандай, болтани қаттиқ урди, айиқнинг тумшуги ўз қонига буланиб қолди. Болта айиқ суякларига шу қадар чуқур ўрнашган эдики, Алексей айиқнинг юнгдор кўпол гавдасига оёғини тираб туриб, болтани бош суягидан зўрға суғуриб олди. Наталья айиққа ачинди, ундан ҳам кўра кўпроқ жасур, чаққон, қувноқ, шўх қайнисининг аллақандай ярамас қизчага айланишиб, ўзига парво қилмаслигига ачинди.

Ҳамма қайнисининг ботирлигини, чаққонлигини мақтарди, қайнатаси Алексейга қараб:

— Тагин сен касалмисан? Сени қара-ю...— деб бақирди.

Никита ҳовлидан қочиб чиқиб кетди. Наталья шу қадар куйиб йиғладики, эри ҳайрон қолиб, алам билан:

— Агар сенинг олдингда одам ўлдирсалар, нима қиласан?— деб сўради, шундан кейин худди болаларга ўдағайлагандай:

— Бўлди, аҳмоқ!— деб қўйди.

Натальяга эри урмоқчи бўлгандай туюлди. Кўз ёшларини тўхтатиб, эри билан ўтказган биринчи тунини хотирлади. У кеча Пётр нақадар очиқ кўнгил ҳам уятчан эди. Наталья шу вақтгача эрининг урмаганини, бошқа эрларнинг ҳаммаси ҳам ўз хотинларини уришларини эслаб, йиғисини тўхтатди:

— Мени кечир, жуда ҳам ачиндим.

— Менга ачин, айиққа нега ачинасан?— деди Пётр мулоғимгина.

Онасига биринчи марта эрининг баджаҳл эканидан шикоят қилганда, онаси салмоқ билан:

— Эрлар бамисоли асалари бўлса, биз — гул, улар биздан бол йиғади, буни ташвиш керак, чидашга ўрган, жон қизим. Эрлар бутун борлиқнинг эгалари, уларнинг гамлари бизникига қараганда кўп, улар ана, черков, фабрикалар бино қиладилар. Қайнатангнинг бўш ётган ерга нималар қурганини кўрчи!...— деб насиҳат қилди.

Илья Артамонов ўз ишини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш учун тобора кўпроқ ғайрат билан ишлар, гўё

умри оз қолганини сезар эди. Май ойида, Никола кунидан бир неча кун илгари фабриканинг иккинчи корпуси учун буғ қозони келган эди, у қозон кўкимтир Ватаракша йилғаси сувининг оҳиста келиб қуюладиган Ока дарёсининг қуми лабида тўхтаган кемада келтирилган эди. Ишнинг қийини олдинда эди: қозонни қумли ер устидан юз эллик саржин чамаси жойга келтириш керак эди. Никола кунда Артамонов ишчиларга ароқ ва пиволар билан катта зиёфат берди. Дастурхон ҳовлига ёзилган эди, хотинлар дастурхонни арча, қайин дарахтларининг новдалари, баҳорнинг биринчи гул дасталари билан безаб, турли рангда кийимлар кийиб, ўзлари ҳам гулдай очилган эдилар. Хўжайин ўз оиласи ва озроқ меҳмонлар билан қари тўқувчилар орасида бир столда ўтирган эди. У тили ўткур йигирувчи хотинлар билан қўпол ҳазиллашар, кўп ичар, одамларни хурсанд қилишга уринар, оқарган соқолларини қўллариди тутамлаб, кайфи чоғлиқ билан:

— Эй, йигитлар! Яшашга ҳақимиз борми?— деб қичқирар эди.

Унинг хулқига ҳам, ўзига ҳам қойил бўлган одамларни кўргач, ўзидан мамнун бўлиб шодланар ва кайфи ошиб борар эди. Артамонов, шу қуёшли баҳор кунидай, таналарини олтин шам каби кўкка кўтариб турган қарағай ёғочлари, қайин дарахтларининг ҳиди билан тўлган, шу янги кўкат ва япроқлар билан безанган ердай яшнаб, ялтирар эди. Бу йил баҳор эрта бошланиб, кун исиб кетди. Шомурт ва сирень гулламоқда. Ҳамма ёқ байрам, хурсандлик билан тўлган; ҳатто одамлар ҳам бугун, ўзларидаги мавжуд яхшилик билан яшнаб тургандай эди.

Қадим замон тўқувчиси кичкина ва заиф чол кўкимтир соқоллари орасига яширинган оқ мумга ўхшаш башара ва ювилган ўликдай оппоқ Борис Морозов, олтмишларга борган катта ўғлининг елкасига суяниб, гўштсиз, қоқ суяк қўлларини силкиб, бор кучи билан:

— Менга қаранг, ёшим тўқсонда, тўқсондан ошганман керак бўлса! Солдат эдим, Пугачёвни урганман, ўзим Москвада вабо йилида исён қилганман, ҳа Бонапартни ҳам урганман...— деб қичқирар эди.

Қари тўқувчи, гаранг бўлгани учун, Артамонов унинг қулоғига:

— Кимни эркалатгансан? — деб қичқириб сўради.

— Бегоналардан ташқари икки хотинни. Қара: етти ўғил, икки қиз, ўн тўққиз невара, беш чеварани тўқиб ташлабман! Ана улар ҳаммаси сенда яшайди, ана — ўтиришибди. . .

— Бўлса, яна бер! — деб Илья бақирди.

— Бўлади. Уч подшоҳ, бир подшоҳ хотинни кўрдим, ана керак бўлса! Қанча хўжайинларда яшадим, ҳаммалари ўлиб кетдилар, мен тирикман! Кўп чақирим сурп тўқидим. Сен, Илья Васильевич кўп яшайсан. Сен чин хўжайин, сен ишни яхши кўрасан, иш ҳам сени яхши кўради. Одамларни хафа қилмайсан. Сен бизнинг дарахт шохисан, ишингни давом этдир! Бахт сенинг қонуний хотининг, келиб-кетар ўйнаш эмас, менда бўлса эркалатар эдим, йўқ-да! Бор кучинг билан ишингни улғайтир! Соғ бўл, биродар, саломат бўл дейман. . .

Артамонов, таъсирланиб, чолни қўлида кўтариб ўпдида. . .

— Раҳмат, бобо! Мен сени бошқарувчи қиламан. . . — деб бақирди.

Одамлар қийқиришиб кулишар, улардан юқориқоқ кўтарилган тўқувчи, маст чол қоқ суяк қўлларини силкитиб, чинқириб кулар:

— Унинг ҳамма иши ўзгача, одатдагича эмас. . . — дерди.

Ульяна Баймакова, уялмасдан, бетигаги шодлик ёшларини артар эди.

— Қандай шодлик, — деди қизи. Онаси бурнини тортиб:

— Бу одамнинг ўзи шунақа, худо уни шодлик учун яратган. . . — деб жавоб берди.

Артамонов, болаларига қичқириб:

— Одамлар билан қандай яшаш лозимлигини ўрганинг. Петруха, сен ҳам кўриб қўй! — дели.

Овқатдан кейин хотинлар, дастурхонни йиғиштириб бўлиб, ашула айта бошладилар, эркаклар куч синашиб, таёқда тортишар, кураш тушар эди. Артамонов, ҳаммасига ҳам улгуриб ўйин тушар, кураш қилар эди. Уйинкулги, зиёфат тонг отгунча давом этди. Қуёш нури энди кўрина бошлагач, етмиш чоқли ишчи хўжайинлари билан бирга, худди босмачиликка кетаётгандай тўпланишиб, шовқин-сурон билан, ашула айтиб ҳуштак чалиб, маст ҳолда елкаларида йўғон ғўлалар, дуб дастаклар, арқонлар кўтариб, Ока дарёсига қараб жўнадилар. Улар орқа-

сида қумлоқда қари тўқувчи оқсоқланиб борар ва Никитага:

— У ҳар бир нарсани қила олади! Уними? Мен билман. . . — дерди.

Бошсиз буқага ўхшаган тўмтоқ, қизил, баҳайбат нарсани кемадан омон-эсон ерга туширдилар. Уни арқонлар билан чулғаб, инқиллаб-синқиллаб, қийқиришиб-бўкиришиб, қумга ётқизилган тахта устига ғўла қўйиб аҳиллик билан ғилдиради кета бошладилар. Бу қозони чайқала-чайқала олға сурилар, Никита назарида бу қозоннинг думалоқ, беўхшов оғзи одамларнинг шод хуррамликларидан ҳайратланиб очилгандай эди. Отаси ҳам мастлигича ёрдам этиб, бўғилиб:

— Секинроқ, ҳой секинроқ! — деб қичқирарди.

Қафти билан баҳайбат темирнинг қизил бағрига уриб:

— Юр, қозон, юр! — дерди.

Фабрикага етишга эллик саржиндан камроқ қолганда қозон ёнига қаттиқ қийшайиб кетди-да, олдинги ғўладан секин тушиб, тўмтоқ тумшуғи қумга ботиб қолди. Қозоннинг доира оғзидан сарғиш чанг чиқиб, отасининг оёғига пуфлаганини Никита кўрди. Одамлар ғазаб билан оғир қозонга ёпишиб, остига ғўла суқмоқчи бўлсалар ҳам, чарчаганлари учун суқолмас, қозон эса, тобора қумга ботиб, одамларнинг ҳаракатларига эътибор этмагандай чуқурроқ чўкар эди. Қўлида дастак тутган Артамонов, ишчилар орасида уриниб:

— Қани, азаматлар, баравар олинлар! Ол. . . ҳа, — деб қичқирар эди.

Қозон сал қимирлади ва яна ҳам чуқурроқ ботди. Кўп ишчилар орасидан ғалати юриш билан отасининг чиққанини Никита кўрган эди. Артамоновнинг бети ҳам ўзгариб, танилмас ҳолга келган, бир қўли билан соқоли остидан бўғзини тутиб, иккинчи қўли билан кўрлардай ҳавони тимирскилаб келар эди; қари тўқувчи унинг орқасида куйиб-пишиб сакраб:

— Тупроқ егин, тупроқ. . . — деб қичқирар эди.

Никита отасининг олдига югуриб келганда, ҳиқичоқ тутиб, ўғлининг оёғи остига қон тупурди ва секин:

— Қон! — деди.

Бетлари бўзарган, кўзлари қўрқув билан очилиб-юмилар, жағлари қалтирар, катта, чиройли тани чўчиб, мушшайар эди.

Никита отасининг қўлидан тутиб:

— Лат едингми?— деб сўради. Отаси гандираклаб, уни туртиб юбориб, секингина:

— Қон томирим узилганга ўхшайди...— деди.

— Тупроқ егин, дейман...

— Йўқол, кет!

Яна кўпгина қон тупурди ва ҳайрон бўлиб:

— Оқяпти. Ульяна қаерда?— деди.

Букур уй томон югурмоқчи эди, отаси унинг елкаси-дан қаттиқ ушлади ва бошини эккан ҳолда қумда оёғини судраб, ишчиларнинг ғазабли қичқиришлари орасида зўрға сезиларли қум шилдирашини эшитиб бораётгандай кўринар эди.

— Нима бўлди? — деб сўради-да, чуқур дарё устига қўйилган якка чўпдан ўтаётгандай, эҳтиёт билан уйга жўнади.

Қизи билан зина олдида хайрлашиб турган Баймакова Артамоновни кўрганда, унинг чиройли юзи худди гилдиракдай олдин ўннга, кейин сўлга ғалати айланиб, бўзариб кетганини Никита пайқади.

Отаси оёқларини бесўнақай букиб, кетма-кет ҳиқи-чоқ тутиб, қон тупуриб, уй олдидаги зинага ўтирганда, Баймакова:

— Муз келтиринг,— деб қичқирди.

— Муз — сув. Сув билан қоннинг ўрнини босиб бўлмайди...— деган Тихоннинг сўзини Никита эшитди.

— Тупроқ чайнаш керак...

— Тихон, попга чоп...

— Кўтариб уйга опкиринг,— деб буюрди Алексей. Никита отасининг қўлтиғига кирган эди, биров унинг оёғини шу қадар қаттиқ босдики, бир нафас у ҳеч нарсани кўрмай қолди, кейин кўзлари тагин ўткирроқ кўриб, отасининг тор уйидаги, ҳовлидаги одамларнинг ур-йиқитини наҳоятда яхши хотирлаб қола бошлади. Тихон ҳовлида катта қора от миниб югуртирар, от унга бўйсунмай дарвозага бормас, ирғиб-сапчиб айланар, одамларни кўрқитиб, ғазаб билан тумшуғини ҳар томонга ташлар эди. Уни кўзни қамаштирадиган даражада кўкни қизартирган қуёш алангаси ҳуркитган бўлса керак. Ниҳоят дарвозадан чиқиб, югуриб бораркан, дўмбоғ қизил қозон олдида етганда бир ёнга ташланиб, Тихонни ағдарди ва пишқириб, думларини силкитиб, ҳовлига қайтиб келди.

— Болалар, югуринг!...— деб кимдир қичқирди.

Дераза олдида қора, чўққи соқолларини бураб Алек-

сей ўтирарди. Унинг ёмон, мужик юзига ўхшамаган башараси чўччайиб, худди чағг босгандай кўринади, кўзларини бақрайтириб одамлар боши устидан ўз товуши билан гапирмаётган отасининг ўрнига қарайди. Отаси:

— Демак, янглишганман. Худонинг хоҳиши шундай экан. Болалар, буюраман: Ульяна сизга она ўрнида, эшитдингизми? Сен, Ульяна, Исо ҳақи буларга ёрдам эт. Эҳ! Бегона кишиларни уйдан чиқаринг...

— Жим ёт,— Ульяна ёлворди ва Артамоновнинг оғзига бир парча муз тиқиб:— Бу ерда ёт киши йўқ,— деб ух тортди.

Отаси музни ютиб, бетоқатлик билан нафас оларкан:

— Менинг гуноҳим тўғрисида оғиз очманглар, Ульяна айбли эмас. Наталья, мен сенга қаттиқ муомила қилар эдим, хайр, майли. Болалар! Петрюха, Олёша, дўст бўлиб яшанглар... Халойиққа хушмуомила бўлинглар. Одамлар ёмон эмас. Сара одамлар. Сен, Олёша, ўшанингга уйлан... Ҳеч нарса қилмайди!— деди.

Пётр отасининг олдига тиз чўкиб:

— Отажон, бизни ёлғиз қолдирма,— деганда, Алексей унинг елкасига туртиб:

— Сенга нима бўлди? Мен ишонмайман...— деб шивирлади.

Наталья ошхона пичоғи билан мис жомда муз чақади. Хотиннинг пиқирлаши, мис жаранглаши, муз шилдираши билан кўшилиб чиқади. Натальянинг кўз ёшлари муз устига тўкилганини Никита кўради. Қуёшнинг сарғиш ёғдуси уй ичига кириб, ойнада акс этади, шаклсиз ҳолда деворга қалтираб тушади-да, деворнинг тун осмонидай кўм-кўк қоғозлардаги узун мўйлов, қизил хитой расмларини ўчирмоқчи бўлгандай туюлади.

Никита отасининг оёқ томонида туриб, ўзининг эсла-нишини кутади. Баймакова гоҳ Ульянанинг қалин жингалак сочини тароқ билан тарайди, гоҳ тўхтовсиз оқиб турган қонни, лаб бурчакларидан пешона ҳам чаккаларидан чиқиб турган терни сочиқ билан артади. Унинг нурсизланган кўзларига меҳр-муҳаббат билан қараб, худди ибодат қилгандай алланималарни шивирлайди. Илья эса бир қўлини унинг елкасига, иккинчи қўлини тиззасига қўйиб, қотиб қолган тили билан охирги сўзларини фўлдирайди:

— Биламан. Худо сени омон сақласин. Мени шаҳар

мозорига эмас, ўзимизникига қўйинг, шаҳар гўристонини, шаҳарликларни истамайман...

У оғир қайғу-ҳасрат билан:

— Эҳ, янглишдим, худойим... Янглишдим...— деб шивирлайди.

Кўзи қайғули, Исоникига ўхшаш соқолли, новча, букчайганроқ поп келди. Артамонов полга:

— Сабр қил, отахон,— деб, яна ўғилларига мурожат этди:— Болалар, бўлинманглар! Иттифоқ бўлинилар. Иш иттифоқсизликни ёқтирмайди. Пётр, сен каттасан, ҳамма ишга жавобгарсан, эшитдингми? Энди ташқарига чиқинглар...

— Никита,— деб эсига солди Баймакова.

— Никитани яхши кўринглар. Қани у? Боринг... Кейин... Наталья ҳам...

Чошгоҳдан кейин, ҳали қуёш қиём нуқтасидан ошмай, у қонсизланиб ўлди: бошини бир оз кўтариб, оқ мўм тусли юзи хўмрайган ҳолда ётар, аллақандай тараддуд акс этар, чала юмилган кузлари эса итоаткорлик билан кўкрагига қовиштирилган қўлининг кенг кафтига ўйчан қарагандай эди. Никитага уйдагиларнинг ҳаммаси ҳам бу ўлимдан қайғирган, қўрққандан кўра кўпроқ гааж-жублангандай кўринади. Бу бемаъни таажжубланишни Баймаковадан бошқа ҳаммада ҳам сезар эди. Баймакова ўлик олдида кўз ёшсиз, қўлларини тиззасига қўйиб, кўз узмай, ўликнинг қор тусли соқол билан безалган тош юзига термулиб, худди қотиб қолгандай, ҳеч нарсани пайқамай, индамасдан ўтирар эди.

Пётр чўзилгандай кўринади; ортиқ ҳам ўринсиз қаттиқ гапиради, отаси ётган ва Никита семиз монах хотин билан алмашилиб ҳафтияк сураларини ўқиётган уйга кириб, отасининг афтига савол назари билан қарар, чўқиниб, икки-уч минут туриб, астагина чиқиб кетарди. Кейин унинг норғил гавдаси боғда, ҳовлида кўринарди. У гўё йўқотган нарсасини излагандай эди.

Алексей, тараддулланиб, кўмиш маросимига ҳозирланар, шаҳарга от қўйиб бориб қайтар, уйга югуриб кириб, Ульянадан кўмиш тартиблари, таъзиялар тўғрисида сўрар эди. Баймакова:

— Шошма,— дерди. Чарчаган, терлаган Алексей кўздан йўқолар эди. Наталья келиб ювошлик, раҳмдиллик билан онасига: бирон нарса еб ол, чой ич, деса, онаси диққат билан унга қулоқ соларди-ю:

— Шошма дерди.

Отасининг ҳаётлигида Никита уни яхши кўрганини сезмас эди. У фақат қўрқар эди, бу қўрқув эса унга, бу-кур ўглининг дунёда бор-йўқлигига парво этмаган, ўғлига дағал муомилали кишининг жонбоз ишига севги билан қарашига тўсиқ бўлмас эди. Лекин энди Никитага отасини чинакам, қаттиқ яхши кўрувчи биргина ўзи экандай туюлди. У ўзини лойқа бир қайғу билан тўлгандай сезарди, бу кучли одамнинг ноғиҳон ўлими ўзини бешафқат ва дағал ранжитганини билди, бу қайғу ва аламдан ҳатто нафас олиши ҳам оғирлашган эди. У ўзининг ҳафтияк ўқиш навбатини кутиб бурчакда, сандиқ устида ўтирар эди. Хаёлида сураларнинг таниш сўзларини қайтарар, у ён-бу ёнга қарар эди. Уй ичини иссиқ қоронғилик қоплади, уйнинг ичида мум шамларнинг сарғиш, тирик гуллари липиллар эди. Деворларда, обкаш билан тўрт бурчак саватларда чой кўтарган узун мўйловли хитойларнинг суратлари жимиллаб, бир-бирига туташиб ётади. Ҳар бир гулқоғозда икки қатордан ўн саккиз хитой сурати бор, бунинг бир қатори шипга қараб ўрмалайди, иккинчиси пастга қараб тушади. Деворга тушган ойнинг ёғ тусли нурида хитойлар тетикроқ кўриниб, юқори ҳам пастга тезроқ юрадилар.

Бир маромда ўқиладиган ҳафтияк сураси орасида, Никита оҳиста ва қатъий савол эшитди:

— Улгани ростми? Э, худойим!

Бу саволни Уляна берган эди. Унинг товушида шундай ҳайратда қолдирарли ғамгинлик бор эдики, монах хотин, ўқишини тўхтатиб, гуноҳкордай:

— Улди, онахон, худонинг хоҳиши билан...— деб жавоб берди.

Чидаб бўлмайдиган бир ҳол юз берди. Никита, ўридан туриб, монах хотиндан қаттиқ ранжиб, уйдан шартлаб чиқиб кетди.

Дарвоза олдидаги скамейкада Тихон катта пайрахани бармоғи билан майдалаб ўтирар, уларни қумга санчиб, оёғи билан тепар, ерга чуқурроқ киритиб, кўзга кўринмайдиган қилар эди. Никита индамасдан келиб, унинг ёнига ўтирди-да, қилаётган ишига қаради. Бу иш унга шаҳарнинг қўрқинчли аҳмоғи — Антонюшкани эслатди. Бу сочлари хурпайган, қорамтир юзли, оёғи тиззасидан майишган, кўзлари укки кўзидай юмалоқ йигит, қумга таёқ билан доира чизар, унинг ўртасига пайраха ва чи-

виқлардан қандайдир катаклар тузар, ниманидир ясаб, уни дарҳол оёғи билан босиб, қум, чангга булғар, шу орада минғиллаб:

Исо тирилди, тирилди!
Арава йўқотади ўз ғилдирагин.
Бутирма, бай-бай, бустарма,
Аллаю-алла. Исо, алла.

деб ашула айтар эди.

— Бу қандай ишлар, а?— деди Тихон ва бўйнига бир уриб, қўниб турган чивинни ўлдирди-да, кафтини тиззасига артиб, дарё устидаги тол шохига илингандай кўринган ойга қаради, кейин қалин қозонга тикилиб қолди.— Бу йил чивин эртароқ пайдо бўлди,— хотиржамлик билан сўзини давом этдирди.— Ҳа мана, чивин яшайди-ю...

Букур нимадандир кўрқиб, сўзини тугатишга йўл қўймай жаҳл билан:

— Сен чивинни ўлдирдинг-ку,— деди ва шошилиб қоровул олдидан кетди. Бир неча минутдан кейин, ўзини қаёққа уришни билмай, яна отасининг уйига келиб кирди, монах хотин ўрнини олиб, сура ўқишга бошлади. Ўз қайғисини сура оҳангларига қўшиб ўқиркан, Натальянинг кирганини ҳам пайқамай қолди, бирдан орқасида унинг шивирлаганини эшитди. Ҳар доим, Наталья унга яқинлашса, ғайри табиий бирон сўз айтиш, балки кўрқинчли бир иш қилиб қўйиш эҳтимолини сезар, ҳатто шу онда ҳам ўз ихтиёридан ташқари бирон нарса айтиб юборишдан кўрқар эди. Бошини эгиб, букурини кўтариб, баланд чиқаётган товушини пасайтирганда, тўққизинчи сура орасида:

— Мана, унинг бўйнидаги крестини олдим, ўзим тақиб юраман.

— Онажоним, мен ҳам ёлғизман-ку,— деган шивирлашни эшитди.

Бу шивирлашни эшитмаслик ва уни босишлик учун Никита товушини яна кўтарган бўлса ҳам, уни эшитади:

— Худойим гуноҳимизга чидолмади...

— Ётлар уясида ёлғизман...

— «Сенинг юзингдан қаёққа яширинай, сенинг ғазабингдан қаёққа қочай» — деган умидсизлик сўзларини Никита тиришиб ўқиса-да, хотири: «Севмай яшаш қайғу, севсанг — икки баравар» дейилган қайғули мақолни эслар эди. У, Натальянинг қайғуси менинг бахтимни нурлантирар, деган умидни хижолат аралаш сезд.

Эрта билан шаҳардан извошда Барский ва дум-дума-лоқ, ҳақиқатан ҳамирдан ясалгандай, лақаби «Пишмаган», қиёфаси бетайин шаҳар бошлиғи Яков Житейкин келди. Марҳум ҳузурига кириб, унга таъзим этдилар, ҳар иккилари ҳам қорайиб қолган юзга чўчиброқ, ишонмагандай қарадилар, улар ҳам Артамоновнинг ҳалокатига ҳайрон қолгандай эди. Кейин Житейкин Пётрга аччиқ, заҳархандалик билан деди:

— Сизлар падарингизни ўз қабристонингизга қўймоқчи эмишсиз. Росгми? Бу Пётр Ильич, шаҳар учун хўрлик, гўё сиз бизни тан олмоқчи эмассиз, биз билан дўстликда яшашни истамайсиз, шундайми, шундай эмасми?

Алексей тишларини гижирлатиб, акасига:

— Буларни ҳайдаб юбор!— деб шивирлади.

Барский Ульяна томонга босиб бориб:

— Қуда, бу қандай иш? Хўрлик,— деб гўлдиради.

Житейкин Пётрни тергагандай:

— Бу маслаҳатни поп Глеб бердими сизга? Йўқ, сиз бу ишни бекор қилинг, сизнинг отангиз уездимизда биринчи фабрикант, янги ишни расм қилган киши, шаҳарнинг зийнати. Ҳаттоки уезд бошлиғи ҳайратланиб, улар православми деб сўради.

У сўзини бўлмай, Пётр унинг сўзини бўлмоқчи бўлганини пайқамай гапирар эди. Ниҳоят Пётр, отаси шундай васият қилганини айтганда, Житейкин бирдан тинчланди.

— Шундайми, ё шундай эмасми, ҳар ҳолда биз жанозага келамиз,— деди.

Ҳаммага ҳам унинг келишидан мақсади сўзлаётган сўзи устида эмаслиги очиқ маълум бўлди. Житейкин, Ульянани Барский деворга қисиб, алланима деб валдираётган жойга йўналди, у яқинлашмасдан, Ульяна шовқин солиб:

— Сен, қуда аҳмоқсан, кет! — деганини эшитди.

Баймакованинг лаблари ва қошлари пирпирар, бошини кек билан кўтариб, Пётрга:

— Бу иккови ҳамда Помялов билан Воропонов сиз оға-инилардан фабрикани уларга олиб бер деб қисташ-япти, бу йўлдаги ёрдамим учун менга пул ваъда қилипти. .. — деди.

Алексей уларга эшикни кўрсатиб:

— Кетинг. . . афандилар! — деди.

Житейкин йўтала-йўтала, жилмайиб, Барскийни тирсагидан туртиб эшикка йўналтирди; Баймакова эса, сандиққа ўтириб, йиглаб, шикоят қилди:

— Одам хотирасини ўчирмоқчи бўлишади...

Алексей, Артамоновнинг юзига қараб, тантана ва газаб билан:

— Яна ҳам ёмонроқ бўламан, лекин булардай бўлиб яшашдан кўра, ўз бошимни уриб ёраман! — деди.

Пётр ҳам отасига қия боқиб:

— Олди-сотди қилишга топган фурсатини қаранглар,— деб гўлдираб қўйди.

Наталья Никитага яқинлашиб, секингина:

— Сен нега индамайсан? — деб сўради. Никита, уни эслаганлари учун, айниқса уни Наталья эслаганига қувониб, жилмайишини тийиб, у ҳам секингина:

— Мен нима дердим... Биз сен билан... — деди.

Аммо Наталья ўйчанлик билан ундан узоқлашди.

Илья Артамоновни кўмиш маросимига шаҳарнинг ҳамма улуғлари келди. Новча, ориққина, ияги қирилган, оқ чакка соқолли уезд бошлиғи ҳам келди. У, совлат билан оқсоқланиб, қум устида Пётр ёнида борар экан, унга бир сўзни икки марта айнан қайтарди.

— Жаноби олий князь Георгий Ратский томонларидан менга марҳум падарингиз жуда ҳам мақтаб тавсия қилинган эди. Ҳақиқатан у мақташга лойиқ экан.

Лекин тез орада у, Пётрга:

— Тобут билан қирга кўтарилиш қийин кўрнанди! — деб ёндамалаб халқ орасидан чиққач, қирилган лабларини бир-бирига қаттиқ босган ҳолда, қарағай дарахтининг соясида туриб, солдат олдидан парадда ўтказгандай, шаҳарликлар ва ишчиларни кўздан кечирди.

Кун очиқ эди. Роҳатбахш қуёш нурлари сарғиш ҳам кўкимтир дўмбоқ гавдаларни йилтиратиб турарди, халойиқ қумлоқ икки адир орасидан ўтиб, учинчи адирга астагина тирмашиб чиқар эдилар. У адирнинг усти кўк ҳавога санчилган ўнлаб крестлар ва кенг шох ёйган қийшиқ кекса қарағай билан безанган эди. Кишиларнинг оёқлари остида қисирлаган қум олмос каби ялтирар, одамларнинг бошлари устида попларнинг ғуввос хошишлари тўлқинланар, ҳаммадан кейин ирғиб, сакраб, қоқиниб девона Антонюшка келар эди; тепасида қоши йўқ

Думалоқ кўзларини оёғи остига тикиб борар, энгашиб, йўлдан ингичка чивиқларни териб, қўйнига солар, қулоқни батанг келтирар даражада:

Исо тирилди, тирилди.
Арава йўқотади ўз ғилдирагин...

ашуласини айтиб борар эди.

Диндор кишилар уни уриб, ашуласини айтишга қўймас эди. Ҳозир эса, уезд бошлиғи, бармоқларини унга ўқталиб:

— Жим, аҳмоқ...— деб қичқирди.

Шаҳарда Антоношкани яхши кўрмасдилар. У ё мордва ёки чуваш эди, шунинг учун уни Исо йўлида девона бўлган киши деб ўйлашмас эди. Уни бало ва қазони олдин хабар берувчи деб ҳисоблар, ундан қўрқишар эди. Шунинг учун Артамоновнинг жанозаси вақтида ҳовлига кириб келиб, жанозага келган кишилар учун дастурхон ёзилган столлар орасида юриб, тутуриқсиз сўзларни айтиб, шовқин солиб:

— Куётир, куётир,— шпагага шайтон минди, ой-вой ёмғир ёғса: лой бўлар, қоямас қора йиғлайдир!— деганда, баъзи бир фаҳмли кишилар ўзаро шивирлашиб:

— Демак Артамоновлар бахтиёр бўлмас экан?— дейишди.

Пётр бу шивирлашни эшитди. Бир неча вақтдан кейин у Тихон Вяловнинг девонани ҳовлининг бир бурчагига қисиб олиб, вазмин ва тикилиб қараб:

— Қоямас деганинг нима деганинг? Билмайсанми? Ма! Кет, йўқол! Бор, бор жўна...— деб уни қистоққа олганини кўрди.

...Йил худди тоғдан тушган кузги лойқа селдек тез ўтиб кетди; ҳеч қандай воқиа юз бермади, ёлғиз Ульяна Баймакованинг сочлари жуда оқариб, чаккаларида қариликнинг ғамгин оқ нурлари пайдо бўлди. Алексей сезиларли даражада ўзгарди, у мулоимроқ, меҳрибонроқ бўлиб қолди, айна замонда унда ёқимсиз шошқалоқлик пайдо бўлди. У ўзининг шўх ҳазиллари, ўткир сўзлари билан ҳаммани ҳам савалагандай шоширар эди. Пётрни айниқса Алексейнинг ишга дадил қараши қўрқитар, унинг назарида Алексей ўйнаб юриб, кейин ўзи ўлдирган айиқ каби фабрика билан ҳам ўйнашаётгандай эди. Унинг жаноблар рўзғоридаги буюмларга бўлган иш-

қивозлиги ғалати эди. Унинг уйида, Баймакова тақдим этган соатдан бошқа бир қанча кераксиз, лекин чиройли буюмлар пайдо бўлди. Деворда марварид қадалиб тикилган қизлар лапарини тасвир этган расм осилиб турар эди. Алексей пулга пухта бўлса ҳам, арзимаган нарсаларга нега пул сарф этади? У модага мувофиқ кийинадиган бўлди. Чаккаларини қириб, чўққи соқолини жуда ҳам парвариш қиладиган бўлди, тусида оддийликни, мужик башараликни йўқота борди. Пётр аммаваччасида қандайдир ноаниқ, жуда ҳам бегоналик сезар, унга пайқатмасдан, ишонмасдан, Алексейнинг ишларини яширин кузатиб юрар, Пётрнинг ишончасизлиги орта борар эди.

Пётр одамларга қанчали эҳтиётлик ва хавфсираш билан қараса, ишига ҳам шундай эди. У шошмай юрадиган бўлди ва ишига айиқникнига ўхшаш кўзларини қисиб, гўё қочиб кетадигандай астагина яқинлашарди. Баъзан у ишдан чарчаганда, ўзини қандайдир хавфли зерикниш қучоғида сезар эди. Шу чоқларда унинг назарида фабрика тошдан ясалган тирик йиртқич ҳайвонга ўхшар, бу ҳайвон, ерга ёпишиб, худди қанот ёзгандай икки ёнига кўланка ташлаб, думини труба қилиб кўтариб этади, унинг тумшуғи тўмтоқ, қўрқинчли бўлиб, кундузлари деразалар муз тишлардай ялтирайди, қиш кечалари эса ғазаби зўрлигидан қизариб, чўғдай ёнади. Гўё фабриканинг ҳақиқий, яширин сири чақиримларча полотно тўқиш бўлмай, Пётр Артамасовга қарши қандайдир душманликдан иборат эди.

Отасининг ўлганига бир йил тўлиш муносабати билан қабристонда ўтказилган таъзиядан кейин бутун оила Алексейнинг ёруғ, чиройли уйига йиғилганда, Алексей ҳаяжонланиб:

— Отамиз бизга иттифоқ бўлишни васият қилган эди, шундай қилиш керак; биз бу ерда худди асирликда яшагандаймиз,— деганда, Никита ёнида ўтирган Натальянинг сесканиб тушиб, қайнисига ҳайрат билан қараганини пайқади.

— Лекин ҳар ҳолда иттифоқ яшар эканмиз,— деб мулоғимлик билан давом этди Алексей,— бир-биримизга халақит бермаслигимиз керак. Ҳаммамизнинг ишимиз бир, бироқ турмушимиз бошқа. Тўғрими?

— Хўш?— деб оҳиста сўради Пётр укасининг боши устидан қараб.

— Ҳаммамизга ҳам маълумки, мен Орлова билан яшайман, энди уни никоҳлаб олмоқчиман. Никита, сен сувга ботганингда, ёлғиз Орловагина сенга ачингани эсингдами?

Никита бошини ирғатиб қўйди. У Натальяга биринчи марта жуда яқин ўтирган эди. Бу ҳол унга шу қадар ёқар эднки, унинг қимирлагиси, бошқаларнинг сўзлаганларини эшитгиси, ўзининг ҳам сўзлагиси келмас эди. Наталья негадир сесканиб, тирсаги астагина тегиб кетганда, у стол остидан янғасининг тиззасига қараб жилмайиб қўйди.

Алексей давом этди:

— Негадир, мен уни толеимга тушгани деб ўйлайман. У билан бошқачароқ яшаш мумкиндай туюлади. Лекин уни уйга келтиргим келмайди, тотулигимиз бузилар деб қўрқаман.

Ульяна Баймакова қаттиқ қайғу билан тўлиб, ерга боққан кўзларини очди ва Алексейнинг сўзини маъқуллагандай:

— Мен уни яхши танийман, жуда чевар қиз. Саводли, пияниста отасини ҳам ўзини ёшлигидан бери боқиб келади. Лекин табиати ўзгача.

— Наталья балки у билан чиқишолмас,— деди. Наталья ранжиб:

— Мен ҳамма билан ҳам чиқишиб кетавераман,— деганда, эри унга қия боқиб, укасига:

— Бу ҳақиқатан сенинг ишинг,— деди.

Алексей Баймаковага қараб, уйини унга сотишни таклиф этганда, Ульяна:

— Сенга у уйнинг нима кераги бор? — деди.

Пётр укасига қўшилди.

— Сен биз билан бирга туришинг керак.

— Мен бориб Ольгани қувонтирай,— деди Алексей. У чиқиб кетгач, Пётр Никитанинг елкасидан туртиб сўради:

— Сен нега мудрайсан? Нимани ўйлаб ўтирибсан?

— Алексей яхши иш қилади...

— Шундайми? Кўрамиз. Сен нима дейсан, она?

— Никоҳлашганлари албатта яхши, лекин қандай яшашлари номаълум. Қизнинг ўзгача бир қилиғи бор, дедона феълроқ кўринади.

— Мунақа қаллиқ учун балли,— деди Пётр заҳархандалик билан.

— Балки мен бошқачароқ гапиргандирман,— деди Ульяна, гүё кўзига ҳеч нарса кўринмай, ҳаммаси аралашиб кетгандай, қоронгиликка қараб:

— У жуда айёр қиз, отасининг буюмлари жуда кўп эди, отаси ичиб қўйишдан қўрқиб, менинг уйимга яширар эди, Алексей уларни кечалари меникига келтириб қўярди, кейин мен унга ҳадя қилган бўлар эдим. Бу буюмлар ҳаммаси уники, келин сепи ҳисоб. Буларнинг ичида қимматлари ҳам бор. Мен Ольгани ҳар ҳолда унча яхши кўрмайман; унинг табиати ўзгача:

Пётр, қайналасига орқа ўгириб, деразадан боғдаги майналарнинг масхара қилиб гўлдирашларини кўриб туриб, Тихоннинг сўзларини хотирлади, у:

— «Майналарни ёмон кўраман, улар шайтонга ўхшайди» деган эди.—Тихон аҳмоқ одам. Аҳмоқ бўлгани учун ҳамманинг кўзига илинади.

Баймакова боягидай секин, истар-истамас, афтидан, ўз уйлари билан машғул ҳолда, Ольга Орлованинг онаси тўғрисида, унинг помешчик хотини, бузуқ хотин бўлиб, Орлов билан эрининг ҳаётидаёқ учрашиб, беш йил бирга турганини сўзлади.

— Орлов уста эди; уй жиҳозлари ясар, соат тузатар эди, ёғочдан расмлар ўярди. Менда яшириб қўйилган яланғоч хотиннинг расми бор. Ольга уни онасининг сура-ти деб биледи. Эри-хотин ичишар эди. Эри ўлгач никҳоланишиди, ўша йилиёқ маст ҳолда чўмилиб, сувда ғарқ бўлди...

Наталья бирдан:

— Мана одамлар бир-бирини қандай севишади,— деб юборди. Қизини бу ножўя гапи онасини қизига ўқрайиб қарашга мажбур қилди, Пётр жилмайиб:

— Севги тўғрисида эмас, пиянисталик тўғрисида сўз бораётир,— деб қўйди.

Ҳамма жим бўлди. Никита Натальяни кузатаркан, уни онасининг гаплари ҳаяжонга солганини пайқадди. У, титраб, дастурхоннинг попугини эшар эди, унинг оддий, чиройли юзи қизариб, жаҳли чиққанидан таниб бўлмайдиган ҳолга келди.

Кечки овқатдан кейин Наталья уйининг деразаси тагидаги сирень ниҳоллари остида ўтириб, Никита Пётрнинг ўйчанлик билан сўзлаётганини эшитди:

— Алексей эпчил ва ақлли,

Шу ондаёқ Натальянинг юракни эзадиган нолаю- зори эшитилди:

— Сиз ҳаммангиз ақллисиз. Елғиз менгина аҳмоқман. У «Асирдай яшаймиз» деб тўғри айтди! Мен сизга асир бўлиб яшайман. . .

Никита қўрқиш ҳам ачинишдан қотиб қолди, қандайдир номаълум куч уни кўтарар, аллақаёққа итарар эди, Никита икки қўли билан ўтирган скамейкасининг четларига ёпишиб олди, юқорида севимли хотиннинг товуши ҳамон қаттиқроқ эшитилиб, кўнглида орзу-умидлар уйғотар эди.

Эрининг сўзлари Натальянинг бирдан ғазабини алангалантириб юборганда, у сочларини ўриб ўтирар эди. У йиртгиси, ургиси келаётган қўлларини орқасига қўйиб деворга суянди. Ҳайрон бўлиб қолган эрининг ҳайқиришларини, ўз сўзларини эшитмай, энтикиб, хўрсиниб гапирди. У хизматчи хотиндай, ёт уйда ҳеч ким томонидан севилмай кун кечираётганини сўзлади.

— Сен мени севмайсан, мен билан ҳеч нарса тўғри-сида сўзлашмайсан, ёлғиз устимга тошдай ташланасан, шугина холос. Нима учун мени яхши кўрмайсан, мен сенин хотининг эмасманми? Менин нима камчилигим бор, айт? Отангни онам қандай яхши кўрар эди, қараб туриб, юрагим ҳасаддан ёрилгудай бўлар эди. . .

Қоронғиликда, бурчакда турган хотиннинг хунук тусга кирган юзига Пётр дераза тоқчасида ўтириб қарар экан:

— Сен ҳам мени ана шундай яхши кўр,— деди.

Хотинининг сўзларини маъносиз деб қараса ҳам, унинг ҳасратларининг ўринли эканини ҳайрон қолган ҳолда сезар ва бу ҳасратнинг маънили эканини тушунарди. Бу қайғу-ҳасратнинг узоқ чўзиладиган жанжаллари, янги ташвишлари ва хавф-хатарлари Пётрни қўрқитиши ҳамма нарсадан ёмон; ташвишлар эса усиз ҳам етарли эди.

Тун кўйлагига қўлсиз кўринган хотинининг оқ гавдаси титрар, сувдай тўкилиб, йўқ бўлиб кетиш билан чўчитар эди, Наталья, худди арғимчоқда учгандай, бир кўтарилиб бир тушар, гоҳ шивирлар, гоҳ қичқирар эди.

— Мана, Алексейга қара, ўзиникини қандай севади. . . Уни севиб қолиш ҳам осон,— у хурсанд, баринлардай кийнади. Сенчи? Ҳеч кимга меҳрибонлик қилмай, ҳеч бир вақт кулмай юрасан. Алексей билан жонажон бўлиб яшар эдим, лекин мен бўлсам унга бир оғиз сўз

айтишга ҳам ботинмадим, сен бўлсанг атайлаб қув, жирканч букурингни менинг орқамга қоровул қилиб қўйдинг...

Никита ўрнидан турди, қайғудан бошини эгиб, елкасига теккан дарахт шохларини қўллари билан суриб, боғичига кириб кетди.

Пётр ҳам ўрнидан туриб, хотини олдига келди ва унинг сочларидан тутиб, бошини букиб, кўзларига қарар экан:

— Алексей биланми?— деб секингина бўғиқ товуш билан сўради. У хотинининг сўзларига шу қадар ҳайратда қолган эдики, на жаҳли чиқар ва на уришни истар эди. У хотинининг тўғри гапирганини борган сайин аниқроқ англади эди: ҳақиқатан хотини зерикар эди; нима учун зерикишни билса ҳам, хотинининг кўнглини кўтариш учун унинг бошини деворга уриб:

— Сен нима дединг, э аблаҳ? Алексей билан-а? — деб секин сўради.

— Қўйиб юбор, қўйиб юбор, додлайман...

Иккинчи қўли билан Натальянинг ҳалқумидан ушлаб бўға бошлади, хотинининг юзи дарҳол қип-қизариб, хириллади.

Пётр хотинини деворга қисди-да:

— Бўлмағур, ифлос...— деб узоқлашди.

Наталья ҳам девор ёнидан гандираклаб, эри олди-дан ўтиб, боласи ётган ерга келди, чақалоғи кўпдан бери йиғламоқда эди. Пётрнинг назарида хотини унинг устидан хатлаб ўткандай бўлди. Унинг кўз ўнгиди кўм-кўк осмон парчаси тебраниб, бир тарафдан иккинчи тарафга сурилгандай, юлдузлар сакрашгандай эди. Ёнида хотини ўтирар эди, ўрнидан турмасданоқ қулочкашлаб уни уриш мумкин эди. Хотинининг бетлари гўё ёғочдай қотган бўлса ҳам, ёшлари аста оқмоқда, чеҳраси хуник, Наталья кўз ёшининг шиша пардалари орқали бурчакка қараб қизини эмизаркан, боланинг эмиши ноқулай эканини пайқамас, кўкрагининг учи тик тургани учун чақалоқнинг оғзидан чиқиб кетиб, бола ғингшир, ҳавони чўпиллатиб, бошини чайқар эди. Пётр тун босинқирашидан қутулгандай сесканиб тушиб:

— Кўкрагингни тўғрила, кўрмаяпсанми!— деди. Наталья:

— Уйда пашша бўлиб... қанотсиз пашша бўлиб яшайман,— деб ғўлдиради. Пётр:

— Мен ҳам ёлғизман, Пётр Артамонов иккита эмаску!— деди.

Айтган сўзининг хоҳлаганича эмаслигини, ҳатто қандайдир ёлгон эканини ғира-шира пайқар эди. Лекин хотинини юпатиш, ўзидан хавфни узоқлатиш учун ҳақиқатни, энг оддий, рад қилиб бўлмайдиган аниқ, ҳақиқатни айтиш лозим эди, тоинки хотини унга шу ондаёқ тушуниб, унга итоат этсин, аҳмоқона шикоятлари, кўз ёшлари ва ҳозиргача рўй бермаган хотинлик қилиқлари билан халақит бермасин. Натальянинг парвосизлик, қовушмаганлик билан қизини ётқизаётганини қараб туриб, Пётр:

— Мен иш кишисман! Фабрикани — бугдой сочиш, картошка экишга ўхшатиб бўлмайди. Бу — ўйлаб ҳал этиладиган оғир масала. Сенинг каллангда нима гап бор?— деди.

Бошда у тутқига келмайдиган ҳақиқатга яқинлашиш ниятида қатъий ва таъсирли сўзлай бошласа ҳам, бора-бора чалғиб, ундан узоқлашди, товуши шикоят қилгандай чиқа бошлади.

— Фабрика — оддий нарса эмас, — деб яна сўз бошлаганда, сўзи тугаб, нима тўғрисида гапиришни билмаётганини сизди. Хотини унга орқасини ўгириб, боласини тебратар, индамасдан жим турар эди. Тихон Вяловнинг паст, текис товуши Пётрни бу ҳолатдан қутқазди.

— Ҳой, Пётр Ильич!

Пётр дераза ёнига бориб:

— Нима керак?— деб сўради.

Қоровул буюргандай:

— Менинг олдимга чиқ,— деди.

— Беадаб,— деб Пётр финшиди-да, хотинини таъна қилиб:

— Мана кўрдингми, кечаси ҳам ором беришмайди, сен бўлсанг бу ерда тўрсайиб ўтирасан. . .

Бош яланг Тихон кўзларини пириллатиб, уни эшик олдида қарши олди, ойдин ҳовлини кўздан кечириб, астагина:

— Мен ҳозир Никита Ильични сиртмоқдан чиқариб олдим. . . — деди.

— Нима? Қаердан?— деб Пётр гўё ер ютаётгандай эшик олдидаги зинага ўтириб қолди.

— Сен ўтирма, у сени кўрмоқчи, юр унинг олдига. . .

Пётр, ўрнидан турмасдан, шивирлаб:

— Бу нима қилгани-а? — деб сўради.

— Ҳуши энди ўзига келди, мен бошидан сув қўйдим, юрсангчи...

Тихон хўжайинини тирсагидан тутиб турғизиб, бэққа олиб кирди.

— У мўрчани қулай билиб, том ёғочларидан даҳлизга арқон тушириб қилмишини...

Пётр ерга қадалган ҳолда қайтарди:

— Бу нима қилгани? Отасини соғиниб қолдимкин?

Қоровул ҳам тўхтади:

— У шу даражага етдики, унинг кўйлаklarини ўпа бошлади...

— Қандай кўйлаklar? Сен нима деяпсан?

Пётр, яланг оёқлари билан ерни сийпаб, чапгалзорлар ичидан чиқиб келиб, думини ликиллайтиб турган қоровул итини кўраркан, укасининг олдига боргани қўрқар, ўзини бутунлай унутиб, Никитага нима дейишини билмас эди.

Қоровул:

— Э... э, кўзсиз яшайсиз,— деб гўлдиради, Пётр сўзининг давомини кутиб, жим турди.

— Унинг кўйлагини, Наталья Евсеевнанинг кўйлагини ювиб ёйиб қўйишган экан.

— Нима учун у... Шошма!

Пётр хотинининг кўйлагини ўпаётган укасининг пакана, букур қадини кўз ўнгига келтирар экан, итни оёғи билан туртиб, бу ҳодиса қизиқ туюлса ҳам жирканиб, тупуришга мажбур бўлди. Аммо шу ондаёқ уни гумон эсанкиратиб, вужудини ёндирди, қоровулнинг елкасидан тутиб силкитди ва ғазаб билан:

— Упишдилар? Сен кўрдингми, а? — деб сўрабди.

— Мен ҳамма нарсани кўриб турибман. Наталья Евсеевна бўлса, ҳеч нарсани билмайди.

— Ёлғон айтасан!

— Нега ёлғон гапирай? Мен сендан мукофот олмайман-ку.

Тихон қоронғиликни болта билан чопиб ёруғ киритгандай, хўжайинига укасининг бахтсизлигини сўзлаб берди.

Пётр қоровулнинг ҳақиқатни гапирётганини тушунар, ўзиёқ кўпдан бери бу ҳақиқатни укасининг кўк кўзлари боқишидан ғира-шира пайқар. Натальяга арзимаган майда-чуйда, лекин узлуксиз қиладиган жонкуярликларида ҳам сезар эди.

— Шундай экан,— деди шивирлаб ва товуш чиқариб.— Тушунишга қўлим ҳам тегмас эди.

Кейин Тихонни олдинга қараб итариб:

— Юр,— деди.

Мўрчанинг кичкина паст эшигидан ичкари кирди ва қоронғиликда укасини кўрмасдан, унинг биринчи қарашини кўргиси келмай, Тихон орқасида туриб, қалдироқ товуш билан:

— Никита, бу нима қилганинг? — деб сўради.

Букур жавоб бермади. У дераза олдидаги скамейкада зўрға кўринар, унинг қорни ва оёғига нурсизгина ёруғлик тушиб турар эди. Бир оздан кейин Никита букурни билан деворга суяниб, бошини осилтириб ўтирганини Пётрнинг кўзи илғади. Букурнинг кўйлагин ёқасидан этагигача йиртилган, ивиб кўкрак букрига ёпишган, бошидаги сочлари ҳам ивиган эди; ёноғида юлдузсимон кичкина жароҳат, ундан ҳар томонга қора чизик тарқалган.

— Қон? Йиқилиб тушдингми?— деб сўради Пётр шивирлаб.

— Йўқ, мен шошиб бир оз жароҳатладим,— деб бемаъни ва қаттиқ жавоб берди Тихон ва бир қадам ташлаб ўзини четга олди.

Укасининг олдига яқинлашишга Пётр қўрқар эди. Уз сўзлари ёт кишининг гапидай эшитилиб, Пётр қулогини чўза-чўза, шикоят билан танбиҳ берар эди:

— Худога қарши бориш, айб ука. Шу ҳам ишми?

Никита ҳам ёт киши товушига ўхшаш хирилдоқ овоз билан:

— Биладан! Чидолмадим. Сен менга рухсат бер. Мен монастырга кетаман. Эшитяпсанми? Жону дилим билан сендан сўрайман...

У хириллаб йўталиб, жим бўлди.

Нимадандир таъсирланган Пётр, секин ва мулойим танбиҳлар бериб, охирда:

— Наталья тўғрисида эса, сени албатта, шайтон йўлдан оздирган... — деди.

Никита улигандек:

— Э, Тихон! — деб қичқирди ва касаллардай томоқ кирди.— Ҳеч кимга айтма деб сендан сўраган эдим-ку? Энди Исо ҳақи ҳеч бўлмаса унга айтманг! Мендан кулади, аччиғланади. Ҳар ҳолда, менга раҳмингиз келсин! Мен бир умр сизни дуо қиламан. Айтманг! Ҳеч айтманг Тихон, ҳаммасига ҳам сен сабаб, эҳ, қандай одамсан...

У, шу гапларни айтиб гўлдираркан, боши ғайри табиий равишда тик турар эди. Уни ҳеч қимирлатмас, бу эса янада қўрқинчли эди. Қоровул:

— Агар шу ҳодиса бўлмаганда, мен ҳеч бир нарса демас эдим. У мендан ҳеч нарсани била олмайди...— деди.

Борган сари раҳми келиб ва бундан ўзи хижолат тортган Пётр:

— Кресть ҳақи, у ҳеч нарсани билмайди,— деб қатъий ваъда берди.

— Хайр, раҳмат! Мен монастирға кетаман,— деб Никита гўё уйқуга кетгандай жим бўлди. Акаси:

— У ер-бу еринг огриётгани йўқми?— деб сўради, жавоб эшитмай, саволини қайтарди:

— Бўйнинг огрияптими?

— Огрияпти.

— Сиз боринг...— деди Никита хириллаб.

Пётр эшик томон чекинаркан:

— Сен шу ерда қол,— деб шивирлади қоровулга.

Лекин, боққа чиқиб иссиқ ернинг ёқимсиз ҳиди билан чуқур нафас олгач, қўрқинчли ўйлар остида раҳмдиллиги дарҳол йўқолди. Бу ўйларни тушүнмоқ учун жимжитлик лозим эди. Шунинг учун оёқ остидаги чақилган тошнинг шилдиратмасликка ҳаракат этиб, аста қадам босар эди. Нохуш ўйларининг кўплиги уни қўрқитар, бу ўйлар назарида вужудида туғилмай, сиртдан, тун қоронғилигидан бошига кирган кўршапалаклардай эди. Улар бир-бирларини шу қадар тез алмаштирар эдиларки, Пётр уларни сўз қолипига киритишга улгуролмас эди. Пётр ўзи, Наталья, Алексей, Никита, Тихонларни чулғаб, аллақандай ҳийлалар жимжималар, сиртмоқлар, тугунлар ясалаётганини пайқар, буларнинг ҳаммаси чигал лапарчилар доирасини ҳосил этиб, кўз илғамас даражада тез айланарди; Пётр эса шу гирдобнинг марказида ёлғиз ўзи эди. Кейин шу оддий хулосага келди:

«Қайнанамнинг тезроқ бизникига кўчиб келиши, Алексейнинг кўчиб кетиши лозим. Натальяни эркалатиш керак. «Қара қандай севишади». У севгидан эмас, ўзининг нодонлигидан бўйнини сиртмоққа солган. Монастирға кетмоқчи бўлгани ҳам маъқул, одамлар орасида у нима қилади. Тихон аҳмоқ бу сирни менга олдин айтиши керак эди».

Лекин туннинг қуюқ, нам қоронғисига қўрқув билан

қарашга мажбур этган, қўрқитиб шоширган, илгаб бўлмайдиган ўйлари булардан иборат эмас эди. Узоқдан, фабрика посёлкасидан кичик ариқдай шилдираб, мунгли ашула эшитилар эди. Чивинлар гингиллар. Пётр Артамонов бу хавотирликдан мумкин қадар тезроқ қутулиш ва уни босиш лозимлигини сезар эди. Ётадиган уйининг деразаси остидаги сирень ниҳоллари олдига келиб ётганини пайқамай қолди. Тиззаларига тирсаклари билан таяниб, юзини кафти орасида тутиб қора тупроққа узоқ термулиб ўтирди, оёқ остидаги ер қимирлаб, кўпириб, емирилиб кетаётгандай туюлар эди.

— Никита қандай қилиб бу ердаги қумни йўқ қилди экан? Қизиқ? Монастирга кетса, у ерда боғбончилик қилади. Бу унинг учун яхши.

Хотинининг яқинлашганини пайқамай, кўз ўнгида оқ гавданнинг ер остидан кўтарилгандай пайдо бўлганини кўргач, қўрқувдан сапчиб турди, таниш товуш унга бир оз ором берди.

— Исо ҳақи, сенга шовқинлаб гапирганим учун мени афв эт. . .

Хотинининг ўзи унинг олдига келгани учун, жанжалдан озор топган кўнглига таскин ва ором бериш учун керак бўлган юмшоқ сўзларни излаш заруриятидан қутилганидан шодланиб, Пётр меҳрибонлик билан:

— Ҳечқиси йўқ, худо кечирсин, ўзим ҳам шовқинладим-ку,— деди.

Пётр ўтирди, Наталья беихтиёр эрининг ёнига ўтирди; ҳар ҳолда хотинини овутадиган бирон ширип сўз айтиши лозим эди. Пётр деди:

— Нима учун зерикашингни биламан. Уйимизда вақти чоғлик йўқ. Нима билан шод бўлайлик? Отам шодликни меҳнатдан топар эди. Унинг назарида шоҳу гадодан бошқа ҳамма ишлаши керак эди. Ҳамма иш учун яшаганидан иш орқасида кишилар кўринмасди.

У, бирон ортиқ сўзни айтиб қўйишдан хавотирланиб, эҳтиёт билан гапирар эди. Ўз сўзларини тинглаганда жиддий, ишчан, чин хўжайиндай гапирётганини пайқарди. Лекин бу сўзларнинг қандайдир юзаки, фикри устидан сирпаниб, унинг маъносини очмай, фикр қобиғини арчолмайдиган сўзлар эканини сезар эди. Унинг назарида у худди бир чуқур четида ўтиради, кимдир уни шу чуқурга итариб юбориши мумкин, у кимса Пётрнинг сўзини таъқиб этиб:

«Ёлғон гапиряпсан»,— деб шивирлаётгандай туюлар эди.

Хотини шу пайтда унинг елкасига бошини қўйиб:

— Сен менинг умр йўлдошимсан, нега шуни тушунмайсан?— дейиши билан Пётр қучоқлаб, бағрига босди ва унинг эҳтирос билан шивирлашини эшитди:

— Тушунмаслигинг гуноҳ. Мени қиз олдинг, мендан бола кўряпсан, сен эса бунга бутунлай бепарвосан, менга эътибор бермайсан, Пётр, бу гуноҳ. Сенга мендан ҳам яқин одам борми? Бошингга оғир кун келганда сенга ким қайғиради?

Пётрнинг назарида хотини уни кўтариб, аллалаб, ором бергандай бўлди; Пётр ўзини гўё оромбахш салқинда сезар экан, миннатдорлик билан:

— Унга гапирмасликка ваъда берган бўлса ҳам, ўзимни тутолмайман,— деди.

Шундан кейин, у шошиб-пишиб, қоровулдан Никита тўғрисида эшигганларини батамом сўзлаб берди.

— Боғда қуритиш учун ёйиб қўйилган кўйлагингни ўпар эмиш, қара, нақадар эсини йўқотган? Унинг бу қилғини нега пайқамадинг?

Қўллари остидаги хотинининг елкаси сесканиб кетган эди, Пётр:

«Ачиняпти?» деб ўйлади, лекин хотини шоша-пиша, ғазабланиб:

— Ҳеч қачон, ҳеч қандай ғараз сезмаган эдим! Вой писмиқ! Букурларни ҳийлакор дейилгани тўғри экан,— деди. Артамонов ўзича:

«Жирканяптими ё муғомбирлик қиляптими?»—деб ўйлади-да, хотинига:

— У сенга меҳрибон эди-ку...— деди. Наталья:

— Нима қилибди? Тулун ҳам меҳрибон-да,— деб аччиғланиб жавоб берди.

— Ҳар ҳолда... Тулун — ит-ку.

— Сен ҳам уни менинг орқамдан қараб юриш учун қайним Алексейдан қўриқлаш учун ит ўрнига қўйган эдинг, тушунаман! Нақадар у менга ёқимсиз, нақадар мени ранжитар эди...

Натальянинг ранжигани, ғазаблангани терисининг титраганидан, кўйлагани тортиб ва чимдим чўзаётган бармоқларининг қалтирашидан аниқ кўриниб турса ҳам, унинг ғазаби ортиқча туюлиб, Пётр хотинига сўнгги зарбани уриб:

— Никитани Тихон сиртмоқдан чиқариб олибди. У мўрчада ётибди,— деди.

Хотинининг вужуди бўшашди, эрнинг қўлига шилқ этиб тушди ва:

— Йўқ, йўқ... Сенга нима бўлди? Э худойим...— деган сўзларни қўрқиб, қичқириб айтди.

«Демак ёлгон айтган экан» деб ўйлади Пётр, лекин Наталья пешонасига биров тушуриб қолгандай бош силкиди ва жаҳл билан хўрсиниб:

— Энди нима қиламиз?— деди.— Отамнинг ўлиши билан одамларнинг гийбатидан бир оз қутулган эдик, яна бизнинг тўғримизда гапиришади, э, худойим, нима учун? Бир укаси ўзини сиртмоққа осади, иккинчиси аллақандай ўйнашга уйланади, бу нима деган гап? Эҳ, Никита Ильич! Бу қандай номуссизлик? Э, балли-э!.. Раҳмсизлик, топганини қара..

Эри енгил тортиб тин олди, хотинининг елкасини силаб қўйди.

— Қўрқма, ҳеч ким ҳеч нимани билмайди. Тихон унинг ўртоғи, бизнинг ҳаммамиздан ҳам миннатдор, ҳеч кимга билдирмайди. Никита монастирга кетмоқчи.

— Қачон?

— Билмайман.

— Тезроқ кета қолса эди! У билан қандай қилиб?

Пётр бир нафас жим тургач:

— Бориб кўриб келмайсанми,— деди. Хотини худди биров ништар ургандай, ўрнидан сапчиб турди-да, чинқириб:

— Вой, мени юборма, бормайман! Истамайман, қўрқаман...— деди.

— Нимадан қўрқасан?— деб сўради Пётр, шошилиб:

— Ўзини осгандан, бормайман, ҳар нима қилсанг ҳам бормайман... қўрқаман.

— Артамонов ишонч билан оёқ босиб:

— Юр бўлмаса, ётамиз! Бугун обдон азобландик,— деди.

Хотини ёнида астагина қадам ташлаб бораркан, бугуннинг ёмонлик билан бирга аллақандай яхшилик ҳам совға этганини сезар, ўзининг Пётр Артамоновнинг бу кунгача билмаган бир одам эканини ҳалигина кўнглини бўлмагур фикрлар билан беҳузур қилган кишини жуда эпчиллик билан алдаган жуда ақлли, ҳийлакор одам эканини пайқар эди.

— Албатта, сен менга энг яқинсан,— деди у хотинига.
— Менга сендан яқин одам борми? Агар сен менга энг яқин эканингни ўйласанг, ҳамма ишимиз жойида бўлаверади. . .

Шу кечадан ўн икки кун кейин Никита Артамонов буқури устига тери қопчиғи қўйиб, қўлида таёғи билан шабнамдан қорайган, қовушмаган, қумли йўлдан тонг вақтида борар, гўё қариндошларининг кузатиш хотираларидан тезроқ узоқлашмоқчи бўлгандай, тез-тез қадам ташлар эди. Кузатишдан олдин ҳаммалари озроқ ухлаб, ошхона ёнидаги емакхонага йиғилдилар, ҳаммалари ҳам совлат тўкиб, бамаъни сўзлаб ўтирдилар. Уларнинг биронтасида Никитага юракдан айтиладиган сўз йўқлиги аниқ эди. Пётр, фойдали иш қилган кишидай, шодланар, жуда меҳрибон эди; у бир-икки қайта:

— Оиламизда гуноҳларимиз учун ибодат қиладиган ўз кишимиз бўлади. . .— деди.

Наталя бепарво ва диққат билан ҳаммага чой қўйиб берар, унинг сичқонникига ўхшаш кичкина қулоқлари сезиларли даражада қизарган, гўё ғижимлангандай эди. У қовоғини солиб, тез-тез уйдан чиқиб турар, онаси эса ўйга толиб, жим ўтирар, бармоғини ҳўллаб, чаккасидаги оқ сочларини текислар. Елғиз Алексейгина ҳаддан ташқари безовталаниб, кифтини қоқиб:

— Сен бу ишга қандай жазм қилдинг? Бирданига-я? Мен тушунолмаяпман. . .— дерди.

Алексейнинг ёнида пакана, қирра бурун Орлова ўтирар, Никитага ёқмаган кўзларини тикиб, қошларини чибириб, ҳаммага бетакаллуф боқар, қизларникига ўхшамаган ўқрайган кўзлари жуда ҳам тез пирпирар эди.

Бу кишилар орасида ўтириш оғир эди, у қўрқув билан:
«Пётр бирдан ҳаммага айтиб қўйса — нима қиламан? Тезроқ жавоб берсалар эди. . .» деб ўйлар эди.

Аввал Пётр хайрлашди, у Никитанинг олдига келиб, уни қучоқлади; қалдироқ товуш билан қаттиқ:

— Хайр, туғишган биродарим. . .— деди.

Баймакова уни тўхтатиб:

— Сенга нима бўлди? Олдин бир оз жим ўтириш керак, кейин дуо қилиб хайрлашиш лозим бўлади,— деди.

Бу маросимлар ҳам жуда тез бажо келтирилиб, Пётр яна укасига яқинлашди:

— Бизни афв эт. Пул тўғрисида ёз, биз дарров юбо-

рамиз. Оғир парҳизларда бўлма. Хайр. Биз учун кўпроқ ибодат қил.

Баймакова уни чўқинтириб, уч марта пешона ҳам чаккасидан ўпди ва негадир йиғлаб юборди; Алексей қаттиқ қучоқлади ва кўзларига тикилган ҳолда:

— Худо ёр бўлсин. Ҳар кимнинг йўли бошқа. Ҳар ҳолда шу ишга бирдан жазм қилганингга тушунолмадим. . . — деди.

Ҳаммадан кейин Наталья келди, унга яқинлашмади қўлини кўкрагига қўйиб, эгилиб таъзим қилди-да, астагина:

— Хайр, Никита Ильич. . . — деди.

У, уч бола эмизган бўлса ҳам, кўкраги қизларникидай ҳамон баланд эди.

Мана ҳодисанинг бўлгани. Ҳа, ҳали Орлова қолган экан. Яқиндан унинг юзи яна ёқимсиз кўринди. У пайрахадай қаттиқ, кичкина, иссиқ қўлини узатди-да:

— Чиндан ҳам монах бўласизми?— деб аҳмоқона савол берди.

Ҳовлида Никита билан ўттиз чоғли кекса тўқувчи хайрлашди. Қари тўқувчи, гаранг Борис Морозов бош чайқаб:

— Солдат билан монах-халққа энг содиқ хизматкор, билдингизми?—деб қичқирди.

Отасининг гўрини товоп қилиш учун Никита қабристонга кирди.

Отасининг гўри олдида тиз чўкиб, ибодат қилмай туриб, турмуш шунақа бўлиб кетди деб ўйлади. Орқадан қуёш чиқиб, шабнам билан ювилган гўр устидаги чимга, қопонғич ит тулун инига ўхшаш бурчакли, кенг соя тушгач, Никита, ерга таъзим этиб:

— Хайр, падарим,— деди.

Тонгнинг ажойиб жимжитлигида Никитанинг товуши бўғилиб ва хириллаб чиқди, букур бир оз жим турди ва тагин ҳам қаттиқроқ қилиб:

— Хайр, падарим,— деб қайтарди.

Шундан кейин хотинлардай хўрсиниб, аламзадалик билан йиғлаб юборди, илгариги тишиқ, қўнғироқдай ж ранглаган товушининг йўқолганига қаттиқ ачинди.

Кейин, қабристондан бир чақиримча узоқлашгач, Никита тўсатдан қоровул Тихонга йўлиқди. У елкасида белкурак, камарига болта қистириб, йўл ёқасидаги буталар орасида, соқчидай турар эди. У:

— Кетяпсанми?— деб сўради.

— Кетяпман. Сен бу ерда нима қилиб турибсан?

— Мелаш дарахтини кўчириб, қоровулхонанинг деразаси олдига эсмоқчиман.

Бир нафас индамай бир-бирларига қараб турдилар. Кейин Тихон сўнаётганга ўхшаб кўринган кўзларини бир ёнга буриб:

— Қани, юр, мен сени бир оз узатиб бораман,— деди.

Сўзсиз, индамасдан йўлга тушдилар. Сўзни Тихон бошлади:

— Қандай қалин шабнам тушибди. Бу — зарарли, қурғоқчиликдан, унумсизликдан далолат беради.

— Худо сақласин.

Тихон Вялов тушуниб бўлмайдиган қилиб алланима деб мингиллаган эди, Никита бир оз чўчигансимон:

— Нима?— деб сўради. Букур бу кишидан ҳар вақт кўнглини безовта қиладиган ғалати сўзлар эшитар эди.

— Балки худо сақлар, дедим.

Лекин Никита ер қазувчининг бирон сўз айтиб, уни қайтаргиси келмаганига ишонган эди. У таъна қилгандай:

— Сен худонинг меҳрибонлигига ишонмайсанми?— деб сўради.

Тихон хотиржамлик билан:

— Нега? Ҳозир ёмғир керак. Қўзиқоринлар учун ҳам бу шабнам зиён. Яхши хўжайиннинг ҳамма иши ўз вақтида бўлади,— деб жавоб қайтарди.

Никита уҳ тортиб, бош чайқаб қўйди:

— Тихон, ўйларинг бироз ёмонроқ. . .

— Йўқ, ўйларим ёмон эмас. Мен асосли ўйламайман.

Яна бир эллик қадамларча сўзсиз, жим бордилар. Никита оёғи остидаги ўз соясига қарар. Вялов оёқ оҳангига камаридаги болта дастасини чертиб борар эди.

— Бирон йилдан кейин, Никита Ильич, сени кўргали бораман, дурустми?

— Майли, бор. Синчковсан.

— Тўғри.

У, бошидан шапкасини олиб, тўхтаб:

— Ундай бўлса, хайр энди, Никита Ильич! — деди юз дўнгини қашир экан, ўйчанлик билан:

— Сен менинг кўнглимга ёқасан. Сен мулойим табиат, яхши кишисан. Отанг ақлли, соғлом киши эди, сен эса кўнгилчан, киши руҳига яқинсан,— деди.

Никита қўлидаги таёғини ерга ташлаб, елкасидаги қопни тузатиш учун букурини силкиб олди-да, индамасдан Тихонни кучоқлади. Тихон қаттиқ кучоқлаб, баланд овоз билан:

— Демак, борадиган бўлдим, — деди.

— Раҳмат.

Йўл қарағайзор ўрмонга бурилиб кетадиган ерда Никита орқасига қайрилиб қараган эди, Тихон шапкасини қўлтиғига тиқиб, белкурагига таяниб, ҳеч кимни ўтказмасликка қасд қилгандай йўл ўртасида турар эди. Тонг шабодаси унинг ёқимсиз бошидаги сочларини учириб эсар эди.

Тихон узоқдан девона Антонушкага ўхшаб кўринди. Никита Артамонов бу девона тўғрисида ўйлаб, юришини теалатди ва хотирига:

Исо тирилди, тирилди,
Арава гилдирагини йўқотди.

ашуласи келаверди.

II

•Отасининг ўлганига тўққиз йил тўлгандагина Артамоновлар черковни битқазиб, Илёс пайғамбар номини бердилар. Черков етти йилгача битмади, чўзилиб кетишига Алексей сабаб бўлди.

— Худо сабр қилатурсин, унинг шошилишига ўрин йўқ, — деб ўткир, хунук ҳазил қилар эди, черковнинг гиштларини олдин фабриканинг учинчи корпусига, кейин касалхонага сарф қилиб қўйди.

Черковга ном бериш маросимидан кейин, ота ва болалари қабри устидаги дуойи-фотиҳадан сўнг, Артамоновлар халқ тарқалиб кетгунча кутиб, Ульяна Баймакованинг оила хилхонасидаги қайин дарахтлари остида скамейкада ўтириб қолганини одоб юзасидан пайқамагандай бўлиб, шошмай, уйга қараб йўлга тушдилар. Ишчилар, хизматкорлар ҳам танишлар ва дин аҳллари учун бериладиган тантанали зиёфат соат учга белгиланган, шунинг учун шошилишга ҳам ўрин йўқ эди.

Ҳаво булут, осмон куздагидай қовоғини солиб олган, нам шамол ҳориган отдай пишқирар, ёмғирдан дарак бериб арча учларини силкитарди. Сарғиш қумлик йўлда

одамларнинг қорамтир гавдалари тебраниб, фабрикага қараб ўрмалар эди. Ўртада уч томонга қаратиб солинган фабриканинг уч корпуси чўзилган, чангакланган қизил бармоқларга ўхшаб, ерга ёпишиб ётар эди.

Алексей қўлидаги таёғи билан имо қилиб:

— Марҳум отам бизнинг ишимизни кўрса қувонар эди!— деди.

Пётр, ўйлаб, укасининг сўзига қўшилгиси келмай:

— Подшоҳнинг ўлдирилганини кўрса, хафа бўлар эди,— деб жавоб берди.

— Бе, у хафа бўлишни унча яхши кўрмас эди! Чунки подшоҳ ақли билан эмас, ўз ақли билан яшар эди.

Алексей шапкасини бостириброқ, тўхтади-да, хотинларга қаради, унинг кичкина, қадди-қомати келишган, қорамтир газламадан соддагина кийинган хотини босилган қумли йўл устида осонгина қадам ташлар, дастрўмолчаси билан кўзойнагини артарди, қора ипакдан тикилиб, енг ва елкаларига қора, ялтироқ маржонлар қадаган серҳашам ёз камзулини кийган, кўркам Наталья ёнида қишлоқ муаллимларига ўхшар эди; Натальянинг сарғиш, қалин сочларини тўқ бинафша ранг шляпа жуда чиройли ўраб турар эди.

— Хотининг ҳамон очилиб боряпти.

Пётр индамади.

— Никита бу сафар ҳам отамнинг йиллигига келмади. Биздан хафамикин?

Намгарчиликда Алексейнинг кўкраги ва оёқлари оғрирди; у бир оз оқсоқланиб, ҳассасига таяниб келар эди. Қабристондаги дуойи-фотиҳанинг маънос таъсирини, булутли куннинг дилгирлигини унутгиси келар эди. Ҳар жиҳатдан қайсар Алексей, акасини гапиртирмақчи бўлиб:

— Қайнананг гўр устида йиғлаш учун қолди. Ҳали ҳам унутмайди. Яхши кампир. Тихонга у.н кутиб, кузатиб келгин деб шивирладим. Юришим қийинлашди, нафас олишим оғирлашди деб шикоят қилади кампир.

Пётр Артамонов мажбурият орқасида с. кингина:

— Қийин,— деб қўйди.

— Сен мудраяпсанми? Нима қийин?

Пётр арча санчилган адирларга қия боқиб:

— Тихонни ишдан бўшатиш керак,— деб жавоб берди.

Укаси ҳайратланиб:

— Нима учун? Тихон, тўғри, ҳар бир ишни ўрнига етказиб қилади, ялқов эмас.

— Аҳмоқ,— деб қўйди Петр.

Хотинлар яқинлашиб келдилар. Ольга кичкина гавдасига қараганда кучлироқ, ёқимли товуш билан эрига:

— Наташага ўғли Ильяни гимназияга бериш керак десам, қўрқяпти,— деди.

Иккиқат Наталья, тўқ ўрдакдай, тарвақайлаб юриб келиб, ўзини катта тутиб, астагина ғинғиллаб:

— Менимча гимназия — зиёнли модалардан. Мана Елена, шундай бир сўзлар билан хат ёзадики, ҳатто тушуниб ҳам бўлмайди,— деди.

Алексей, бошидан шапкасини олиб, пешона ва сочи бевақт тўкилиб, ялтираб қолган бошининг терларини артар экан:

— Ҳаммани ўқитиш керак, ҳаммани!— деди. Пешона ялтирогининг икки чаккасидан бошланиб бош чўққисига қараб кетгани Алексейнинг юзини жуда чўзиқ кўрсатар эди.

Наталья, эрига савол назари билан қараб, баҳслашиб:

— Помялов: ўқишдан одамлар бегоналашади, деб тўғри гапиради,— деди.

— Тўғри,— деди Пётр.

Наталья қаноатланиб хитоб билан:

— Мана кўрдингизми!— деганда, эри ўйчанлик билан:

— Ўқитиш керак,— деб қўйди.

Укаси билан Ольга кулиб юборган эди, Наталья танбих берди:

— Бу нима қилганингиз? Гўристондаги дуойи-фотиҳадан келаётганингизни унутдингизми?

Улар, Наталья билан қўлтиқлашиб, тезроқ жўнашди, Пётр эса одимини суслатиб:

— Мен ойимни кутаман,— деди.

Ёқимсиз Тихон Вялов уни ранжитган эди. Қабристондаги дуойи-фотиҳадан илгари гўристондан узоқдаги фабрикага қараб, мақтанмасдан, кўрган нарчаси тўғрисида товуш чиқариб, Пётр ўзича:

— Ишимиз ўсиб кетди,— деган эди, шу чоғ орқа тарафдан собиқ ер қазувчининг оҳиста:

— Ертўладаги пўпанакдай, иш ўз кучи билан ўсиб боради,— деганини эшитди.

Қоровулнинг бу аниқ ва ранжитарли аҳмоқлиги Пётрнинг ғазабини келтирган бўлса ҳам, у ҳеч нарса демади, ҳатто қайрилиб қарамади.

Туну кун иш тўғрисида ўйлаб, иш ташвишида ўзини унутиб, бир неча юз кишининг бир парча нонга эга бўлишига сабаб бўлган кишига қандайдир бир аҳмоқ «иш ўз кучи билан ўсади» деб хўжайиннинг ақлини инкор этмоқчи бўлади. Ҳар вақт бу паст одам, жон, гуноҳлар тўғрисида валдирайди.

Йўлдаги қирқилган қарағайнинг эски тўнкасига ўтирди ва қулоғини чўзиб қўйиб, Ольгага бир вақтлар қилган шикоятини хотирлади:

«Жон тўғрисида ўйлашга ҳам вақт йўқ».

У қизиқ савол эшитди:

— Жонинг сендан айрим яшайдими?

— Бу сўзлардан Пётр хотинлар ҳазилини сезган бўлса ҳам, Ольганинг қушсурат юзи жиддий кўринган, қорамтир кўзлари кўзойнак орқали ёқимли ялтираган эди.

— Тушунмадим,— деди у.

— Мен эса, жон тўғрисида, асранди етим ҳақида гапиргандай, одамдан айириб гапирганда тушунмайман.

Пётр яна қайтариб:

— Тушунмадим,— деди, у билан гаплашиш истаги йўқолиб; жуда бегона, тушуниб бўлмайдиган бу хотиннинг ҳар ҳолда унга соддалиги ёқса-да, соддалиги орқасига яширинган айёрлиги ҳадиксираш туйғуларини кўзгар эди.

Тихон Вялов эса унга ҳеч қачон ёқмас эди. Бу ёноғи дўнг, бети доғ, кўзи ғалати, қулоқлари бош суягига ёпишиб, сарғиш сочлар орасида яширинган бу кишини Пётрнинг сира кўргиси келмас, у, бу қуюқ ўсган соқолни, Тихоннинг оҳиста, маромли юришини, унинг бесўнақай, норғил гавдасини ёмон кўрар эди. Унинг хотиржамлиги ёқимсиз, гўё ҳасад уйғотгандай туюлар, ҳатто унинг саранжом-саришталиги ҳам Пётрнинг жигига тегар эди. Тихон худди машинадай ишлар, ҳеч қачон, ҳеч ерда танбиҳга ўрин қолдирмас, бу ҳам унинг ғазабини кўзгар эди. Ўзини Артамоновлар ҳаётининг ғилдирагига зарур кегай ҳис этади шекилли, йилдан-йилга уларнинг хўжалигига чуқурроқ ўрнашиб боради, буни кўриш тобора ёқимсиз бўла борар эди. Қизиғи шуки уни от ва итлар ҳам, болалар ҳам яхши кўрадилар. Занжирга боғлаб қўйилгани учун жуда қопонғич бўлиб кетган қари, бўрибосар ит Тулун, Тихондан бошқа ҳеч кимни яқинига йўлатмас

эди. Пётрнинг катта ўгли, қайсар Илья эса ота-онасидан кўра кўпроқ қоровулнинг сўзига кирар эди.

Артамонов Вяловни кўздан йўқотмоқ учун унга черков қоровуллиги, ўрмон назоратчилиги вазифаларини таклиф этди. Тихон оғир калласини чайқаб:

— Мен бу ишга ярамайман. Агар чаккангга теккан бўлсам,— дам ол, менга бир ойга жавоб бер, Никита Ильичнинг олдига бориб келай,— деди.

У худди шундай: дам ол, деб айтди. Бу бемаъни, дағал сўз, аллақерда ботқоқлар орасида, ўрмон ичидаги фақир бир монастирда биқиниб ётган укасини хотирлатиш Пётрда қандайдир таҳликали гумонсираш туғдирди. Никитани сиртмоқдан олгач, унинг тўғрисида сўзлаганларидан бошқа, Тихон аллақандай уятлироқ нарсаларни билгандай, гўё яна янги бир бахтсизлик бўладигандай, унинг пирпираган кўзлари:

«Менга тегма, мен сенга керак бўламан» деётгандай эди.

У орқасига халтасини осиб, қўлга таёқ тутиб, монастирга уч марта бориб келган эди. Ер юзида ҳам гўё меҳрибонлигидан юргандай, ҳамма ишни ҳам меҳрибонлигидан қилгандай бўлиб кўринади.

Никита олдидан қайтгач, берилган саволларга тихирлик билан, мужмал жавоб беради; ҳар доим ҳам билганларининг ҳаммасини гапирмагандай эди.

— Саломат. Ҳурматда. Саломларингиз, совғаларингиз учун раҳмат айтишни буюрди.

— Нима дейди у?— деб сўради Пётр ўсмоқчилаб.

— Монах нима ҳам дерди.

— Ҳар ҳолда бирор нарса дегандир, — дейди Алексей сабрсизлик билан.

— Худо тўғрисида гапиради. Об-ҳаво билан қизиқади, ёмғирлар бевақт ёғмоқда, дейди. Чивиндан шикоят қилади, у ерда чивин кўпроқ экан. Сизларни ҳам сўради.

— Нима деб сўради.

— Сизнинг гамингизни ейди, ачинади.

— Бизни-я, нима учун ачинади?

— Ҳамма нарса учун. Сиз югуриб яшайсиз, у эса тўхтаб қолган, оворагарчилигингиз учун сизни аяйди-да.

— Бўлмагур гап!— дейди Алексей хохолаб кулиб.

Тихоннинг кўз қорачиқлари ёпилиб, кўз нури сўниб:

— Унинг нима ўйлаганини билмайман. Айтганини гапиряпман-да. Мен содда одам бўлсам,— дейди.

— Тўғри, соддасан; девона Антонга ўхшаш!— деб Алексей масхаралаб кулади.

Пётр Артамоновга хушбўй, иссиқ ел урди: бир оз ёришиб, булутлар орасидаги чуқур, кўм-кўк осмондан кун мўралади. Пётр қуёшга қараб кўзи қамашди ва тагин ҳам чуқурроқ ўйга толди.

Отаси ўлганидан кейин Никита монастирга бир минг сўм қўйиб, ўлгунча ҳар йил бир юз саксон сўмдан ака-укаларидан олиб туришга келишди, оға-иниларининг фойдасига ота меросидан воз кечганида қандайдир ранжитарли нарса бор эди.

— Бу қанақа тортиқ?— деб пўнғиллади Пётр. Алексей эса суюниб:

— У пулни нима қилади? Текинхўр монахларга берадими? У яхши иш қилган. Бизнинг ишимиз, болаларимиз бор.

Натальянинг кўнгли юмшаб:

— Ҳар ҳолда бизнинг олдимиздаги ўз бурчини унутмаган!— деди, қаноат билан қизил юзидаги бир томчи ёшини бармоғи билан артиб:— Еленага қўшиладиган моллар ҳам чиқиб қолди.

Укасининг қилиғи Пётрнинг кўнглини хира қилиб қўйди; Никитанинг монастирга кетиши тўғрисида шаҳарликлар бадхоҳлик билан Артамоновларнинг шаънига келишмаган гапларни айтар эди.

Пётр ишнинг энг енгил қисмини эпчил укаси ўзига олганини тушунса ҳам, Алексей билан тотув яшар эди. Алексей Нижний Новгород ярмаркасига қатнар, йилда бир-икки марта Москвага бориб келиб, у ердаги пойтахт саноат эгалари ишларининг ривожига ҳақидаги турли ҳикояларни ҳовлиқиб сўзлар эди.

— Жуда ҳам тантана билан дворянлардай яшар экан.

— Хўжайин бўлиб яшаш осон,— дейди Пётр. Алексей акасининг киноясига тушунмай:

— Савдогарларнинг данғиллама уйлари худди жомияга ўхшайди. Болалар эса маълумотли,— деб завқ билан гапиради.

У хийлагина қартайган бўлса ҳам, йигитлик тетиклиги сезилар, қарчиғайнамо кўзлари шодлик билан ялтирар эди.

— Нега қовоғинг солиқ? Ишни ҳазил мутоиба билан бажариш керак, ишда зерикиш ярамайди,— деди акасига.

Пётр укасида отасига ўхшашлик сезар, лекин Алексей борган сайин ғалати бўлиб бормоқда эди.

— Мен касал одамман,— деб юрса-да, Алексей ҳамон саломатлигини сақламас, кўп ичиб кечаси билан берилиб қарта ўйнар, афтидан, хотинлар билан нопок муносабатда бўлар эди. Унинг ҳаётида энг муҳим нарса гўё ўзи ҳам эмас, макони ҳам эмасди. Баймакованинг уйи кўпдан бери катта ремонт талаб этса-да, Алексей унга парво қилмас эди. Болалари заиф туғилиб, беш ёшга етар-етмас ўлиб кетар эди. Фақат Ильядан уч яшар катта, ёқимсиз, қотма Мирон деган ўғли ҳаёт эди. Алексей ҳам, хотини ҳам, қаёқдаги бўлмағур буюмларга қизиқиб, ўлармонлик билан тўплардилар. Уйлари турли туман баринлар уйидаги жиҳозлар билан лиқ тўлган, ҳар иккиси ҳам шу буюмларни инъом қилишни севарди. Натальяга чинилар билан безанган ғалати бир шкаф, қайнанасига тери қопланган катта кресло ва Карелия қайинидан ва бронзадан ясалган серҳашам кровать тақдим этдилар; Ольга марварид қадалган жуда чиройли сўзаналар тикар; эри ҳам губернага қилган сафаридан худди шундай совғалар келтирар эди.

Пётр укасидан катта, кўп қутили, ўймакор нақшлар билан безанган столни ҳадя оларкан:

— Талтайиб кетяпсан,— деди. Алексей эса, столни кафти билан уриб:

— Сайраб турибди! Мундай буюмларнинг энди вужудга келмаслигини Москвада тушунганлар! — деб қичқирди.

— Дворянларда кумуш кўп... кумуш олсанг бўлмас-миди?

— Муҳлат керак, ҳаммасини ҳам оламиз! Москвада..

Алексейнинг сўзига ишонилса, Москвада жиннилар яшайди, барчалари ҳам иш билан машғул бўлишдан кўра жанобларча туришга тиришади, шунинг учун дворянлардан сотиб олиш мумкин бўлган ҳамма нарсани, мулклардан тортиб, чой ичадиган пиялагача олар эмишлар.

Укасиникида меҳмон бўлиб ўтирар экан, Пётр ҳар доим алам ва ҳасад билан ўз уйига қараганда укасиники шинамроқ эканини сезар эди. У, Ольганинг нимасидир унга ёққанини билмаганидай, бу ҳолнинг сабабини ҳам англамас эди. Натальянинг ёнида Ольга оқсочлардай кўринса ҳам, унда керосин лампадан аҳмоқона қўрқиб йўқ; керосинни студентлар ўз-ўзини ўлдирганлар ёғидан

эритиб олишларига ҳам ишонмас эди. Унинг майин товущини эшитиш ёқимли, кўзлари ҳам яхши, кўз ойнаклари меҳр нурларини яширмайдилар, лекин иш ва одамлар ҳақида қандайдир узоқда тургандай, болаларча гапириши ранжитарли бўлиб, Пётрни ҳайратда қолдирар ва жигига тегар эди.

— Бу нима, сенингча гуноҳкорлар йўқми?— деб Пётр истехзо билан сўраганда, Ольга:

Гуноҳкорлар бор-ку, лекин мен уларни айибламайман,— деб жавоб берар эди.

Пётр унинг гапига ишонмасди.

Эри билан, гўё ундан каттароқ, ўзини ақллироқ билиб муомила қилар эди, Алексей ҳам ранжитмасдан, хотинини «хола» дерди, ора-сира салгина ранжиб:

— Етар, хола, зерикдим! Мен касал одамман. Мени сал эркалатсанг ҳам зиёни йўқ,— дерди.

— Етарли эркалангансан, бўлади!

Ольга эрига шундай жилмаяр эдики, Пётр ҳам ўз хотинининг бетига ўшандай жилмайишни кўргиси келар эди. Наталья — намунали хотин, билармон, яхши уй бекаси, бодрингни жуда яхши тузлар, қўзиқоринларни сиркалар, қиёмлар, мурабболар пиширар, уйдаги ходимлар ҳам соат механизмасининг чархчаларидек тўғри ишлар, у жуда режали эди.

Наталья эрига тиниқ, маромли бир муҳаббат қўйган.

— Банкдаги пулимиз қанча бўлди?— деб сўрар, безовталаниб:— пул қўйган банк яхшими? Синиб қолмаса эди!— дерди.

Қўлига пул тутганда унинг чиройли юзи жиддийлашар, малинадай қип-қизил лаблари қаттиқ қисилар, кўзларида қандайдир жилва рўй берар эди. Ифлос, олабула қоғоз пулларни санар экан, дўндиқ бармоқлари билан шу қадар эҳтиёт қилиб тутар эдики, гуё қўл остидан пулларнинг пашшалардай учиб кетишидан чўчигандай эди.

— Даромадни Алексей билан қандай қилиб бўлишасиз?— деб сўрарди Наталья Пётрни эркалатиб бўлгач. Сени алдаб қўймайдими? У жуда чаққон! Эру хотин жуда ҳам ўлармон. Ҳар бир нарсага ёпишаверишади,— дерди.

Наталья ўзини муттаҳамлар билан ўралган деб билиб:

— Тихондан бошқасига ишонмайман,— дерди.

Пётр ҳорғинлик билан ғўлдираб:

— Демак, аҳмоққа ишонар экансан-да?— дерди.

— Аҳмоқ бўлса ҳам, инсофли.

Пётр хотини билан Нижний Новгород ярмарькасига биринчи марта борганда, бутун Россия бозорининг ниҳоятда кенг миқёсига ҳайратланиб, хотинидан:

— Буни кўрдингми?— деб сўраганида, Наталья:

— Жуда яхши. Ҳар бир нарса ҳам мўл, бизнинг жойдагига қараганда арзон,— деди-да, нималар олиш кераклигини санай бошлади:

— Икки пуд совун, бир яшик шам, бир қоп шакар, қанддан ҳам...

От ўйинда ўтирганларида артистлар ўртага чиқиши билан кўзларини юмиб:

— Вой, уятсизлар, вой яланғоч шармандалар! Менинг қарашим яхши бўлармикан? Боламга қалай бўларкин? Мени бу қўрқадиган ерга келтирмасанг бўлмасмиди? Балки ҳомилам ўғилдир!— деди.

Шундай чоқларда Пётр Артамонов ўзини семиз, аҳмоқ лин балиғи яшаган Ватарақша йилғасидаги қуюқ, яшил сув кўкатларига ўхшаш зеркиш бўғаётганини сезар эди.

Наталья ҳамон аввалгидай астойидил узоқ чўқинар, чўқиниб бўлиб, кроватга узала тушиб, ўзининг ширмон танидан эрини лаззатлантиришга тиришар эди. Унинг терисидан тузланган бодрингли, сиркаланган кўзиқоринли идишлар, дудланган балиқ, тўнғиз сонлари сақланадиган омборнинг ҳиди келар эди. Пётр хотинининг ўтакетган ноз-карашмалари, эркаланишлари ёқмаётганини сезар эди.

— Ке, қўй, чарчаганман,— дерди у. Хотини итоат билан:

— Ухла бўлмаса,— дер, ҳам тезда уйқуга кетиб, ҳайратлангандай қошларини кўтариб, гўё юмуқ кўз билан аллақандай, ўз умрида ҳеч кўрмаган, жуда яхши нарсага қарагандай кулиб ётар эди.

Пётр маъюслик билан Натальяни хоҳламаганини аниқ сезган соатларда, унинг биринчи ўғлини туққан куни тортган азобларини хотирлашга ўзини мажбур этар эди. Туғиш дарди ўн тўққиз соат туган эди; қўрқиб кетган қайнанаси кўз ёшларини тўкиб Пётрни хотини ётган уйга келтирганда, уй ичи аллақандай дим эди. Эзилган ўринда тўлғониб, ўткир дарддан кўзлари бақ-

райиб, сочлари ҳурпайган, терлаган, ўзгариб кетган хотини эрини йиртқич ҳайвон ўкириши билан қарши олиб:

— Пётр, хайр, ўламан. Ўғил бўлади... Пётр мени кечир...— деган эди.

Тишланавериб шишиб кетган лаблари қимирламас, сўзлари эса томоқдан эмас, шишиб ёрилай деб турган, оёққа осилиб тушган қорнидан эшитилгандай эди. Кўкариб кетган юзи ҳам шишган; у худди чарчаган итдай нафас олар, тишланавериб шишиб кетган тилларини ҳам итдай осилтириб, сочларини юмдалар, узар; ўзиникини маъқуллаб, кимнидир инонтириб, енгмоқчи бўлгандай:

— О ўғил бола...— деб ҳамон ўкирар, инграр эди,

Шу куни қаттиқ шамол қўзгаган, дераза орқасида шумурт дарахти чайқалар ва шувиллар, ойналарга тушган соялари титрар, Пётр уларнинг сакрашини кўриб, шилдирашини эшитиб, эсини йўқотган ҳолда:

— Деразанинг пардасини тутинг, кўрмаяпсиэми?— деб шовқин солганида, хотинининг:

— И... и... у... у...— деган чинқириқларини эшитиб, кўрқиб, қочиб чиқиб кетган эди.

Бир ярим соатдан кейин ҳорғин ва хурсандликдан тили тутилган қайнанаси Пётрни яна хотинининг тўшаги ёнига олиб келганда, азоб чеккан улуғ роҳибалардай, кучли нур сочиб турган кўзларини эрига тикиб, Наталья зўрға тилини айлантириб, занф овоз билан:

— Ўғил бола. Ўғил,— деганда, Пётр энгашиб, бетини хотинининг елкасига босиб:

— Онаси, мен сенинг бу тортган азобингни ўлгунча унутмайман, шундай деб бил! Раҳмат сенга...— деган эди.

У, хотинини биринчи марта, ўзининг бутун кўрқув ва шодликларини ифода этиб онаси деган эди. Наталья, кўзларини юмиб, вазмин, кучсизланган қўллари билан унинг бошини силаган эди.

Чўтир, бурни катта доя хотин болани, худди ўзи туққандай фахрланиб, кўрсатди-да:

— Паҳлавон,— деди.

Лекин Пётр ўғлини кўрмай унинг кўз ўнгидан хотинининг мурдадай юзи, чуқур тушиб кетган кўзлари нари кетмай:

— Улмасмикин?— деб сўраган эди.

Чўтир доя хотин шод ва баланд товуш билан:

— Бе... э, агар бундан ўладиган бўлсалар, доялар ҳам бўлмас эди,— деган эди.

Энди паҳлавон тўққизга кирган, бўйи баланд, соғлом пешонаси кенг, бурни пучуқ, кўм-кўк жиддий кўзлари порлаб турар эди. Алексей онасининг ва Никитанинг кўзлари ҳам худди шундай эди. Бир йилдан кейин яна Яков деган ўғил кўрдилар, лекин беш яшар, дўнг пешона Илья уйда кўзга кўринарли одам бўлиб қолган эди. Уйдагиларнинг эркатойи Илья ҳеч кимнинг сўзига кирмай, ўз билгича яшар, ва ҳар доим ноқулай ва хавфли аҳволга тушар эди. У ҳаддан ташқари шўхлик қилар, бу эса отасида фахрланишга яқин бир ҳис қўзғатарди.

Бир куни Пётр ўғлини омборда эски ёғоч жомашовга замбил ғалтак ғилдирагини ўрнатиш билан машғул эканини кўрди.

— Бу нима бўлди?

— Параход.

— Юрмайди.

Ўғли, бувасидай ўжарлик билан:

— Меники юради!— деди.

Пётр ўғлини ҳаракатларининг ўринсиз эканига ишон тиролмас, шундай бўлса ҳам ишонтиришга ҳаракат этар, экан шунда:

«Бувасининг табиати бор» деб ўйларди.

Илья ўз мақсадига эришишда жуда ўжар бўлса-да, эски жомашов ва икки замбилғалтак ғилдирагидан пароход ясолмади. Ундан кейин пароход қилаётган жомашов икки ёнига, кўмир билан ғилдирак суратини чизиб, сойга судраб борди; кемасини сувга солган эди, сув ичидаги кўкат ботқоқларига ботиб қолди. Шундай бўлса ҳам, қўрқмасдан, кир чайқаётган хотинларга дарҳол:

— Ҳой, хотинлар, чиқариб олинг! Бўлмаса чўкиб кетаман...— деб қичқирди.

Онаси жомашовни ёриб ташлашга буюриб, Ильяни, тутиб олиб урди. Шу кундан бошлаб Илья онасига, икки яшар синглиси Таняга қарагандай, ўқрайиб қарайдиган бўлди. У умуман серҳаракат эди: ҳар доим ниманидир йўниш, чопиш, синдириш, тузатиш билан машғул эди.

Отаси, ўғлининг ишларига қараб туриб:

«Одам бўлади. Қурувчи бўлади» деб ўйлар эди.

Илья баъзан кун бўйи отасига бепарво юрар, кейин бирданига конторага кириб, отасининг тиззасига чиқиб оларди-да:

— Бирон нарса сўзлаб бергин,— деб буюради.

— Менинг вақтим йўқ.

— Менинг ҳам вақтим йўқ.

Отаси жилмайиб, қоғозларни бир томонга суриб қўйиб:

Мана бўлмасам: бор экан, йўқ экан, бир мужик бор экан...

— Мужиклар тўғрисидагининг ҳаммасини биламан. Менга бир қизиқроқ нарса сўзланг.

Отаси қизиқроғини билмас эди.

— Сен бувинг олдига бор.

— Бувим бугун акса уряпти.

— Бўлмаса онангинг олдига бор.

— Борсам мени чўмилтиради.

Артамонов кулар эди; энгил ва яхши кулги келтирадиган кимса ёлғиз шу ўғли эди.

Илья отасининг тиззасидан сакраб тушмоқчи бўлиб:

— Бўлмаса мен Тихоннинг олдига бораман,— дейди.

Отаси уни тутиб олиб:

— Тихон нима гапириб беради?

— Ҳар нима.

— Ҳар ҳолда нима?

— У ҳар нимани билади. Балахнада турган. У ерда баржалар, қайиқлар ясар эканлар. . .

Илья, қаердандир йиқилиб тушиб, афти-башарасини қора қонга булғаб келганда, онаси тутиб олиб уриб:

— Томга чиқма, майб бўласан, букур бўласан!— деб вағирлади.

Аламзада бўлган ўғли, қизариб-бўзариб, йиғламасдан онасини:

— Ура берсанг, ўлиб ҳам қоламан,— деб қўрқитди.

Ўғлининг бу дўқини Наталья эрига айтганда, у кулиб:

— Сен урма, менинг олдимга юбор,— деди.

Ўғли келиб қўлларини орқасига қовуштириб эшик кесакисининг ёнида тураркан, Пётр ўғлига қизиқиш ва ҳаяжонлантирадиган меҳрибонликдан бошқа ҳеч нарса сезмай:

— Нега сен онангга қўполлик қиласан?— деб сўради.

Ўғли жаҳл билан:

— Мен аҳмоқ эмасман,— деб жавоб берди.

— Қўполлик қиласану, нега аҳмоқ бўлмас экансан?

— У уради. Тихон: аҳмоқларнигина урадилар дейди-ку.

— Тихон? Тихоннинг ўзи...

Лекин Пётр қоровулни негадир аҳмоқ дейишдан сақланган эди, эшик олдида турган одамга қараб нима дейишини билмай, уй ичида у ёқдан бу ёққа юра бошлади.

— Сен ўзинг ҳам Яков укангни урасан.

— У аҳмоқ. Унга таёқ ўтмайди, у семиз.

— Семиз бўлса uriш керакми?

— У қизғончиқ.

Пётр ўғлига таълим беришни билмаганини, бунини боласининг ўзи ҳам фаҳмлаганини сизди. Балки унинг қулоқларини чўзиб қўя қолиш керак ва фойдалироқ бўлар деб ўйласа ҳам, лекин қўл бу жингалак соч, ёқимли, серташвиш бола боши устига кўтарилмас эди. Бу тикилиб турган кўм-кўк кўзлар олдида жазо тўғрисида ўйлаш ҳам ноқулай эди. Қуёш ҳам ҳалақит берарди, негадир Илья ҳаво очик кунларда ҳаддан ташқари шўхлик қилар эди. Ўғлига одатдаги танбиҳ ва насиҳатларни сўзларкан, Пётр ўзининг ёшлигида худди шундай сўзларни айнан эшитганини, уларнинг кўнглига таъсир этмасдан хотирида қолмаганини, ёлғиз зерикиш ҳам оз муддатли қўрқув ҳисларнигина уйғотганини эслар эди. Еган таёқларичи, ҳатто қилган гуноҳлари учун еган таёқларини ҳам эсдап чиқариш қийин, бунини ҳам Пётр Артамонов яхши билади.

Қизил юзли иккинчи ўғли — дўндиқ Яковнинг бети онасига ўхшар эди. У гўё йиғлашга ишқивоз эди, кўз ёшларини тўкишдан олдин хиқиллар, юзларини шишириб, муштларини кўзларига суқар эди. У қўрқоқ эди, очкўзлик билан жуда кўп овқат ер, кейин оғирлашиб, ётиб ухлар, ёки:

— Ойи, мен зерикяпман!— деб шикоят қилар эди.

Қизи Елена ёлғиз ёз вақтларидагина уйга келар, у оиласида бегона оймақиз эди.

Илья етти ёшга етганда поп Глебда ўқий бошлади. Лекин конторачи Никонов ўғлининг псалтирдан эмас, суратли «Она тили» деган китобдан ўқиётганини билиб, отасига:

— Мен ўқимайман, тилим оғрияпти,— деди.

Муддаосини айтгунча, ундан жуда узоқ вақт мулойимлик билан кўп нарсаларни сўраш лозим бўлди. Ниҳоят Илья:

— Паша Никонов ўз тилимизда; мен ёт тилда ўқийман,— деб тушунтирган эди.

Баъзан у жуда тетик бўлар, негадир мунғайиб, қирдаги қарағай дарахтининг остида соатларча ёлғиз ўзи ўтириб, Ватаракшанинг кўкимтир, лойқа сувига қуриб тўкилган қарағай бужурларини ташлаб ўтирар эди.

— Зерикади,— деб отаси ўйлар эди.

Пётрнинг ўзи ҳам ҳафталаб, ойлаб иш шовқин-суронида гарангсиб айланиб юрар, бирдан ноаниқ ўйларга чулғаниб, зерикишдан гангиб, уни иш ташвишларими ёки аслида бир-бирига ўхшаган ташвишлар зериктирадими, тушуна олмас эди. Шундай кунларда кўпинча бирон кишига дуч келиб, унинг эгри қараши, ўринсиз сўзи учун қаттиқ ёмон кўриб қолар эди. Бу ҳаво булут кунда ҳам Тихон Вяловни жуда ёмон кўриб қолди.

Вялов Пётрнинг қайнанасини қўлтиқлаб:

— Бизнинг Вяловлар оиласи катта эди,— деб сўзини давом этдириб унга яқинлашар эди.

Пётр Баймакованинг олдига келиб, уни тирсагидан тутди-да:

— Нега сен ўз уруғларинг билан яшамайсан?— деб сўради; Тихон жим бўлиб, бир қадам ташлаб, ўзини четга олди. Артамонов саволини жиддий ва қатъият билан қайтарди. Қоровул нурсиз кўзларини қисиб, бепарвогина жавоб берди:

— Бизнинг уруғдан ҳеч ким қолмаган, ҳаммасини ҳам жўнатишган.

— Жўнатишган деганинг нимаси? Қим жўнатган?

— Икки акамни Севастополь урушига ҳайдашди, улар ўша ерда йўқ бўлиб кетди. Катта акам мужикларнинг озодлик тўполонларига аралашиб кетган эди, отамнинг ҳам тўполонга қатнашиши бор; зўрлик билан картошка едирмоқчи бўлганларида, отам картошка ейишга рози бўлмаган; савамоқчи бўлганларида қочиб, муз остига тушиб кетган. Сувда фарқ бўлган. Онамнинг кейинги эри балиқчи Вяловдан яна иккита бола: мен билан укам Сергей бўлган. . .

Ульяна йиғидан шишган кўзларини очиб-юмиб:

— Уканг қаерда?— деб сўради.

— Уни ўлдиришган.

— Худди ўликка дуойи такбир ўқиётгандай гапирасан-а,— деди Артамонов жаҳл билан.

— Ульяна Ивановна бунга қизиқади. . . У бир оз маъюсланган, шунинг учун мен. . .

Сўзини тугатмай ерга энгашди ва йўлда ётган қуруқ шохчани олиб, четга ташлади, икки минутча сўзсиз бордилар.

— Укангни ким ўлдирган?— деб сўради Артамонов тўсатдан.

— Ким ўлдирар эди? Одам ўлдиради,— деди, Тихон хотиржамгина, Баймакова эса уҳ тортиб:

— Яшин ҳам. . .— деб қўйди.

. . . Ёз ўртасида оғир кунлар бошланди. Ер устида, сарғиш тутунли осмонда эзувчи, шафқатсиз дим ҳаво қимир этмай турар эди; ҳар тарафда торф майдонлари, ўрмонлар ёнарди. Тўсатдан иссиқ қуруқ шамол кўтарилиб, ғазаб билан шовуллаб, ҳуштак отди; у дарахтларнинг қуриган япроқларини, қарағайларнинг бултурги сарғиш игна баргларини тўкар, қумни булутдай кўтариб, зиғир-пояларни, қириндиларни, товуқ парларини қумга қўшиб ер устида қувар, одамларни итариб, устларидан кийимларини юлқимоқчи бўлар, кейин ўрмонларга кириб, ёнғинни янада аланга олдиравар эди.

Фабрикада касаллар кўп эди; Артамонов урчиқларнинг зувиллагани, мокиларнинг шилдирагани орқасидан қуруқ, калта-калта йўталишларни эшитар; станоклар ёнида ғамгин, қовоғи солиқ бетларни кўрар, сушт ҳаракатларни кузатар эди. Ишлаб чиқариш нормаси пастга тушиб, молнинг сифати сезиларли даражада ёмонлашган эди. Прогул жуда ҳам кўпайди, эркаклар кўпроқ ичадиган бўлди, ишчиларнинг болалари кўп касал бўларди. Юзи бола юзидай қизил, вақти чоғ дурадгор Серафим чол ҳадеб кичкина тобутчалар ясайдиган бўлиб қолди. Ўз умрини тугатган катта кишилар учун ҳам бўз арча тахталаридан тез-тез тобутлар ясаб турар эди.

— Сайил қилиш керак, халқнинг руҳини кўтариб, вақтини чоғ қилиш лозим!— деб талаб қилар эди Алексей.

Хотини билан ярьмаркага кетаётиб, яна бир марта:

— Сайил қил — одамлар тетиклашади. Сен ишонгинки, шодлик ҳар қандай бало-қазодан қутқазоди!— деб маслаҳат берди.

Пётр хотинига:

— Ишга кириш. Яхшироқ қил, мўлроқ бўлсин,— деб буюрди.

Наталья норозилик билан вайсаган эди, унинг жаҳли чиқиб:

— Хўш!— деб сўраганда, хотини бурнини фартуғининг бурчагига норозилик ўрнида қаттиқ қоқиб:

— Эшитдим,— деб жавоб берди.

Сайилни ибодат билан бошладилар. Поп Глеб ўз ишини жуда ҳам манзур бўларли адо этди; у яна ҳам ориқ ва қовжираган, унинг дўриллаган овози ғалати сўзларни баён этаркан, гўё мажоли қуриб ёлворгандай, кишининг раҳмини келтирар эди. Сил бўлган рангсиз тўқувчиларнинг қовоқлари художўйлик билан қаттиқ осилган эди; кўп хотинлар ҳўнграб йиғлашар эди. Поп тутун босган осмонга ғамгин боқар экан, одамлар ҳам кўкдаги тутунга, хира қуёшга ёлвориб қарардилар. Улар, ювош поп осмонда уни биладиган, сўзига кирадиган кимсани кўради деб, ўйласалар керак.

Ибодатдан кейин хотинлар посёлка кўчасига столларини олиб чиқдилар; қўй гўшти солиб пиширилган ёғли увра оши ёғоч тоғораларга лиммо-лим тўлдириб қўйилган... Ҳамма ишчилар столлар ёнига савлат билан ўтирди. Ҳар тоғора атрофига ўн кишидан, ҳар қайси столга хонаки ўткир пиводан бир челак, бир четверт ароқ қўйилди. Шундан кейин руҳсиз, ҳорғин кишиларнинг вақти тезгина чоғ бўлиб қолди. Ерни қоплаб ётган жимжитлик тебраниб, ботқоқликка, ўрмон ёнғинлари томон сурилди. Посёлка ёғоч қошиқларнинг шақирлаши, болаларнинг кулиши, хотинларнинг қий-чувлари, ёшларнинг товушлари билан гулдирай бошлади.

Мўл ва ёғли овқат устида уч соатча ўтиришди, мастларни уй-ўйларига кузатиб қўйгандан сўнг ёшлар озода, саранжом дурадгор Серафим атрофига йиғилишди. Унинг бачкана кўк читдан тикилган кўйлак-лозими ювилавериб ҳаворанг бўлиб кетган эди; қирра бурун сархуш қизғиш бетлари шодликдан нур сочар, тетик, ёш кўзлари қисилиб ялтирар эди. Бу вақти чоғ тобутсозда исмига муносиб қандайдир самовий шодлик, қандайдир энгил тебраниш бор эди. Скамейкада ўтириб, озғин тиззасига гуслисини қўйиб, худди хрен илдизидай букилган қорамтир бармоқлари билан чолғусининг торларини чертаркан, кўр гадойлар оҳанги ясама нолани товушини бурнидан пинғиллаб чиқариб ашула айтди.

Вақтингизни чоғ қилмоқ-чун
Сизга айтай мен дoston,
Токи ақлингиз унинг мазмунини чақсин!

Ораларида баланд кўкракли, чиройли, ўткир кўзли қиз, ип йигирувчи Зинаида турган сипо қизлар гуруҳига кўз қисиб қўйиб, тагин ҳам баландроқ, мунгли овозда давом этди:

Хушбўй осмон салқинида,
Зарҳал баланд арғувон остида,
Пўстлоқ тахт устида талтайиб
Ултиради Исо нурли беҳиштда.
У, олтин у кумушларни,
Қиммат баҳо гавҳарларни
Фақирларга шафқат эгган,
Етимларга раҳм қилган,
Фақирларни яқин тутган,
Гадоёларни туйиқ тутган —
Боёнларга инъом этар.

Қизларга яна бир қайта кўз қисиб қўйиб, товушини ўйин оҳангига буриб юборди, қизи эса лўлиларникига ўхшатиб, қўлларини гарданига қўйди, кўкракларини ликиллатиб чинқириб юборди ва отасининг жаранглаган қўшиқлари, тор чертишлари оҳангига ўйнаб кетди.

Кимки кумуш олса агар
Оёғини чўлоқ қилар.
Кимки агар олтин олар
Уни оловда ёндираар,
Олсанг ёқут, марваридлар
Кўзгинангга оқ тушираар!..

Кучли соз ва Серафимнинг ўйноқи ашулаларини йигитларнинг ҳуштаги босиб кетди, кейин ўйин кўйларини хотин-қизлар бошлади:

Денгиз узра сузар тез юрар кемалар,
Хушбўй қизларга совға-салом келтирар.

Зинаида эса, тепиниб, чинқирди:

Пашкадан — Палашкага
Чипта кўйлак бичилди,
Терошкадан — Матрошкага
Қайин зирак берилди.

Илья Артамонов Павел Никонов билан тахтакачлар териб қўйилган жойда ўтирар эди. Павел қалтироқ, узун

бўйнидаги сочи сийрак аллақандай нотинч калласини у ён-бу ёнга бурар, нурсиз, хаста юзиди қўрқоқ кўкиш кўзлари аланглар эди. Илья ҳаво ранг чолни жуда хуш кўрарди, Серафимнинг гусли чолгусини, ўткир қизиқ товушини эшитиш унга ёқади, лекин тўсатдан бу қизил кофта кийган хотин бирданга ўртаниб, айланиб ўйинга туша кетди ва қизгин ҳуштаклар чалинишига, қийқириқ аралаш келишмаган ашуланинг айтилишига сабаб бўлди, ҳамма ёқни алғоқ-далғоқ қилиб юборди. Никонов паст товуш билан:

— Зинаидка!— бузуқ хотин, у ҳамма билан ўйнайди. Сенинг отанг билан ҳам ўйнайди. Отангнинг уни қисиб турганини ўзим кўрганман,— дегандан кейин, бу хотинни Илья бутунлай ёмон кўриб қолди.

Илья, ўртоғининг сўзлари мазмунига тушунмасдан:

— Нимага қисади?— деб сўраганда, Павел:

— Билсанг керак!— деди.

Илья ерга қараб қолди. У қизларнинг нима учун қисилларини билар эди. Ўртоғидан бу тўғрида сўрагани учун ўкинди.

Никоновнинг шивирлашига қулоқ солмасдан, жирканиш билан:

— Ёлгон айтасан,— деб қўйди. Бу синиқ кўнгил, қўрқоқ бола ўзининг бўшанглиги, фабрика қизлари ҳақидаги бир-биринга ўхшаган зериктирарли ҳикоялари билан Ильяга хуш келмаса ҳам, чин каптарларни яхши танир эди; Илья эса каптарларни севар, ҳам бу заиф болани фабрика болаларидан мудофаа этиб юрар эди. Бундан ташқари Никонов кўрган ҳодисаларини айтиб беришга уста эди, гарчи фақат кўнгилсиз нарсаларни кўриб, Ильянинг укаси Яковга ўхшаш, ҳамма нарса тўғрисида, барча кишилардан шикоят қилгандай гапирар эди.

Илья бир мунча вақт жим ўтирди-да, сўнг уйга қараб жўнади. Унда, чанг билан бўзарган дарахтларнинг иссиқ соялари остида чой ичардилар. Катта стол атрофида меҳмон бўлиб: ювош поп Глеб, худди лўлилардек қоп-қора, жингалак соч механик Коптев, тоза, ювинган конторачи Никоновлар ўтиришарди. Никонов бетини шу қадар ювган эдики, туси қандай эканини ҳам билиш қийин; кичкина бурни остида мўйлови, пешонасида ғурраси бор, бурни билан ғурраси ўртасида жилмайиш ёйилиб, терисининг қалтироқ ажинлари кўзларининг тор тешигини қоплар эди.

Илья бу қовоғи солиқ одамнинг уятсиз ип йигирувчи Зинаида билан ўйнашишга ишонмай, отасининг ёнига келиб ўтирди. Отаси индамасдан, оғир қўллари билан унинг елкасини силади. Ҳаммалари ҳам иссиқдан бўшашган, терга чўмиб, истар-истамас сўзлар, ёлғиз Коптевнинг қўнғироқдай товушигина қиш тунининг ғуборсиз, тарақлаган совуғида эшитилгандай эди.

— Посёлкага борамизми?— деб сўради онаси.

— Ҳа, мен кийиниб чиқай,— деб отаси ўрнидан турди-да, уйга қараб йўналди; бирпасдан кейин Илья отасининг орқасидан югуриб, эшик олдида қувиб етди. Отаси меҳрибонлик билан:

— Хўш, нима гап?— деб сўраган эди, ўғли ҳам отасининг кўзига тикилиб туриб:

— Сен Зинаидани қисдингми, қисмадингми?— деб сўради.

Ильяга отаси қўрққандай кўринди, бу ҳолдан у ҳайрон бўлмади, чунки у отасини ҳаммадан ҳам қўрқадиган, шунинг учуноқ индамас, журъатсиз бир киши деб биларди. Отасининг кўпинча ундан ҳам қўрққанини сезарди, мана у ҳозир ҳам қўрқиб турарди. Қўрққан кишига далда бериш ниятида Илья:

— Мен ишонмайман, шунчаки сўрадим-да,— деди.

Отаси уни туртиб даҳлизга киргазди, йўлак бўйлаб ўз уйига итара-итара олиб кирди ва орқасидан эшикни жипс ёпиб, пишқириб, уй ичида бурчакдан-бурчакка юра бошлади, унинг ҳар қачон жаҳли чиқса, шундай қиладиган одати бор эди.

Катта Аргамонов стол олдида тўхтаб:

— Бери кел!— деди.

Кичик Аргамонов унинг олдига келди.

— Сен нима дединг?

— Павлушка шундай дейди, мен ишонмайман.

— Ишонмайсанми? Хўп.

Пётр ўглининг дўнг пешона бошига, унинг жиддий меҳрсиз юзига қараб туриб, бутун жаҳлини пишқириб бўшатди. Қулоғини чўзиб, ўглининг ўзига ўхшаган боланинг аҳмоқ валдирашига ишонмагани, шу ишонмаслиги билан отасини гўё юпатмоқчи бўлгани яхшими деб ўйлар эди. У ўғлига нима дейишини, қандай гапиришини билмас, Ильяни уришни қатъиян истамас эди. Лекин ҳар ҳолда бир иш қилиш лозим эди, шунинг учун ҳаммадан оддий ва тушунарли нарса уриш эканига жазм қилгач,

сўзга унча ҳам кирмайдиган қўлини зўрға кўтариб, бармоқларини ўғлининг қаттиқ, қайсар сочлари орасига юбориб, сочидан торта бошлади:

— Аҳмоқларнинг сўзига қулоқ солма, қулоқ солма!— деб вайсар эди. Кейин ўғлини туртиб:

— Бор. Ўз уйингда ўтир. Қўзғолмасдан ўтир. Ҳа,— деди.

Ўғли бошини ёнга эгилтириб, гўё ўз боши эмасдай, эшикка йўналди, отаси эса унга қараб ўзини:

— Йиғламапти. Мен уни секин урдим,— деб овутар эди.

Пётр аччиғланмоқчи бўлиб:

«Ҳап сеними! Ишонмайман эмиш. Мен сенинг кунинг-ни кўрсагдим» деб ўйлади.

Лекин бу ўғлига бўлган ачинишни, унинг учун чеккан аламни, ўзидан порозилик ҳисларини босмади.

Қизил, сержун қўлларига ётсираш билан қарар экан:

«Биринчи марта урдим. Мени эса ўн ёшга киргунимча худди юз мартача урган бўлсалар керак» деб ўйлади.

Лекин бу ҳам юпатмас эди. Деразадан лойқа сувдаги ёғ томчисидай кўринган қуёшга қаради, посёлканинг шовқинига қулоқ солиб турди-да, истар-истамас посёлкага, сайилни кўришга йўналди. Йўлда борар экан, Никоновга астагина:

— Угай ўғлинг менинг Ильямга бўлмағур гапларни уқдирибди,— деди. Конторачи рози, ҳатто мамнундай кўриниб:

— Мен уни савайман,— деб айтди.

— Сен унинг тилини тийиб қўй,— деди Пётр, конторачининг ранги номаълум башарасига қия боқиб, енгил тортиб:

«Мана, бу нақадар осон» деб ўйлади.

Посёлка хўжайинни хайрхоҳлик говур-ғувури билан қарши олди, ширакайфлик билан жилмайишиб, қичқариб хушомадгўйлик қилардилар. Янги чипта чориқ кийган, мордвинларча қизил каноп билан оёғидаги оқ пайтавасининг устидан ўраган Серафим, тепиниб, Артамонов олди-да айланар ҳам улуғлаш ашуласини айтар эди:

— Келаётган ким экан?
Хўжайин ўзи экан!
Етаклагани ким экан?
Ўз оймчаси экан!

Соқоли оқ, сочи узун, попга ўхшаган Иван Морозов йўғон товуш билан:

— Биз сендан розимиз. Биз розимиз,— деди.

Иккинчиси — қари Мамаев ниҳоятда хурсанд:

— Артамоновлар жаноблардай одамларга ғамхўрлик қиладилар!— деб қичқирди.

Никонов эса, ҳаммага эшитиларли қилиб, Коптевга:

— Миннатдор халқ, хайрхоҳларнинг қадрига етади!— деди.

Қизил ипак кўйлак кийган дум-думалоқ Яков, онаси-га шикоят қилди:

— Ойи, мени итаришяпти!

Онаси уни қўлидан тутди ва хотинларга улугвор та-бассум билан қараб, ўғлига:

— Анов чолнинг ўйинига қара...— деб боласини овутди.

Ҳаво ранг кўйлакли чол чарчамай айланар, сакраб, ҳазил қўшиқларини сочар эди:

Оёғим тепин, тепин!
Чаққонроқ ирғиб тепин!
Чорик этикдан енгил!
Хотинлар қиздан ширип!

Артамонов мақтовларни биринчи марта эшитаётгани йўқ эди, уларнинг чин кўнгилдан айтилганига ишонмас-лик учун етарли асослар бор эди. Шундай бўлса ҳам, мақташлар унинг кўнглини юмшатиб юборди, у жилмай-йиб:

— Хайр, раҳмат! Чакки эмас, иттифоқ яшаймиз,— деди.

«Афсуски, отасининг ҳурматланганини Илья кўрмай-ди» деб ўйларди.

Унда қандайдир яхшилик қилиш эҳтиёжи туғилди, одамларни нима биландир овутишни истади-да, бир оз ўйлангач, ўз қулоғини чўзиб қўйиб:

— Болалар касалхонасини икки баравар кенгайтириш лозим,— деган эди, Серафим қулочини кенг очиб, Артамонов ёнидан сакраб ўтаётди:

— Эшитдингизми? Хўжайинга ура денглар!— деди.

Ҳаммалари бирдан бўлмаса ҳам, одамлар қаттиқ ура деб бўқирдилар, хотинлар билан ўралган Наталья, таъ-сирланиб, димоғи билан оҳангдор қилиб:

— Хотинлар, яна бориб, уч бочкача пиво келтиринг-лар, Тихонга айтсангиз беради, боринг!— деди.

Бу ҳол хотинларнинг шодлигини тагин ҳам ортдириб юборди, Никонов эса, бошини чайқаб, ийиб кетиб:

— Архиерейларни¹ кутиб олгандай. . . — деди.

Яков мағрагандай:

— О. . . й. . . йи, иссиб кетяпман, — деди.

Бу шодликларни қора соқол, олхўридай катта кўзли ўт ёқар Волков бир оз бузди.

У ориқ, иссиқдан заифланган, кўкимтир терисида жароҳатлари бўлган боласини чап қўлида бесўнақай осилтириб, Наталья олдига югуриб келди ва эсини йўқотиб қичқира бошлади:

— Қандай қиламан? Хотиним ўлди. Иссиқдан ўлди, вой, мана ўсмири қолди, нима қилай?

Унинг телба кўзидан қандайдир сарғиш ёшлар оқмоқда эди. Хотинлар Наталья олдидан уни итариб ташлаб, узур сўрагандай:

— Сен унинг сўзига қулоқ солма, у бир оз эсини йўқотган. Хотини бузуқ эди. Сил. Унинг ўзи ҳам соғ эмас, — деди.

Артамонов жаҳл билан:

— Қўлидан боласини олсангларчи, — дейиши биланоқ боланинг нимжон гавдасига бир неча хотин қўли чўзилди, лекин Волков қаттиқ сўкиниб, қочиб кетди.

Умуман ҳамма нарса яхши, байрам туси олган, хурсандчилик эди; Артамонов янги ишчиларнинг бетини кўриб, фахрланиб:

«Одамларнинг сони ортмоқда. Отам кўрса эди. . .» деб ўйлар эди. Хотини тўсатдан ачиниб:

— Ильяни бевақт урдинг, халқнинг сенга бўлган муҳаббатини кўрмади, — деди.

Артамонов ҳеч нарса демасдан, ер тагидан Зинаидага қараб қўйди, у ўн чоғли қизлар олдада ёқимсиз, йўғон товуш билан ашула айтиб берарди:

Яқин юради,
Ширин боқади.
Балки севгига
Кўнгли оқади!

Артамонов:

«Уятсизнинг ашуласи ҳам ёмон» деб ўйлади.

Ёнидан соатини олиб қаради ва негадир ёлғондан:

¹ *Архиерей* — христианларда олий диний лавозимни ўтовчи киши.

— Мен уйга бориб келай, Алексейдан телеграмма келиши керак эди,— деди.

У тез юриб, ўғлига айтиши лозим бўлган сўзларни йўлакай ўйлаб борар эди.

Қандайдир жиддий, айни замонда етарли даражада мулойим сўз ўйлаб топган эди, лекин Илья ўтирган уйнинг эшигини очаётиб ҳаммасини эсдан чиқариб қўйди. Ўғли курсига тиз чўкиб, тирсаклари билан дераза токчасига таяниб, тутун босган қип-қизил осмонга қарар эди, ғира-шира қоронғилик кичкина уй ичини қорамтир чанг билан тўлдирган: девордаги катта қафасда майна питирлар, ухлашга ҳозирланиб, сариқ тумшуғини тозалар эди.

— Қалай, ўтирибсанми?

Илья, сесканиб, бурилиб қаради ва шошмасдан курсидан тушди.

— Мана, кўрдингми? Ҳар хил бўлмағур гапларга қулоқ солиб юрасан.

Ўғли бошини солинтириб турар эди.

Отасининг урганини хотирлатиш учун жўрттага шу хилда турганини Пётр сизди.

— Нега бошингни солинтирасан? Тўғри тут бошингни!

Илья қошларини кўтарган бўлса ҳам отасига қарамади. Майна қафас ичида чўпдан-чўпга сакраб, секингина сайрай бошлади.

Ильянинг кроватига ўтириб Артамонов:

«Хафа бўлибди» деб ўйлади ва бармоғини ёстиққа ботириб:

— Беҳуда гапларни эшитиш ярамайди,— деди.

— Гапирсаларчи?— деб сўради Илья.

Унинг жиддий, яхши товуши отасини суюнтирди. У тагин ҳам мулойимроқ, дадилроқ сўзга киришди:

— Гапираверсин — сен эшитма! Сен эсдан чиқар. Сенинг олдингда ифлос гапларни сўзласалар, сен унут.

— Сен унутасанми?

— Бўлмасачи? Агар мен эшитганларимнинг ҳаммасини ҳам хотиримда тутсам, мен бу вақтгача нима бўлар эдим?

Пётр шошмасдан, диққат билан соддароқ сўзларни териб гапирар эди. Пётр бу сўзларнинг кераксиз эканига аниқ тушуниб, содда сўзларнинг ноаниқ ҳикматларида тез адашди ва чуқур нафас олиб:

— Бери кел,— деди.

Илья эҳтиётлик билан отасининг олдига келди. Пётр ўғлини икки биқинидан тиззалари орасида қисиб, кенг пешонасини кафти билан астагина босаркан, ўғлининг бошини кўтаргуси келмаганини сезиб, ранжиди.

— Нега тихирлик қиласан? Менга қара!

Илья отасининг кўзларига тик қаради. Бу Пётр учун тағинда ёмонроқ бўлди, чунки ўғли:

— Нима учун сен мени урдинг? Мен Павлушканинг сўзига ишонмайман деб айтган эдим-ку?— деди.

Катта Артамонов, бирданига жавоб бермай, ўғлининг аллақандай каромат орқасида ўзи билан бир қаторга кўтарилла олганини ҳайрат билан сизди. Гўё ўғли катталар даражасига етган ёки каттани ўз қаторига туширган эди.

«Гап кўтара олмаслиги ёшига ярашмайди» деган гап хаёлидан ўтар экан, ўрпидан туриб ўғлини ўзи билан яраштириш учун шошилиб гапира бошлади:

— Мен сени секин урдим. Таълим бериш керак. Отам мени қандай урганини кўрсанг эди, вой-вой! Онам ҳам. Отбоқар, приказчиклар ҳам, немис малай. Яқин кишинг урса қаттиқ ботмайди. Ётлар урганда жуда ўтиб кетади, қаттиқ ботади. Яқин кишининг қўли енгил!

Деразадан олти қадам нарида кезар экан, бу суҳбатни тезроқ тугатишга шошилар, ўғлининг яна бирон гап сўраб қолишидан чўчир эди.

Кроватнинг орқасига ёпишиб турган ўғлига қарамасдан:

— Сен бу ерда бўлмағур нарсаларни кўриб, эшитиб юрасан. Сени ўқитиш керак. Губерна шахрига юбориш керак. Уқишни истайсанми?— деб гўлдиради. Уғли:

— Истайман,— деди.

— Бу гапинг маъқул. . .

Уғлини эркалатгуси келса ҳам нимадир бунга халақит берар эди. Ёшлигидан ота-онаси, ранжитганларидан кейин эркалатармидилар, ё йўқми эслай олмади.

— Хайр, бор, ўйна! Пашка билан дўстлашмасанг яхши бўлар эди.

— Уни ҳеч ким ҳам яхши кўрмайди.

— У чирик, яхши кўришга арзигудай ҳам эмас.

Артамонов пастдаги ўз уйига тушиб, дераза олдида турар экан, ўғли билан ўзи орасида яхши иш бўлмаганини ўйлар эди.

«Жуда ҳам эркалатиб юбордим. У мендан кўрқмайди».

Посёлка гарафидан турли шовқин, қизларнинг қийқириши ва ашулалари, англаб бўлмайдиган товушлар, гармон ҳаволари оқиб келар эди. Дарвоза олдида Тихоннинг айтган сўзлари аниқ эшитилди:

— Нима учун уйда ўтирибсан, бола? Сайил бўлиб турибди-ю, сен уйда ўтирибсан! Ўқишга борасанми? Бу яхши иш: «ўқимаган одам — дунёга келмагандай» деган гап бор. Ундай бўлса, сениз мен зерикиб қоламан, болажон.

Артамоновнинг қичқиргиси келиб:

«Ёлғон, сен эмас мен зерикаман! Вой, палид-ей. . . Хўжайин боласига дум ликилллатишини қара» деб ғазабланиб ўйлади.

Ўғлини шаҳарга, гимназияга киришга тайёрлаш вазифасини ўз устига олган поп Глебнинг муаллим акаси олдига юборгандан кейин, Пётр ҳақиқатан кўнгли хижил бўлиб, уйда зерика бошлади. Гўё ётоқхонасидаги шамчироғи ўчгандай ўнғайсизлик сизди. Унинг кўкимтир шуълачасига Пётр шу қадар ўранган эдики, бирон сабаб билан кечалари чироқ ўчиб қолса уйғониб кетар эди.

Кетар олдида Илья шу қадар шўхлик қилар эдики, гўё у жўрттага ўзидан кейин ёмон хотира қолдирмоқчи бўларди. Онасига шу даражада қўполлик қилардики, у йиғлаб юборарди. Яковнинг ҳамма кушларини қафасдан чиқариб юборди, ўзига ваъда этилган майнани Никоновга ҳадя этди.

— Сенга нима бўлди? Нега шу қадар шўхлик қиласан?— деб сўради отаси. Илья жавоб бермай, бошини ёнига ташлади. Артамоновнинг назарида ўғли, унинг жиғига тегиб, унутмоқчи бўлгани воқинани яна бир марта эслатмоқчи бўлгандай эди. Бу кичкина одамнинг кўнглида шунча нарса борлигини сезиш ажаб эди.

«Отам ҳам менинг тўғримда шу қадар кўп ташвишланганмикин?» деб ўйлади Пётр.

Хотири отасининг ҳеч бир вақт унга яқин, сеvimли киши бўлмаганини, Пётрга ёлғиз қаттиқ қўл хўжайиндай, Алексейга хийла диққат билан муомила қилганини дадил сўзлар эди.

Артамонов ўзидан:

«Бу нима: отамдан кўра мен яхшироқманми?» деб ўйлар, отасига қараганда яхшироқми ёки ёмонроқми эканини билолмай, ажабланар эди.

Хаёллари, ноқулай соатларда пайдо бўлиб, иш вақтлариди ҳужум этар, унга халақит берар эди. Иш гуркираб ўсар, эгасига юзлаб кўз билан қараб, доимо зўр диққат талаб этар, лекин шу онларда бирон нарса Ильяни хотирлатса, иш тўғрисидаги ўйлари чирик, куюк арқон иплардай узилар, уларни яна қайтадан қаттиқ тугун билан боғлаш учун жуда кўп куч керак бўлар эди.

Ильяни соғиниш туфайли бўлган кўнгил ғуссасидан қутулиш учун кичик ўғлига диққатини ортдирса ҳам, Яков уни овутолмаслигини, дард-ҳасрат билан иқрор этишга мажбур бўлди.

— Така олиб беринг, дада,— деди Яков; у ҳар вақт бирон нарса сўрар эди.

— Такани нима қиласан?

— Миниб юраман.

— Бўлмағур нарсани ўйлаб чиқарибсан. Ялмоғиз кампирларгина така миниб юради.

— Еленька менга берган суратли китобда така минган яхши боланинг сурати бор...

«Илья суратга ишонмаган бўлар эди. Ялмоғиз кампирлар тўғрисида ҳикоя қилиб бер деб, дарҳол ёпишар эди» деб ўйлайди отаси.

Яков, фабрика болаларининг жиғига ўзи тегиб:

— Уришяпти,— деб қилган шикоятлари ҳам унга ёқмас эди.

Катта ўғли ҳам жанжалкаш ва уришқоқ эди, ҳатто посёлкада ўртоқларидан кўп марта калтак еганда ҳам, ҳеч кимдан ҳеч қачон шикоят қилмас эди. Бу қўрқоқ, ёлқов ўғли эса ҳар вақт ниманидир сўриб, чайнаб юради. Баъзан Яковнинг қилиқларида қандайдир тушуниб бўлмайдиган, ҳатто хунук феъллар ҳам пайқалар эди. Онаси чой вақтида, унинг идишига сут қуяр экан, кофта-сининг энги билан стакани ағдариб юбориб, қайноқ сувда ўз оёғини куйдириб олганда, Яков тиржайиб:

— Мен тўкиб юборишингни кўриб турган эдим,— деб мақтанди.

— Кўриб туриб индамадингми? Бу — яхши эмас. Мана онанг оёғини куйдириб олди,— деб қўйди отаси.

Яков кўзини пир-пир учириб, бурнини торта-торта, индамасдан оғзидаги овқатини чайнар эди. Бир неча кундан кейин отаси Яковнинг ҳовлида кимгадир тўлиб-тошиб:

— Мен уни урмоқчи бўлганини пайқаган эдим, келиб туриб орқасидан қа-арс этиб тушириб қолди!— деганини эшитди.

Артамонов деразадан қараб ва ўғлининг мушт ёзиб, ярамас бола Павлушка Никонов билан дадил сўзлаша ётганини кўрди.

Яковни чақириб, Никонов билан дўстлашишни тақиқлади, қандайдир таълим бермоқчи бўлиб, кўзининг оч бинафша ранг оқлари ўртасидаги жуда ҳам оқиш гавҳарларига қараб уҳ тортди-да, ўғлини итариб:

— Жўна, каллаварам. . .— деди.

Яков, худди сирғончиқ нарса устидан боргандай, эҳтиёт билан йўналди ва тирсакларини биқинига қисиб, гўё кафтларида қандайдир ноқулай, оғир бир нарсани олиб боргандай, чиқиб кетди.

«Бесўнақай. Аҳмоқроқ» деб ўйлади отаси.

Бўйчан, индамас қизи ҳам Яковга ўхшаш лавашанг, қандайдир кишини зериктирар эди. У ётиб китоб ўқишни яхши кўрар, чой билан кўп мураббо ер, овқат вақтида эса жирканиб, икки бармоғи билан нон бурдаларини чимдилар, гўё шўрвадан пашша тутмоқчи бўлгандай, қошиқни талинкада чайқар эди. Тўлиқ, қон қуюлган жуда қизил лабларини қисиб, кўпинча қиз болаларга келишмаган оҳангда онасига:

— Ҳозир бундай қилишмайди. Бу модадан қолган,— дерди.

Отаси унга:

— Ҳой отин қиз, устингдаги кўйлакларинг қандай тўқилишини нега кириб кўрмайсан?— деганда, у.

— Марҳамат,— деб жавоб берди.

Байрамдагидек кийиниб, амакиси Алексей ҳадя қилган соябонни қўлга тутиб, отасининг кетидан итоат билан бораркан, кўйлагининг бирон нарсага тегмаслигига диққат билан қарар эди. Бир неча марта акса урди. Ишчилар унга, саломатлик тилаганларида, у қизарар, индамас, кеккайиб бошини қимирлатиб қўярди, бир оз вақт ўтмай, отаси қизининг станокларга эмас. оёғи остига қараётганини пайқаб, ўзининг серташвиш ишларига совуққонлик билан қарашидан ранжиб, жим бўлди. Фабриканинг тўқув бўлиmidан чиқди ва ҳар ҳолда қизидан сўради:

— Қалай?

Қиз кийимларига қараб:

— Жуда ҳам чанг,— деб жавоб берди.

Пётр жилмайиб:

— Кам нарса кўрибсан...— деди ва аламига чидаёлмай:

— Бу нимаси, сен ҳар вақт этагингни кўтарасан? Ҳовли тоза, этагинг ҳам қисқа,— деб қичқирди.

Қизи қўрқиб, этагини кўтариб турган икки бармоғини бўшатди-да, гуноҳкордай:

— Еғ ҳиди анқиб турипти,— деди.

Қизнинг икки бармоқ билан этак кўтариши Артамоновнинг гашини келтирар эди.

— Икки бармоқ билан кўп нарса ололмайсан! Буни билиб қўй,— деб гўлдиради.

Емғирли кунларнинг бирида қизи диванда ётиб китоб ўқир экан, отаси, унинг ёнига ўтириб, қизининг ўқиётган китобларининг нима эканини билмоқчи бўлиб сўраганда, қизи:

— Бир доктор тўғрисида,— деб жавоб берди:

— Ҳа-а. Фан экан-да.

Лекин китобга қараб, ғазабланиб:

— Нега ёлгон гапирасан? Бу шеър-ку? Фанни шеър билан ёзадиларми?— деди.

Қизи шошиб, бир ҳикояни чигал қилиб сўзлаб берди. Тангри иблисга қандайдир немис докторини васваса қилишга рухсат берган эмиш, иблис докторнинг олдига шайтонни юборган. Артамонов қулоғини чўзиб қўйиб, ихлос билан ҳикояни тушунмоққа тиришса ҳам, қизининг таълим берадиган товуш билан сўзлаши кулгили ва аламли бўлганидан тушунишга ҳалақит берар эди.

— Доктор пияниста эканми?

Унинг сўроғи Еленани уялтирди, буни кўриб Пётр, қизининг изоҳига қулоқ солмай, жаҳли чиқиб:

— Чигал ҳикоя! Эртакка ўхшайди. Докторлар шайтонларга ишонмайдилар. Сен бу китобни қаердан олдинг?— деб сўради.

— Механик берди.

Пётр, қизи Еленанинг мушук кўзи каби кўкиш кўзларини тикиб, олдаги аллақандай нарсага ўйчан қараб туришини хотирлаб, қизини огоҳлантириш лозим деб топти-да:

— Коптев сенинг тенгинг эмас, у билан кўп ҳам ҳиринглашма,— деди.

Елена билан Яковнинг Ильяга қараганда ҳақиқатан зерикарли эканини Пётр тобора аниқроқ била борди. Бора-бора ўгли Ильяга бўлган муҳаббати ўрниши Павел Никоновни қаттиқ ёмон кўриб қолиш олганини ўзи пайқамай қолди. Бу заиф болага дуч келаркан:

«Шу бўлмағур бола учун...» деб ўйлайдиган бўлди.

Болани Пётр жисмоний жиҳатидан ёмон кўрар эди. Никонов букилиб, қилтириқ бўйнида калласи силкиниб юрар; чопганда ҳам Артамоновга қўрқоқ ўғридай писиб бораётгандай кўринар эди. У жуда кўп ишлар, ўғай отасининг этик, кийимларини тозалар, ўтин ёрар ва ташир, сув келтирар, ошхона ювиндиларини челақлаб олиб чиқиб тўкар, укасининг йўрғақларини дарёда чайқар эди. Чумчуқдай серташвиш, ифлос, усти-боши йиртиқ, ҳаммага ялинчоқлиқ билан аллақандай ит қарашни қилар эди. Артамоновни кўрганда, ғозникига ўхшаш бўйинини букиб, калласини кўкрагига тушириб, узоқдан таъзим қилар эди. Куз ёмғирида қолганини ёки қиш куни ўтин ёраркан, титилган йиртиқ этиги тушиб кетаётган бир оёғини кўтариб, иккинчи оёғида ғоздай тикка турган ҳолда совуқ еган қўл бармоқларини нафаси билан иситаётганини кўрганда Артамонов роҳатланар эди. У кўкариб кетган қўлларини кўкрагига босиб, штопирдай буралиб йўталарди.

Мўрча томида унинг икки жуфт кафтари борлигини билиб, Тихонга қушларини учуриб юборишни ҳам боланинг томга чиқмаслигига қараб юришни буюрди.

— Томдан йиқилса ўлади. Уни қара, қандай қилтириқ,— деди.

Бир куни кечқурун конторага кирганида бу боланинг полга тўкилган сиёҳни пичоқ билан қириб, ҳўл латта билан артиб олаётганини кўрди.

— Сиёҳни ким тўкди?

— Отам.

— Сен эмасми?

— Худо урсин, мен эмас!

— Нега тумшуғинг йиғлаган кўринади?

Тиз чўккан ҳолда бошини уришга қулай тутиб Павел жавоб бермаган эди. Артамонов уни хаёлан янчиш билан қаноатланди ва:

— Ажаб бўпти, бадтар бўл,— деди.

Аммо, тўсатдан бир он кўзи очилиб, мийиғида кулиб, бу нимжон болага бўлган адоват қанчалик аҳмоқона ва кулгили эканини сезди.

«Топган эрмагимни қара-я!» деб ўйлаб, мурувват билан полга оғир беш тийинлик чақани ташлади ва:

— Ма, ширинлик олиб е!— деди.

Бола, қўлини куйдириб оладигандай, жуда эҳтиёт билан суякдай, ирkit бармоқларини пулга узатди.

— Угай отанг урадимми?

— Ҳа.

— Ҳеч нима қилмайди. Ҳамма ҳам калтак ейди,— деб Артамонов юпатди.

Бир неча кундан кейин Яков Павлушканинг нима билан ранжитганини айтганда, катта Артамонов ўғлининг сўзига ишонмаган бўлса ҳам, конторачига одати бўйича:

— Сен ўгай ўғлингни саваб тур,— деб маслаҳат берганда. Никонов ҳурмат билан:

— Саваб тураман,— деб инонтирди.

Нотаниш кийинган, сочини қирдириб янада дўнг пешона бўлиб кўринган Илья ёзги каникул вақтида келди. Артамонов шу жулдур кийим қилтириқ бола билан ўғлининг яна дўстлашишида қайсарлик кўриб, Павелни беш бадтар ёмон кўриб қолди. Ильянинг ўзи ҳам яхши эмас, одоби ҳам ғалати, ота-онасини сизлаб гапиради, қўлларини чўнтагига суқиб юради, уйда ўзини меҳмонлардай тутади, укасининг жиғига тегиб, жиғи-бийронини чиқариб, йиғлатади, опасининг ҳам шундай жаҳлини чиқарадики, у Ильяга қўлидаги китобини отади, умуман, у ўзини шўх зумрашдай тутади.

Наталья эрига шикоят қилиб:

— Мен сизга айтмабмидим? Ўқиш одобсизликка оборади деб. Ҳамма ҳам шу гапни айтади,— дерди.

Артамонов индамас, ўғлининг қилиқларини ҳаяжон билан кузатар, Илья аллақандай нохушлик билан жўрттага кўп шўхлик қилаётгандай туюларди. Мўрчанинг томида яна каптарлар пайдо бўлди, улар ғув-ғувлашиб том устидаги ёғочда юришар эди; Илья билан Павел агар каптар учирмасалар, томдаги труба ёнида ўтириб, бир неча соатлаб нима тўғридадир қизғин гаплашар эди. Ўғли келган дастлабки кунларидаёқ отаси унга:

— Қани, қалай яшайсан, гапириб бер-чи, мен сенга кўп сўзлар айтдим, энди навбат сеники,— деб таклиф этди.

Илья жуда қисқа қилиб, шошиб-пишиб аллақандай

бўлмағур гапни, болалар муаллимларнинг жиғига тегишларини сўзлаб берди.

— Жиғига тегишнинг нима кераги бор?

— Зериктиришади,— деб тушунтирди Илья.

— Хўп. Бу яхши эмас. Уқиш қийинми?

— Йўқ, осон.

— Елғондир?

Илья кифт қоқиб:

— Олган баҳоларимни кўринг бўлмаса,— дер экан, кўзлари термулиб боққа, кўкка қарарди.

— У ёқда нимани кўряпсан?— деб сўради отаси.

— Қарчиғайни.

Катта Артамонов чуқур тин олиб:

— Хўп, бор, ўйна. Мен билан зерикадиган кўринасан,— деди.

Елғиз ўзи қолгач, ёшликда отаси у билан гапиришганда ҳар доим деярли ё зерикканини, ё кўрққанини хотирлади.

— Уқитувчиларнинг жиғига тегар эмиш. Дьячок мени тасмадан ўрилган қамчи билан ўқитар эди, бунақа қилиқлар менинг хаёлимга ҳам келмас эди. Болаларнинг турмушлари бир оз енгиллашган кўринади.

Илья шаҳарга кетиш олдида:

— Ота, Павелга мўрча томида каптар боқишга рухсат беринг,— деб сўради, отасидан сўраган бирдан-бир илтимоси шу эди.

Отаси ваъда бермасдан:

— Ҳамманинг ҳам мушқулини осон қилиб бўлмайди,— деди.

— Демак, мумкин,— деб ўйлаб,— мен унга чиқиб айтмай, хурсанд бўлади,— деди.

Катта Артамонов ўғлининг бўлмағур бир боланинг хурсандлиги учун овора бўлиб, отасининг ҳаётига кичкина бўлса ҳам бир севинч киритолмаганига ранжиди. Илья кетгандан кейин Пётр конторачининг ўғай ўғлига янада бадтар душман бўлиб қолганини пайқайди. Ҳозир уйда, фабрикада ёки шаҳарда бирон нарса унинг жаҳлини чиқарса бу орада жулдир кийим, ирkit бола хаёлида беихтиёр пайдо бўлади-да, ҳамма ёвуз ўйларни, ёмон ҳисларни унинг заиф суякларига осишга чақиргандай турарди. Бу бола ҳақиқатан пўпанакдай, кечки соядай ўсиб, унинг кўз олдида шайтон ўғридай липиллаб, тобора кўпроқ дуч келадиган бўлди.

Кечки ёз ёқимли кунларининг бирида Артамонов чарчаган, жаҳли чиққан ҳолда боққа чиқди. Кун ботмоқда эди. Шамол билан тоза сипирилган, ёмғирлар билан ювилган кўкимтир осмонда кузги ҳорғин қуёш иситмай, эриб кетмоқда эди. Боғ бурчагида Тихон Вялов тўкилган хазонларни хаскашлаб йиғиб юради. Мунгли, мулоғим шитирлаш боғ ичра сузар, дарахт орқаларида фабрика гулдирарди, кўкиш тутун ҳаво тиниқлигини оҳиста булғайди. Хўжайин қоровулни кўрмаслик ва у билан гаплашмаслик учун, боғнинг нариги бурчагига, мўрча томонга борди; мўрча эшиги қия очиқ эди.

«У шу ерда» деб ўйлади ва мўрча даҳлизига астагина мўралаб, унинг бурчагида, сояда — скамейкада ёпишиб ётган ўз душманининг гавдасини кўрди. У бошини энгаштириб, оёқларини кенг кериб, болалик гуноҳи билан машғул эди. Бу Артамоновни бир зумгина қувонтирган бўлса ҳам, Яков ва Ильяни хотирлагач, қўрқув ва нафрат билан:

— Нима қиялпсан, ҳей ифлос?— деб вишиллади.

Павелнинг қўли қалтирашдан тўхтаб, силкинди ва унинг вужуди скамейкадан ажиб юлқиниб тушди. Оғзини очиб астагина чинқиргач, ғужанак бўлиб катта одамнинг сёғи остига ўзини ташлади. Артамонов, ҳузур қилиб, ўнг оёғи билан боланинг кўкрагига тепди ва қараб турди; бола шилққа тушиб, секингина инграб, ёнига ағдарилди.

Артамонов шу тепиши билан кўнглидаги қандайдир ифлос увада, зериктирган оғирликни гўё олиб ташлагандай бўлди. Лекин шу чоғ боққа мўралаб, бир оз қулоқ солгач, эшикни андак ёпди ва энгашиб, астагина:

— Қани тур, кетайлик!— деди.

Бола бир қўлини олдига ташлаб, иккинчисини тиззаси билан босиб ётар эди. Бир оёғи иккинчисидан хийла қисқа кўринди, бола гўё Пётр ёнига сезилмасдан, сирпаниб келаётгандай, чўзилиб ётган қўли эса, ғайри-табиий равишда узун ва қўрқинчли эди. Артамонов, гандирак-лаб, кесакини ушлади, бошидаги шапкасини олди ва тўсатдан жуда кўп тер чиқарган пешонасини шапкасининг астари билан артди.

— Тур, ҳеч кимга айтмайман,— деб шивирлар экан, ўлдирганини тушунар, полга ёпишиб ётган жағи остидан буралиб, тирқираб чиқаётган қорамтир қон тасмасини кўрар эди.

«Ўлдирдим» деб ўйлади Пётр.

Бу оддий, қисқа сўз уни эсанкиратиб қўйди. Артамонов шапкасини бурма белли камзулининг чўнтагига суқиб, ғамгин буралиб ётган кичкина гавдага аланглаб қаради-да, чўқинди; бу оддий сўз уни қўрқинчли таҳликага солар эди:

«Билмасдан қилдим, дейман. Эшик билан уриб олдим. Эшик билан... Эшик — оғир».

У айланиб, скамейкага залвори билан ўтирганда, қўлида сушурги тутган Тихон орқасида турар, нурсиз кўзларини Никоновга тикиб, ўйланиб, тош каби дўнг ёноғини қашир эди.

Артамонов скамейка четини тутиб, баланд товуш билан:

— Мана,— деб сўз бошламоқчи бўлган эди, Тихон бош чайқаб, сўзини бўлди:

— Заиф бола, чаққон эмас. Мен унга бир неча марта чиқма деб танбиҳ берган эдим.

Пётр қўрқиб, лекин умид билан:

— Нима?— деб сўради.

— Йиқилиб ўласан деган эдим. Сен ҳам, Пётр Ильич, шундай деган эдинг, эсингда борми? Ҳар қандай иш чаққонлик талаб этади. Ҳушдан кетганмикин?— деб қоровул чўққайиб ўтирди-да, Павелнинг қўлини, бўйинини ушлаб кўрди, бармоғини бетига теккизди худди гугурт чаққандай, бармоғини фартугига шилдиратиб артди-да:

— Улганга ўхшайди. Нимжон эди, қалтираб юрарди,— деди.

Тихон хотиржамлик билан сўзлар, аста ҳаракат этар, бутун кўриниши одатдагича эди. Лекин хўжайини унга ишонмасдан, ундан қандайдир қўрқитадиган, танбиҳлайдиган сўзлар кутарди. Аммо Тихон шипдаги тўрт бурчак туйнукка қараб, каптарларнинг ғув-ғувлашларини тингларкан, яна хотиржам ва соддагина қилиб:

— У эшикдан чиқар эди. Бир оёғини скамейкага қўйиб, иккинчи оёғини эшик тирқишига қўярди; эшикка чиқиб олгандан кейин у туйнук четини тутиб, тирмашиб чиқар эди. Қўллариди эса куч йўқ, йиқилиб тушган-да, кўкраги билан эшикнинг бурчагига уринган кўринади.

— Мен буни кўрганим йўқ,— деркан Пётр, ўзини мудофаа қилиш туйғулари унга кетма-кет турли гумонсирашларни шивирлар эди:

«Ёлғон айтадимми? Қаллоблик қиялптимми? Қопқон қўйиб, мени қўлга туширмоқчимми? Ёки бу аҳмоқ ҳақиқатан пайқамадимми?»

Сўнггиси ҳақиқатга яқин кўринди. Тихон ўзини жуда тентак тутарди. Бошини чайқаб, пешонаси билан кимнидир ургандай бўлиб, уҳ тортиб:

— Э! Нимжон бола. Сенга буларнинг нима кераги бор эди? Бориб онасига айтай. Угай отаси унча хафа ҳам бўлмаса керак; бу бола унга ортиқча эди,— деди.

Артамонов қоровулнинг сўзларига қаттиқ гумонсираш билан қулоқ солиб, сўзларидан қалбакиликни тутишга тиришади, лекин Тихон одатдагича бу воқиага қизиқмаган кишидай гапирди.

Тихон қошларини чимириб, негадир қулоқ солади ва:

— Жим!— дейди.

Ташқарида, аллақерда бир хотин бақириб:

— Пашка! Пашка-а...— дерди.

Тихон ёноғини сийпаб:

— Мана сенга Пашка, қайғу-ҳасратингни бошлай-вер...— деди.

«Вой аҳмоғе» деб ўйлади Артамонов ва чўнтагидан шапкасини олиб, синиқ козирогига диққат билан қараб, боғ томон жўнади.

Артамонов икки ҳафтача кўрқиб, кўнглини ҳар куни янғидан-янги таҳлика босиб юрди. Гўё ҳозир эшик очилиб, Тихон киради-да:

«Хўш, мен, албатта, биламан...» дейди.

Аммо сиртдан ҳамма нарса хотиржамликдай кўринади; ҳамма боланинг ўлимига ишонч билан, одатдагидай қарайди, туғилиш ва ўлиш одатига бўйсунгандай кўринади. Никонов сариқ бўйнини янги, қора галстук билан боғлади; унинг ювилган бетида хотиржам улуғлик кўри-ниб, кўпдан бери қилган хизматларига мукофот олгандай юради. Артамоновга ўлдирилган боланинг новча, ориқ, от юзли онаси сўзсиз, кўз ёшисиз ўғлини кўмишга шошилгандай кўринди. У ўликнинг бошидаги докадан қилинган ёстиқчасини ўнглаб, унинг кўкимтир пешонасидаги гулдастасини ростлайди ва кўзини юмиш учун қўйилган янги сарғиш бир тийинлик чақаларни бармоғи билан — эҳтиёт билан босиб, телбадек тез-тез чўқинади. Унинг қўли шу қадар чарчаган эдики, жаноза ҳақида қўлини икки марта кўтаролмай қолди, қўлини кўтарганда унинг сингандай осилиб тушишини Пётр пайқайди.

Бу жиҳатдан бутун иш жуда ҳам силлиқ ўтди. Ортиқча ҳиммати билан Тихоннинг шубҳасини тугдиришдан чўчиб, Артамонов кўмиш нафақасини оз берган бўлса

ҳам, Никоновлар қайта-қайта миннатдорчилик билдириб, жонга тегдилар. У қоровулнинг ўзини мўрчада кўрсатган даражада аҳмоқ эканига ҳар ҳолда унча ишонмас эди. Бу мўрча уни иккинчи марта олға суриб, Пётрнинг ҳаётига ҳамон чуқурроқ ўрнаштирди. Бу ҳол ғалати ва кўрқинчли эди. Артамонов мўрчани ҳатто куйдирмоқчи ёки бузиб ўтин қилдирмоқчи бўлиб қолди. Шуниси ҳам борки, мўрча жуда эскириб, чириб қолган эди. Шунинг учун бошқа ерга янги мўрча солиш ҳам керак эди.

Тихонни ўтқир кўз билан кузатиб, қоровулнинг ҳануз истар-истамас, ўз ихтиёрига қарши, гўё илтифот этгандай яшаётганини кўрар эди, илгаригидай индамас, ишчилар билан полициядек қўпол муомила қилади, ишчилар уни ёмон кўради. Хотинларга айниқса қўпол муомила қилар, ёлғиз Наталья билангина, бекасидай эмас, бир қариндошидай, холаси ёки опаси каби гаплашар эди.

Пётр бир неча марта хотинидан:

— Сен нега бу қадар Тихонга серилтифотсан?— деб суриштирганда, хотини:

— У бизга жуда ҳам кўникиб кетган,— деб жавоб берар эди.

Агар қоровулнинг ўртоқлари бўлиб, у ёқ-бу ёққа юрса сектант¹ деб ўйлаш мумкин бўлар эди; сўнгги йилларда жуда кўп ҳар хил сектантлар пайдо бўлди. Лекин Тихоннинг дурадгор Серафимдан бошқа ошнаси йўқ эди. Тихон черковга бажонидил борар, ихлос билан чўқинганда эса, негадир оғзини хунук очиб, қичқириб юбормоқчи бўлгандай кўринар эди. Баъзан қоровулнинг пирпираган кўзларига қараб, Артамонов қовоғини солиб оларди, унинг назарида бу нурсиз кўзларда дўқ яширинган; унинг бу мужикни ёқасидан тутиб, силкиб:

«Қани гапир!» дегуси келар эди.

Лекин Тихоннинг қорачиқлари эриб, ёйилар, ҳам унинг дўнг ёноқли бетларидаги хотиржамлик Пётрнинг хавотирлигини босар эди. Девона Антон ҳаётлигида орасира қоровулхонада кўринар, ёки кечалари Тихон билан дарвоза олдидаги скамейкада ўтирар экан, қоровул девонадан:

— Сен беҳуда волдирайверма, «куятир»нинг кимлигини менга яхшилаб тушунтириб бер,— деб тергар эди.

Антон суюнч билан:

¹ Сектант — диний мазҳабга тобе.

— Каямас,— деб чинқирарди ва:
Исо тирилди, тирилди...

Ашуласни бошлаб юборарди.

— Тўхта!

Арава йўқотди ўз филдирагин...

Артамонов нима учун алам қилганини ўзи ҳам тушунмай:

— Нима демоқчи бўласан?— деб сўрарди.

— Одамзод сўзламайдиган гапларни англатсин.

— Бу аҳмоқ сўзи ахир!

Тихон тентакларча:

— Аҳмоқнинг ҳам ўзига яраша ақли бўлиши керак,— дерди.

Умуман у билан гапиришишга арзимас эди. Уйқусиз туларнинг бирида, Артамонов кўнглида ўлдирганини яшириб юришга бардоши етмаганини сезди. Хотинини уйғотиб, Никоновнинг боласи тўғрисидаги воқияни сўзлади. Наталья эрининг сўзларини уйқули кўзларини пирпиратиб эшитди-да, эснаб:

— Мен тушларимни унутиб юбораман,— деди ва бирдан типирчилаб қолиб:

— Вой, қўрқаман, тагин Яша бу иш билан машғул бўлмаса эди,— деди.

Эри ҳайрон қолиб:

— Нимадан қўрқасан?— деб сўради. Хотини унга нимадан қўрқганини сезиларли этиб англатганда, у алам билан қулоғини чўзиб:

«Бекор гапирибман» деб ўйлади.

Бу кеча бўрон гувиллаши ва ҳуштаклари остида, ўз ёлғизлигига чуқурроқ тушуниш ва болани ўлдириш сабабларини равшанроқ, изоҳлайдиган бир нарса ўйлаб топди: у ўз ўғлига бўлган кучли муҳаббатининг таъсири остида, Ильянинг ташвишида унинг хавфли ўртоғини, бузуқ болани ўлдирган эмиш. Бу ҳол Никонов боласига қарши бўлган ноаниқ нафратига тушунарли бир сабаб киритиб, Артамоновга бир оз енгиллик берди. Аммо бу оғирликни кимнингдир елкасига ағдариб, ундан батамом қутулгуси келар эди. Оддий гуноҳларга тавба қиладиган кунда бу одатдан ташқари гуноҳ тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, поп Глебни ўз уйига чақирди.

Қотма, букчайган поп кечқурун келиб, астагина бурчакка ўтирди; у ҳар вақт ўзининг узун гавдасини торроқ, қоронғироқ бурчакка суқар, гўё уялганидан яширинар

эди. Унинг гавдаси эски, қорамтир поп ридосида кресло-нинг қора териси билан қўшилиб кетгандай кўриларди; бу қоронғилиқда фақат унинг юзигина ажралиб турарди. Эриган қор парчаларининг томчилари чеккасидаги туклариди шиша чангидай ялтирар эди. Сийрак, узун соқолини қоқ суяк муштида одатдагидай қисиб ўтирар эди.

Артамонов бирдан муҳим масала устида сўз очгуси келмай, халқнинг ёлқовлиги, пиянисталиги, бузуқчилигидан ранжиб, нақадар тез бузилиб кетаётгани тўғрисида гапирди. Бу ҳақда гапириш уни зериктиргач, сўзлан тўхтади ва уй ичида кеза бошлаганда, қоронғи бурчакдан поппнинг жуда ҳам шикоятга ўхшаган сўзи оқа бошлади.

— Ҳеч ким халқнинг гамини емайди, халқнинг ўзи эса ўз руҳий талабларини қониқтиришга ўрганмаган, қониқтира билмайди. Уқиган одамлар... Уларни ёмонлашга журъат этмасам ҳам, ҳар ҳолда бизда маълумотли одамлар кам, билсангиз улар оддий турмушга, халқчиликка кўника олмайдилар. Кўп нарсга истайдилару, асосий нарсани истамайдилар. Улар исёнга интилишади — бу эса ҳукумат тарафидан уларнинг таъқибланишига сабаб бўлади. Умуман, бизнинг ҳамма ишимиз ўрин топмайди. Бу фоний дунё шовқин-суронида ёлғизгина бир товуш ҳамон қаттиқроқ эшигилмоқда, бу товуш жаҳон виждонига қаратилган, унинг ҳукмрон бўлишини истайди, у эса файласуф ҳам адиб граф Толстой деган зотнинг товушидир. У жуда ҳам муътабар киши, сўзларида ботирлик даражасига етган журъат сезилади, лекин, билсангиз... бунда ҳам православ мазҳабига тегиб ўтилади...

У Лев Толстой ҳақида жуда узоқ гапирди, унинг сўзлари Артамоновга унча тушунарли бўлмаса ҳам, поппнинг оқ урган товуши, қоронғилиқда астагина оқиб, ажойиб кишининг қиёфасини гавдалантирганидан Пётр ўзи тўғрисида ўйламай қўйиб, поппни нима мақсадда чақирганини эсан чиқармай, бора-бора унга раҳми келиб қолди. Шаҳар камбағаллари поп Глебнинг очкўз эмаслиги, ҳаммага меҳрибонлиги, черковдаги яхши ибодатлар ва айниқса жанозаларни таъсирли ўқигани учун худди авлиёдай кўришини Пётр билар эди. Артамонов буларнинг ҳаммасини табиий ҳисобларди, унингча попларнинг шундай бўлишлари ҳам лозим эди. Унинг поппга бўлган майли Глебни шаҳар руҳонийларининг ва казо-казоларининг ёмон кўриши орқасида вужудга келган эди. Лекин дин ҳомийсининг кўнгли қаттиқ бўлиши лозим, фавқулудда,

кескин гапларни билиши ва сўзлаши керак, гуноҳ олдида қўрқув уйғотиши, гуноҳга нафрат туғдириши зарур. Артамонов Глебнинг бундай кучларга эга эмаслигини билар эди. Унинг кимнидир ранжитишдан қўрқиб, қалтираб гашираётган ишончсиз нутқини тинглар экан, тўсатдан:

— Глеб отахон, мен бу йил рўза тутмаслигимни билдириш учун сени безовга қилиб чақирдим,— деди.

— Нега бундай қилмоқчи бўлдингиз?— деди поп, ўйчанлик билан, жавоб эшитмагач:— ўз виждонингиз олдида жавобгар бўласиз,— деб қўйди.

Артамоновга поп Глебнинг бу сўзлари, худди қоровул Тихон гаширгандай, бепарво айтилгандай эшитилди. Поп камбағаллигидан калош киймас эди, унинг оғир, мужик этигидан эриган қор оқиб тушди, у, этигининг сувини шилпиллатиб, ҳамон шикоят қилар, лекин ҳеч кимни қораламай сўзлар эди:

— Бу дунёда бўлаётган ҳодисаларга қараганда ёлғиз бир нарсагина юпатади, яъни ҳаётнинг ёмонликлари ўсган сари, гўё унинг кучини енгиш осонроқ бўлсин учун, бирлашиб тўпланади. Мен ҳамма вақт кўраман: олдин кичкина ёмонлик тугунчаси пайдо бўлади, унга борган сайин, ип ўралиб қалинлашгандай, ёмонлик қўшилиб, катта бўла боради. Тарқоқ ёмонликларни енгиш қийин, йиғилганини ҳар вақт адолат қиличи билан бирданига чопиб бўлади. . .

Бу сўзлар Артамоновнинг хотирида яхши қолди; уларда қандайдир овуларли бир нарса борлигини сезди; Павел ўша кучга айланиб, унинг атрофига ҳамма қора уйлар йиғилган эмасмиди, у уларни ўзига тортмасмиди? Шу чоқ Пётр яна бир марта гуноҳининг бир қисмини ўғли ҳисобига ўтказса, адолатли иш қилган бўлишини ўйлади. Енгил тортиб нафас олди-да, поппи чойга чақирди.

Овқат ейиладиган уй ёруғ, ёқимли, иссиқ ҳавосилан таомларнинг хуш ислари келиб туради. Қайнаб турган самовар стол устида буғ чиқариб пишқирмоқда. Қайна-наси, креслода ўтириб, тўрт яшар қиз набирасига ёқимли қилиб ашула айтар эди:

Муқаддас яшин
Берди ҳадяларин:
Ҳаворий Пётрга —
Езининг иссиғин,
Авлиё Николага —
Дешгизу кўл ихтиёрин;

Поп, стол ёнига ўтираётиб:

— Мажусликдан қолган,— деб гуноҳкордек кулиб қўйди.

Пётрга хотини ётоқхонада:

— Алексей қайтиб келди, мен уни кўрдим. У ҳали ҳам Москва тўғрисида эс-ҳушини йўқотиб гапиради. Вой, қўрқаман-е. . .

Ёз кунлари Натальянинг оқ бўйнида ва силлиқ, қизил юзида қандайдир қизғиш нуқталар пайдо бўлди, игна изларидай бу майда нарсалар унга ҳар ҳолда халақит берар эди. У ҳафтада икки марта ётар пайтида юзига аллақандай бол тусли ёғ дорини ихлос билан суртарди. Яланғоч тирсакларини қимирлатиб, ойна олдида шу иш билан машғул бўлган Натальянинг кўйлаги остидаги маммалари тўлғанар эди. Пётр қўлларини боши остига қўйиб, соқолларини шипга қаратиб, ўрнида ётар эди. Хотинига қия боқиб, уни қандайдир машинага ўхшатар, унинг ёғ дорисидан эса Пётрга пиширилган севрюга балиғининг ҳиди келгандай бўлар эди. Наталья ихлос билан шивирлаб, ибодат қилиб бўлиб, ўрнига ётди ва соғ гавданнинг соф одатича ўзини эрига тақдим этганда у, ўзини ухлаганга солди. Пётр:

«Дугча. . . Мана мен ҳам урчуқман. Айланаман. Ким йигиради? Тихон: одам йигиради, шайтон бўз тўқийди, деб айтади. Вой бадбашара-ей!» деб ўйлади.

Алексей кучайтираётган иш, дарё устидаги қум қирларга ҳамон кенгайиб, ёйниб кетмоқда эди. У қумлар олтин тусларини йўқотдилар, слюданинг кумуш ялтироғи йўқ бўлиб борар, кварцнинг ўткир учқунлари сўнар, қум босилар эди. Йилдан-йилга баҳорда қум устини яшил, ярамас кўкатлар кўпроқ қоқлар, йўл устларида отқулоқ ўтлар ўз япроқларини ерга ёпиштириб ётар, қариқизлар катта қулоқларини солинтириб ўсар, фабрика атрофида боғ дарахтлари гул тўқар, кузги хазон чириб, йилтироқ қумни ўғитларди. Фабрика ҳамон қаттиқроқ гуриллар, қўрқинч, ғам ва ташвишлар билан нафас олар эди; юзлаб урчуқлари вижиллаб, станоклар шивирлар, кун бўйи машиналар энтикиб пишқирар, фабрика устида узлуксиз ташвишли меҳнат шовқини айланар эди. Шуларнинг ҳаммасининг хўжайини эканини тушуниш Пётрга ёқимли, ҳатто ҳайрон қоларли, мақтанарли даражада хуш келарди.

Артамонов борган сари кўпроқ ҳорғинлик сезар. У ўзининг болалик йилларини, қишлоғини, тинч, тоза Рат дарёсини, кенг уфқларни, мужикларнинг содда турмушларини хотирлар эди. Шундай чоғларда кўринмайдиган, тутқун қўл уни ушлаб олиб, айлантираётганини сезар, бутун кунги шовқин, унинг бошини тўлдириб, миясида ишдан бошқа ҳеч қандай ўйларга жой қолдирмас эди. Фабрика трубаларидан буралиб чиққан тутун бутун атрофни ғамгинлик ва зериктириш билан қоронғилатарди.

Шундай кайфиятли соат ва кунларда унга ишчилар айниқса ёқмас, Пётрнинг назарида ишчилар борган сари кучсизланиб, мужикча чидамини йўқотган, хотинлардай серзарда, ниҳоятда жиззаки, шаллоқилик билан олишадиган бўлиб кўринар эди. Уларда қандайдир эгасизлик, беқарорлик пайдо бўлди, илгари, отасининг вақтида улар оилада иттифоқ бўлиб яшар, бу қадар кўп пиянисталик қилмас, бундай уятсизлик билан бузуқчилик қилмас эди; ҳозир эса ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди; одамлар ўткирроқ, ҳатто ақллироқ бўлгандай кўринсалар ҳам ишларига парвосизроқ қарайдилар, бир-бирларига ёмон муомалада бўлиб, ҳамма ишга муттаҳамлик билан разм солиб, ўлчаб юрадилар. Айниқса ёшлар безориланиб, адабсизланиб бормоқдалар; фабрика ёшларни тез орада мужикларга бутунлай ўхшамайдиган қилиб қўяр эди.

Қочигар Волковни губерна шаҳарига, ақлдан озганлар уйига юборишга тўғри келди, уйига ўт тушиб хонавайрон бўлганидан кейин бу соғлом ва чаққон киши, бундан беш йил муқаддам фабрикага чаққон хотини билан бирга келган эди. Бир йилдан кейин хотини бузуқ йўлга кириб кетди, эри уни ура-ура сил қилди, мана энди ҳар иккиси ҳам йўқ. Бунга ўхшаб, одамларнинг қисқа муддат ичида тамом бўлиб кетишларини Артамонов кўп кўрар эди. Беш йил давомида тўрт одам ўлдирилди, улардан иккиси муштлашда, биттасини ўч олиш учун ўлдирдилар ва яна бир йигирувчи қизни ўрта яшар тўқувчилардан бири кунлашиб сўйиб қўйди. Кўпинча қонли муштлашишлар, хавфли яраланиш билан тугайдиган уришлар бўлиб турар эди.

Алексейга булар таъсир этмагандай кўринади. У ҳамон тушуниб бўлмайдиган бўла борди. Алексейда озода, ҳазилкаш дурадгор Серафимга аллақандай ўхшашлик бор эди. Дурадгор болаларга сурнай, ёй ва тобутларни бир хил шодлик билан қилиб берар эди. Алексейнинг қар-

чиғай кўзлари ишонч билан нур сочади, гўё унингча ҳам-ма иш ўз жойида бўлиб, келажакда ҳам яхши борадиган кўринади. Қабристонга Алексей уч боласини кўмган эди, фақат узун суяк ва кемиклардан шошилинич, хунук ишланган, бутун вужуди билқиллаб, шилқиллаб ётган Миронгина тиришқоқлик, қайсарлик билан яшар эди. Унинг бармоқларини қаттиқ шиқиллатиши одати бор эди. У ўн уч ёшга етгандаёқ кўзойнак тақиб юрадиган бўлди, бу унинг узун қуш бурнини бир оз қисқа кўрсатиб, ёқимсиз оқиш кўзларига бир оз қора ранг берди. Бу бола ҳар вақт кўлида бирон китоб кўтариб юрар, китоб ичига бир бармогини суқиб юрганидан, китоби унга гўё туташиб, ўсиб кетгандай кўринар эди. Ота-онаси билан ўз тенгидай сўзлашар, сўзлашишигина эмас, маслаҳат берар эди.

Ота-онасига унинг бу қилиғи ёқар, Пётр эса жиянининг амакисини яхши кўрмаганини аниқ сезиб, у ҳам унга шундай муомила қилар эди.

Алексейнинг уйида барча нарса бетартиб ва бачкана эди; Пётр Артамонов ўз турмуши билан укасининг турмуши ўртасидаги айирмани кўриб турар, бу айирмани монастыр билан ярмарьканинг омонат томоша хонасига ўхшатар эди. Алексей билан хотинининг шаҳарда дўстлари йўқ бўлса ҳам, унинг қоронғи ҳужрага ўхшаган тор, буюмлар билан лиқ тўлган уйига байрам кунларида қадри-қиммати шубҳали кишилар: масхарабоз ва баджаҳл, олтин тишли фабрика доктори Яковлев, пианиста, қартабоз шовқин-сурончи Коптев, Мироннинг муаллими — ўқишига полиция йўл қўймаган студент, унинг папирос чекиб гитара чаладиган пучуқ хотини йиғилар эди. Булардан бошқа яна аллақандай ярамас одамлар йиғилиб, ҳаммаси ҳам бир хил шаллоқилик билан попларни, катталарни сўкар эди. Ҳаммаси ҳам ўзини жуда ақлли ҳисоблагани очиқ кўриниб турар эди. Артамонов бутун вужуди билан буларнинг ҳақиқий одамлар эмаслигини сезар, катта, муҳим ишнинг ярмига хўжайин бўлган укасига буларнинг нима кераги борлигига тушунмас эди. Уларнинг шовқин-суронига қулоқ соларкан, попнинг:

«Кўп нарса истайдилару, асосий нарсани истамайдилар» деган сўзини хотирларди.

Пётр ўздан бу асосий нарсанинг нимадан иборат ва қаерда эканини сўраб ўтирмас, асосий нарса ишдан иборатлигини билар эди. Укасининг энг яхши кўрган кишиси афтидан шовқин-сурончи, лўли Коптев эди; у—маст ба-

шарада қандайдир ғайрат, ҳатто ақллилиги сезиларди, у ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ:

— Бунинг ҳаммаси уч пулга қиммат, арзимаган фалсафа. Саноат! Техника керак,— дейди.

Аммо катта Артамонов Коптевда қандайдир муртадлиқ, бузуқлик бор деб гумон қилади. Укасига:

— Хавфли йигит кўринади,— деганда, Алексей ҳайрон бўлиб:

— Коптевми? Сенга нима бўлди? Бу — азамат, ишчан ҳўкиз, ақлли. Шундақалардан мингтаси бўлса эди,—деб илжайди, кейин:

— Қизим бўлса эди, куёв қилиб, ишга занжир билан боғлаб қўяр эдим,— деб қўйди.

Пётр, қовоғини солиб, укасидан узоқлашди. Қарта ўйналмаган тақдирда, у ўзи яхши кўрган, ўриндай кенг ва юмшоқ креслода ўтирар эди. Қулоғини чўзиб, одамларга қарар, уларнинг ҳеч қайсиси билан келишгиси келмай, ҳаммаси билан баҳслашмоқчи бўлар эди. Ишда катта бўлган Пётрни сезмаганликлари учунгина эмас, қандайдир бошқа сабаблар билан ҳам баҳслашгиси келарди. Бу сабабларни у очиқ билмас, гапиришга уста ҳам эмас, ора-сира зўрға ўз сўзини қистирган бўлар эди:

— Поп Глеб менга бир граф тўғрисида сўзлади. . .

Коптев дарҳол унга акиллаб:

— Графнинг сизга нима алоқаси бор, сизга, сизга? У граф қишлоқ Россиясининг энг сўнгги нафаси. . .

Коптев, қичқириб, Пётр томонга бармоғини ҳурматсизлик билан ўқталар, бошқалари ҳам унинг сўзини эшитиб, уйсиз, кўчманчи лўлиларга ўхшаб кўринар эди.

«Куя, текинхўрлар» деб ўйлар эди Пётр.

Бир куни у:

— «Иш айиқ эмас, ўрмонга қочиб кетмайди» деб нотўғри айтганлар. Иш ҳақиқатан айиқ, унинг қочиб кетишига ҳожат йўқ, у одамни қучоқлаб олиб, ушлаб туради. Иш — одамнинг эгаси,— деди.

— Мана, мана. Қаерда шу гап гапирилади? Ким шундай дейди? Мана, хавф қаерда эканини кўрдингларми?— деб Коптев акиллади.

Укаси Алексей истехзо билан жилмайиб:

— Сенга нима бўлди? Тихондан фикр қарз оладиган бўлдингми?—деб сўради.

Шу сўзлар Пётрни жуда хафа қилди, уйда хотинига:

— Сен қизинг Еленага яхши қара. Унинг атрофида

лўли Коптев айланиб юрибди. Алексей унинг кўнглига қарайди. Елена жиққа мой парчаси, лекин бунақалар учун эмас. Унга куёв қараб юргин,— деди.

Наталья, тарадудланиб:

— Бу ерда унга қандай қаллиқ бўлсин? Куёвни губерна шаҳаридан қидириш керак. Эртароққа ҳам ўхшайди. . . — деди.

— Эҳтиёт бўл, эртангни чиқариб қўймасин,— деб жилмайди Артамонов, хотини эса ҳингирлаб кулди.

Пётр фабрика ташвишларининг чекланган доирасидан қисқа муддатга сирғилиб чиққанда, яна ўзини одамларга адоват, ўз-ўзидан норозилик қуюқ тумани ичида кўрар эди. Унинг кўнглида ёлғиз бир ёруғ бурчак бор эди, у ҳам бўлса, ўғлига бўлган муҳаббати бўлиб, бу муҳаббат ҳам Никонов боласининг сояси билан қопланиб, ёки ўлдириш жиноятининг оғирлигидан чуқурроқ ботиб кетган эди. Пётр ўғли Ильяга қараб, баъзан:

«Сен учун қўрқиб кўрасанми мен нима қилиб қўйдим» дегиси келар эди.

Пётр яхши биладики, бу қўрқув ўлдиришидан бир секундгина илгари бошланган эди, лекин у фақат шу қўрқувгина уни бир оз оқлай олишини тушунарди. Илья билан гапиришганда, ҳатто унинг ўртоғини эшладан, ўзича қаҳрамонликдай қилиб кўрсатмоқчи бўлган жиноятни тасодифан айтиб қўйишдан қўрқар эди.

Пётр ўғлининг тез ўсаётганини, лекин қандайдир бир жиҳатдан ўсаётганини кўрар эди. Илья қўйилиб, онаси билан мулойимроқ гапиришадиган, ўзидек гимназист укаси Яковнинг жиғига тегмайдиган, кичик синглиси Татьяна билан машғул бўлишни яхши кўрадиган, Еленадан кулса ҳам ранжитмай куладиган бўлди, лекин ҳамма гапларида ҳам қандайдир ташвиш, ўйчанлик сезиларди. Павел Никоновнинг ўрнини Мирон олган эди. Оғанин бир-биридан ҳеч ажралишмай, алланималар тўғрисида қўлларини палахса қилиб жуда узоқ сўзлашар, бирга ўқишар, боғдаги шийпончада ўтириб китобхонлик қилишар эди. Илья уйда яшамагандай, эрта билан чой вақтида кўринарди-ю, шаҳарга — амакисиникига кетар ёки Мирон ва жингалак соч, қора Горицветов билан учовларни ўрмонга жўнашар эди. Бу ҳар ерда ҳозир, пакана Горицветов ачитиб гапирар, тўлғониб юрар, чақчайиб турган кўзлари истеҳзоли жилмайишдан ғилай тортиб кетар эди.

Наталья жирканиб, ўғлига:

— Шунақангги жуҳудча билан дўстлашганингга ҳайронман,— деганда, Пётр Артамонов ўғлининг ингичка қошларининг чимирилганини кўрди.

— Ойи, жуҳудча — таҳқирли сўз. Александр Горичетов бизнинг руҳониймиз Глебнинг жияни эканини биласиз. Демак у — рус. Гимназияда у — биринчи. . .

Онаси илтифотсизлик билан пишқирди:

— Жуҳудлар ҳамма ерда биринчи ўринга чиқишга тиришади.

Ўғли бўш келмади:

— Сиз қаердан биласиз? Шаҳарда тўртта яҳудий бор, дорихоначидан бошқалари ҳаммаси ҳам камбағал одамлар.

— Тағин қирқта жуҳудбачча бор! Воргороднинг ҳаммаси ҳам жуҳуд, ярмаркада ҳам. . .

Илья ранжитарли қатъийлик билан сўз қайтарди:

— Жуҳуд деганингиз ёмон сўз.

Онаси чой қошиғини талинкачага урди ва қизариб деди:

— Нега сен менга ўргатасан? Қандай гапириш лозимлигини билмайманми? Мен кўр эмасман, бу лаганбардорнинг ҳаммага, ҳатто Тихонга ҳам думини ликиллатганини кўрганман, шунинг учун жуҳуддай мулойим деб эдим, мулойимлар бўлса — хавфли. Мен шундай мулойимлардан бирини билар эдим. . .

Пётр қатъий ўртага тушиб:

— Бўлди!— деди.

Хотини эса йиғлагудай бўлиб, шикоят қилди:

— Бу нима деган гап, Пётр Ильич, бир оғиз сўз айтиб бўлмайдимми ахир?

Илья қовоғини солиб, жим бўлди. Онаси унга:

— Сени мен туққанман-ку,— деди. Илья бўш пияласини суриб қўйиб:

— Ташаккур этаман,— деди, отаси ўғлига қия қараб, жилмайди ва қулоғини чўзиб қўйди.

Пётр хотинининг сўзидан, унинг илгари керосин чироқдан кўрққандай, ҳозир ўғлидан кўрққанини пайқади; Наталья яқиндан бери Ольга ҳадя қилган чиройли қаҳва чойнагидан ҳам кўрқадиган бўлган эди; унинг назарида қаҳва чойнаги ёрилиб кетадигандай эди. Онасининг ўғлидан кулгили кўрқувига ўхшаш бир нарсани отасининг ўзи ҳам сезар эди. Бу йигитчага тушуниб бўлмас эди. Уларнинг учаласига ҳам тушуниб бўлмас эди. Қоро-

вул Тихонда улар қандай қизиқ нарса топдилар экан? Кечлари бу учаласи дарвоза олдида қоровул билан ўтиришади, катта Артамонов мужикнинг насиҳатларини эшитади:

— Бу— шунақа. Оз кўтарсанг — осон юрасан. Бурчакларга эса ишонманглар. Осмонда қандай бурчаклар бўлсин? Осмоннинг деворлари йўқ.

Гимназистлар хохолашиб кулишар эди: Илья майин ва оз куларди; Мирон қаттиқ куларди; Горицветов истаристамас қиқирлар ва дарров тўхтаб, ўртоқларига:

— Тўхтанглар, бу ҳеч кулгили эмас,— деб уқдирар эди.

Тихоннинг ноаниқ сўзлари яна аста эшитиларди:

— Болалар, сиз одам тўғрисида кўпроқ ўқинглар, умуман одам нимадан иборат? Ким қандай ишга белгиланган? Кимнинг толеи қандай? Мана нима тўғрида сиҳр қилиш керак. Сўзга ҳам, сўзнинг мағиз-мағизига тушуна билиш керак. Мана сизлар, унингиз, бунингиз албатта дейсиз, бу тўмтоқ сўз. Лекин, ҳақиқатда эса, албатта ҳеч нарсани билдирмайди.

Тихон Вялов Пётрга таниш бўлган ўз мақолини қайтарар эди:

— Одам — ип йигиради, шайтон — бўз тўқийди: мана ҳамма иш шу хилда чексиз давом этаверади.

Ешлар кулишади, Тихон ҳам қиқирлаб кулади, сўнг чуқур нафас олиб:

— Э, сизлар ўқиганлар, пишмаганлар!— дейди.

Болалар, кеч ғира-ширасида, кундузгидан кўра кичикроқ, кўз илғамайдиганроқ кўринар эди, Тихон эса шишиб, ялпайиб, кундузгидан кўра бемаънироқ гапирар эди.

Ильянинг Тихон билан суҳбатлари, Артамоновнинг қоровулга қарши бўлган адоватини кучайтириб, унда қандайдир ноаниқ хавотирлик уйғотар эди. У ўғлидан:

— Тихоннинг нимасига қизиқасан?— деб сўради.

— Қизиқ одам.

— Нима қизиқлиги бор? Аҳмоқлиғими?

Илья секингина:

— Аҳмоқликни ҳам тушуниш керак,— деб жавоб берди.

Уғлининг жавоби Артамоновга ёқди.

— Бу тўғри: аҳмоқлик билан умр ўтказамиз.

Лекин шу ондаёқ бу:

«Тихоннинг сўзлари!» деб тушунди.

Кўнглида ўғил алоҳида умидлар қўзғатар эди. Отаси Ильянинг қўлларини чўнтагига суқиб, астагина ҳуштак чалиб, деразадан ҳовлидаги ишчиларга қараганини, ёки шошилмай, фабриканинг тўқув бўлиmidан ўтиб кетаётганини, эпчиллик билан посёлка томон йўналганини кўраркан, қувониб кетиб:

«Ўткир кўзли хўжайин бўлади. Ишга ҳам мендай эмас: киришдимни бўлди» деб ўйлар эди.

Ўғлининг сўзамол эмаслиги кўнглини бир оз ранжитарди, гапирса ҳам қисқа, олдин ўйлаб қўйгандай гапирди, унинг сўзлари суҳбатлашиш истагини уйғотмасди.

«Бир оз қуруқроқ» деб ўйларди Артамонов ва Ильянинг бақироқ валдирваса Горнцетовга, бўшанг, ялқов Яковга, ёшлигини тез йўқотиб, китоб сўзи билан гапирувчи, кеккайган, турмушнинг ҳар бир ҳодисасига китобларда қатъий қонун борлигини биладиган чиновниклар қаблидаги Миронга ўхшамаслиги унинг кўнглига таскин берарди.

Каникул ҳафталари жуда тез ўтиб кетди-да, болалар жўнашга ҳозирландилар Наталья Яковга яхши маслаҳатлар беради, отаси эса Ильяга истаганидан бошқа сўзларни айтди. Ишнинг бир-бирига ўхшаган чивин фингиллашидай ғуввос ташвиши зериктирарли эканини қандай қилиб айтиб бўлади? Буларни болаларга гапирилмайди-ку.

Катта Артамонов қандайдир оддий нарсаларга ўхшамаган қор, ёмғир, лой, иссиқ, чанг каби қочиб қутулиб бўлмайдиган алланималарни кўнгли тусайди-да, ахир бир нарса топади ёки ўйлаб чиқаради. Уезднинг ўрмонли узоқ бурчагидаги йўлдан борар экан у дўлли июнь жаласига, момақалдиरोқнинг гаранг қиларли гулдирашига, булутларнинг ярақлаб кўкимтир кўринишларига дуч келади. Тор ўрмон йўли бўйлаб қоронғилиқда пайқалмай турган жала сувлари тўсатдан оқиб келади, от оёқлари остидаги тупроқ сувга қўшилиб, фойтун ғилдиракларининг ўқларигача босиб оқар эди. Кўк, совуқ яшин ёруғи, эриб қайнаб ётган ерни бирданига ҳайбатли ёритганда аллақандай қўрқинчли туюлар, йўлнинг икки ёнида нам қоронғилиқдан, ёмғирнинг шиша ранг тўри орқали, қора дарахтлар қўрқувдан қочар эди. Кўринмаётган отлар пишқириб, туёқларини сувда шалоплатиб тўхтадилар, семиз, ювош кучер Яким, отларни мулоимлик билан тинчитар эди. Дўл ўрмонни муз шовқини билан тўлдириб, тез ту-

гаган бўлса ҳам, унинг ўрнига қуюқ ёгин келиб, миллионлаб оғир томчилар билан дарахтларнинг япроқларини кетма-кет савар, қоронғиликни ғазабли увлаш билан тўлдирар эди.

— Поповларникига бориш керак,— дейди Яким.

Мана Артамонов ёт кишининг кийимини кийинган, у кийимларда сиқилиб, қимирлашдан хавотир қилади, изза тортиб, гўё тушидагидай, иссиқ уй ўртасидаги стол олдида, ёқимли ярим қоронғилик қучоғида ўтиради, рух савовар шақиллаб қайнаб турибди, сарғиш сочини бошига ўраган сарвқад, ингичка, қора либос кийган хотин чой қуяди. Унинг рангсиз юзида кўкимтир кўзлар чарақлайди; майин товуш билан, шикоятланмай, жуда оддий ҳам кўниккан оҳангда эрининг яқинда ўлганини сўзлайди; мулкени сотиб, шаҳарга кўчиб бориб, у ерда прогимназия очмоқчи бўлганини гапирди.

— Сизнинг укангиз менга шундай маслаҳат берди. У жуда қизиқ, тетик, ўзига хос аллақандай одати бор экан.

Пётр атрофидаги нарсаларга диққат билан қараб, ҳасади келиб томоқ қириб олди. Ёшлигида отаси билан губернада юрган вақтда жаноблар уйларини кўпгина кўрган бўлса ҳам, уларда ҳеч қандай одатдан ташқари нарсаларни сезмас, ёлғиз одамлардан, буюмлардан сиқилар эди, бу уйда эса уни ҳеч нарса сиқмайди, бу ерда қандайдир ёқимли тўғрилиқ бор. Ярқирамайдиган қалпоқ остидаги катта лампа, столдаги идиш-товоқларни, кумуш асбобларни, кўз устида яшил пешбандли, силлиқ таранган сочли қизнинг кичкина қорамтир бошини сут туси билан ёритар эди; қиз олдида дафтар ётади, ингичка қалам билан сурат солиб, онасининг бир маромдаги сўзини эшитишга халақит бермай, астагина ғиринглаб ўтирар эди. Уй катта бўлмай, асбоблар билан тўла бўлса ҳам, уйга ниҳоятда монанд, ҳар қайсиси айрим ўринда девордаги учта рангдор суратдай чиройли кўринади. Пётр қаршисидаги суратда: хаёлий оқ от бўйнини гижинг буккан, ёллари бениҳоят узун, ерга тегай дейди. Ҳаммаси ҳам ҳайратда қолдирадиган даражада ёқимли, уй бекасининг чиройли товуши узоқдан келаётган мунгли ашуладай эшитилади. Мана шундай шаронтда бутун умр ҳаяжонланмай, ҳеч қандай ёмонлик қилмай яшаб бўлади, шундай аёлни хотин қилиб, уни ҳурмат этиш ва у билан ҳар нарса тўғрисида гаплашиш мумкин.

Айвон эшиги орқасида ярим доира шаклидаги ҳар хил рангли ойналарнинг нариги томонида қора осмон кўким-тир ялтириб, энди кўнгилга қўрқув солмайди.

Тонг вақтида Артамонов ёқимли тинчлик ва хотиржамлик таъсуротларини, бу қулайликни яратган кўкиш кўз, ювош хотиннинг гўё жисмсиз қиёфасини эҳтиёт билан хотирида сақлаб, йўлга чиқди. Қуёшнинг олтин нурини ҳам шамол билан йиртилган қора булут парчаларини ҳам баробар акс этдирадиган кўлобалардан арава-сида сузиб борар экан, қайғу ва ҳасад ила:

«Одамлар мана бундоқ яшайди» деб ўйлайди.

Бу танишни негадир хотинига айтмади, Алексейдан ҳам яширди. Бир неча ҳафтадан кейин, укасининг уйига келганда Ольга ёнида Попованинг диванда ўтирганини кўрди; укаси уни диван томон итариб:

— Мана, Вера Николаевна, менинг акам,— деди ва шу сўзи билан Пётрни жуда ҳам ноқулай аҳволга солди. Хотин, табассум билан унга қўл чўзаркан:

— Биз танишмиз,— деди.

Алексей ҳайрон бўлиб:

— Қандай қилиб? Қачон танишдингиз? Сен нега менга айтмаган эдинг?— деди.

Пётр укасининг ҳайратидан аллақандай ёмон нарса сезган эди, унинг соқол толалари тушуниб бўлмайдиган тарзда қимирлади. Пётр қулоғини чўзиб қўйиб:

— Хотиримдан чиқибди,— деб жавоб берди.

Алексей эса акасини уялмай бармоғи билан кўрсатиб:

— Бунинг қизаришини қаранг? Йўқ, сен эпчиллик билан жавоб бердинг, бало экансан! Шундай хотинни бир кўргандан кейин эсдан чиқариб бўладими? Уни қаранг, қулоғи қизариб, лоларанг бўляпти!

Попова беозор, ёқимли жилмаяр эди.

Чуқур, қиррали қадаҳлардан муз солинган асал ичимлиги ичардилар, асал ичимлигини Ольгага бу хотин совға қилиб келтирган эди, асал ичимлиги қаҳрабодай олтин тусли бўлиб, тилни ёқимли қитиқлар, Пётрга аллақандай жуда ҳам тетик сўзлар шивирлар эди, лекин у сўзларни қистириш кези келмайди, укаси узлуксиз, эзмаланиб важиллайди

— Йўқ, Вера Николаевна, сотишга шошилманг! Буни тинчликка ишқибоз кишига сотиш керак, бу жой жон роҳати. Бизга ўхшаган одамлар сизга нима ҳам берар

эди? Ерингиз йўқ, ўрмонингиз оз бўлса ҳам ёмон, бу ерда ўрмон, қуёнлардан бошқа кимга ҳам керак?

— Сотиш керак эмас,— деди Пётр.

Попова асал ичимлигини ҳўпларкан:

— Нега?— деди ўйланиб, кейин чуқур бир нафас олиб:

— Сотиш керак,— деб қўйди.

Ольганинг эътибор билан қараши, кулгисини яшириб турган лабларининг титраши Пётрга ёқмади: у, қовоғини солиб, асал ичимлигини ичди да, Попованинг сўзини жавобсиз қолдирди.

Икки кундан кейин конторала, Алексей Попованинг моллари устидан пул бермоқчи бўлганини Пётрга изҳор этди.

— Мулкининг баҳоси етти сўлковой, ашёлари эса...

Пётр қатъий равишда:

— Ўзингча баҳо берма,— деди.

— Нега? Мен молнинг қадрини биламан...

— Баҳо берма.

— Ҳа, нимага бермай?— деб қичқирди Алексей.

— Мен унинг уйига мол танийдиган баҳоловчи билан бораман...

Пётр, бошини чайқаб, рад қилди, укасини шу ишдан жуда ҳам қайтаргуси келар эди, лекин сабаб тополмай, тўсатдан:

— Бўлиб берамиз, ярмини мен берай, ярмини сен бер,— деди.

Алексей акасига тикилиб қараб, илжайиб:

— Жиннилик қилабошладинг,— деди.

Пётр Артамонов баланд товуш билан:

— Демак, вақти келибди-да;— деди. Укаси уни огоҳ-лантирди:

— Эҳтиёт бўл, янглишиб қолма! Мен уриниб кўрган эдим, у баликдай совуқ,— деди.

Попова билан икки уч учрашгандан кейин Артамонов бу хотин тўғрисида ўйлашга ўрганди. У хотинни ўз ёнига қўйиб кўриши биланоқ, сиртдан бениҳоят чиройли, енгил, ёқимли, ичдан лаззатли, тинч ҳаёт Пётрнинг кўз ўнгида гасвирланар эди. У ҳаётда ишга бепарволик билан қараган ўнлаб одамларни ҳар кун кўришга ҳожат йўқдай туюлар эди; улар доимо нимадандир норози, гоҳ қичқирар, шикоят қилишар, гоҳ алдашга тиришиб, ёлғон гапирар; уларнинг шилқим хушомадгўйлиги чала яширинган, лекин ҳамон ўсиб бораётган адоватларидай

ранжитар эди. Ҳамон ўз уясини кенгайтириб бораётган семиз қизил ўргумчакдай фабрикадан узоқда, буларнинг сиртида бошқа бир ҳаёт сурати жуда енгил барпо бўлар эди. У ўзини катта мушукка ўхшатар, уни иссиқлик ва хотиржамлик ўраган, бека уни яхши кўриб, чип кўнгилдан эркалайди, бундан бошқа ҳеч нарса керак эмас. Ҳеч нарса.

Илгарни Никоновнинг боласи, Пётрнинг кўнгилда қора нуқта бўлиб, атрофига ҳамма оғир, ёқимсиз ўйларни гўплайдиган бўлса, ҳозир Попова, магнитдай, ўз атрофига фақат яхши, енгил ўйларни, хуштилакларни тортар эди. Попованинг уйига молларини баҳолаш учун укаси ҳам у билан бирга борадиган аллақандай ҳийлакор, кўз-ойнак таққан чол билан боришга Пётр унамади. Лекин Алексей гаров қоғозни олиб келгандан кейин, Пётр унга:

— Гаров қоғозингни менга сот,— деб таклиф этди.

Алексей ҳайрон қолиб, маъюсланди ва бунинг унга нима кераги борлигини узоқ суриштириб, охирида:

— Менинг гапимга қулоқ сол: бу ишдан менга фойда чиқмайди. У барибир пулни қайтаролмайди, моллар эса қимматли, тушундингми? Устига бир нима қўшиб бер!— деди.

Келишишди. Алексей буришиб:

— Ишинг ўнгидан келсин. Яхши ишга киришдинг,— деди.

Пётр ҳам ўзининг яхши иш қилганини сезар эди: у ўзига дам олиш макони ҳадея этди.

Укаси, кўзини қисиб қўйиб:

— Хотинингга айтайми?— деб сўради.

— Бу сенинг ишинг.

Алексей Пётрга синамом назар билан қараб:

— Оьга сен Поповани яхши кўриб қолгансан,— деб ўйлайди.

— Бу менинг ишим.

— Финшима. Бизнинг ёшимизга етган ҳамма эркаклар ҳам шўхлик қилади.

Пётр, қўполлик ва-жаҳл билан:

— Сен менга тақилма,— деб жавоб берди. Кўп вақт ўтмай, Ольганинг у билан янада дўстона, лекин аллақандай раҳимдиллик билан гапиришадиган бўлиб қолганини Пётр пайқаган эди; бу эса Пётрга ёқмасди, куз кечларининг бирида, Ольганинг уйида ўтирар экан, ундан:

— Эринг сенга Попова тўғрисида бирон нарса алжиллаганмиди?—деб сўраганда, Ольга ўзининг енгил қўли билан Пётрнинг сергук қўлини силаб:

— Бу гап мендан ташқари чиқмайди,— деди. Артамонов тиззасига муштлаб:

— У ҳеч қаёққа ҳам бормайди. Мен билан қолади. Сен буни тушунолмайсан. Поповага бу тўғрида оғиз очма,— деди.

У Поповани қўмсамас, хаёлларида исталган хотин бўлиб эмас, яхши, тўғри ҳаётга, уйнинг мулойим ёқимли-лигига зарур қўшимчадай кўринар эди. Бу хотин шаҳарга кўчиб келиб, Алексейнинг уйида кўп кўринадиган бўлгач, у эсанкираб қолди. Уни касал бўлиб ётган Ольганинг ўрни олдида кўрганда, Попова кофтасининг енгларини шимариб, тоз устида энгашиб сочиқни ҳўллар, букилар, қаддини ростлар эди. Қадди-қомати ниҳоятда келишган, кўкраги қизларники сингари кичкина бўлиб, у жуда кучли шавқ-завқ уйғотар эди. Артамонов эшик олдида чурқ этмай туриб, ер тагидан унинг оқ қўлларига, оёғининг бежирим болдирига, сонларига қараб туриб, тўсатдан ўзини шундай истак кучоғида кўрдик, вужудини хотиннинг қўллари чулғаб тургандай бўлди. Унинг саломига жавобан Пётр бўйинини зўрға букиб, дераза томон бориб ўтирди, бир оз орқага ташлангач, чуқур тин олиб, қовоғи солиқ ҳолда:

— Сенга нима бўлди, Ольга? Яхши бўлмабди-ку...— деди

Умрида биринчи марта хотин киши уни бу қадар эсанкиратиб қўйган эди; у ҳатто аллақандай хавф-хатар борлигини чала-чулпа сезар эди. Кучерини фойтуни билан докторга юбориб, ўзи шу ондаёқ фабрикага пиёда кетди.

Февраль ойининг охири бўлиб, илиқ ҳаво бўрондан дарак бериб турар эди; кўкни қоплаб, кенгликни сиқиб ётган кулранг туман ер устида, Артамоновнинг бошига тўнкарилган косадай кўринар, ундан нам, совуқ чанг аста тўкилмоқда эди. Артамоновнинг мўйловларига, соқолларига ёпишиб, нафас олишга халақит берарди. Артамонов юмшоқ қор устидан борар экан, Никита ўзини осмоқчи бўлган кечадагидай, Павел Никоновни ўлдирган кунидагидай ўзини эзилган, янчилган сезар эди. Бу икки воқиянинг бир-бирига ўхшашлиги аниқ бўлгани учун учинчиси айниқса хавфли кўринар эди. Бу помешчик хотинни ҳеч қачон ўзига ўйнаш қилолмаслиги аниқ эди.

Пётр шу ондаёқ Поповага қизиқиши унда бўлган ёқимли бир ҳисни синдириб ва хиралаштириб, бу хотинни оддийлар қаторига ўтказиб қўйишини аниқ сезар эди. У қонуний хотиннинг қандайлигини жуда яхши билар; жинсий туйғусини деярли қўзғамайдиган хотиннинг тузсиз, мажбурий эркалатишларига қараганда, ўйнашнинг аллақандай ёки қандайдир жиҳати яхшироқ эканлигини ўйлашга сабаби йўқлигини ҳам жуда яхши билар эди. У ўзидан:

«Сенга нима керак? Фасиқлик қилмоқчимисан? Хотиннинг бор ку?» деб сўрар эди.

У бирон хавф-хатар остида қолса, ундан мумкин қадар тезроқ ўтиб олиш, уни орқада қолдириш, орқада қолдиргач унга қарамасликка ҳаракат қилар эди. Қўрқинчли бирон ҳол олдида туриш чуқур дарё устидаги баҳорги юпқа муз устида, тун қоронғисида туриш каби деб билар эди; бу даҳшатни у ўспиринлик чоғида бошдан кечирган бўлиб, бутун вужуди билан уни ҳис этарди.

Бир неча кун қаттиқ гангиб юргандан кейин, у кечаси билан ухлолмай, вақтли ҳовлига чиқиб, қонига буланиб ётган Тулунни кўрди; ҳали тонг ёришмаганидан, қон қопқора кўринарди. Пётр оёғи билан итнинг сержун гавдасини қимирлатган эди, Тулун ҳам тиржайган башарасини қимирлатиб, унинг оёғига қинидан чиққан кўз билан қараб қўйди. Артамонов сесканиб, қоровулхонанинг пастак эшигини очиб, остонасида туриб:

— Итни ким ўлдирди? — деб сўради. Тихон керилган беш бармоғи устида чойли талинкатчани тутиб:

— Мен, — деди.

— Нима учун?

— Яна одамни қопди.

— Кимни?

— Серафимнинг қизини, Зинаидани.

Пётр, нима тўғридадир ўйланиб, бир оз жим тургач:

— Эсиз ит, — деди.

— Албатта, эсиз. Мен уни боқиб катта қилганман. У менга ҳам ириллайдиган бўлиб қолди. Занжирга солиб қўйилса ит тугул одам қутуради. . .

— Рост, — деди да, Артамонов эшикни жипс ёпиб чиқаркан:

«Баъзан шу ҳам ўринли гапиради» деб ўйлади.

Ҳовли ўртасида бир оз туриб, фабриканинг шовиршувирига қулоқ солди. Узоқ бурчакда сариқ доғ ялтирар

эди, бу — отхона деворига туташтириб солинган, Серафим турган уйнинг деразаси эди. Артамонов чироққа қараб йўналди, деразадан қараб, Зинаида биргина кўйлақда, стол устидаги лампа олдида, игна билан ниманидир ковлаётганини кўрди; Пётр уйга кирганда, у бошини кўтармасданоқ:

— Нега қайтиб келдинг?— деб сўради.

Бошини кўтариб, Пётрни кўрди-ю, қўлидаги ишини столга ташлади ва ўрнидан жилмай туриб:

— Вой худойим! Мен отам деб ўйлабман...—деб, чинқириб юборди.

— Сени Тулун тишлаб олдимиз?

Зинаида мақтангансимон:

— Тишлаганда қандай!— деди, кейин, оёғини курсига кўйиб, этагини кўтариб кўрсатди:— Буни қаранг!

Артамонов, тизза остидан боғланган оқ оёққа назар ташлаб, қизга жуда ҳам яқин келди ва бўғиқ товуш билан:

— Тонг вақтида ҳовлида нима қилиб юрасан? Нима қилиб, а?—деди.

Зинаида унинг бетига савол назари билан қаради ва дарҳол тушуниб жилмайди, лампа шишасига қаттиқ пуфлаб, чироқни ўчирди-ю:

— Эшикни беркитиш керак,— деди.

Ярим соатдан кейин Пётр Артамонов, шошилмасдан, енгил тортиб, фабрикага қараб кетмоқда эди: қулоғини чўзиб-чўзиб тупуриб борар, ип йигирувчи қиз эркалашининг уятсизлигини ҳайронлик билан хотирлаб, жилмаяр эди. У назарида бировни жуда эпчиллик билан алдагандай, лақиллатгандай эди. . .

Пётр назарида фабрика қизларининг шўх ҳаётига — айиқ асалари инига зўрлик билан киргандай эди. Бошда бу ҳаёт, у эшитганлардан ҳам ортиқ кўриниб, ўзининг туйғу ва сўзларининг ошкоролиги билан уни ҳайрон қолдирар эди; у ҳаётда ҳамма нарса очиқ-сочиқ бўлиб, шаллақи уятсизлик билан кўрсатиларди. Бу уятсизлик ашула ва куйларда акс этдирилади. Зинаида ва унинг дугоналари бу уятсизликни севги деб атардилар, унда қандайдир ўткирлик, аччиқлик, винодан кўра ҳам қаттиқроқ маст қиладиган бир нарса бор эди.

Фабрика хизматчиларининг отхона деворига суялган Серафим уйини «Қопқон» деб аташларини, Зинаидага Насос деб лақаб қўйганларини Артамонов билар эди. Дурадгорнинг ўзи уйини «Монастир» деб атарди. Ҳар

доим елкасидан оширилиб, бўйни орқасига ташланган гулли сочиғи устига гуслисини қўйиб, печь ёнидаги скамейкада ўтириб, жингалак сочли бошини чайқаб, қизил юзчасини ўйнатиб, кўз қисиб, қийқириб сўзлар эди:

— Монашкалар, вақтингизни чоғ қилинг! Пётр Ильич, булар монашка, сен нима деб юрибсан. Улар шўх шайтонга қуллуқ қилишади, мен эса суяги жаранглаган буларнинг сўфиси бўламан, поп ўрнида! Шўх ҳаёт учун бир сўм ташла!

Олган пулларини пайтавасининг орасига қистириб, гуслисини чалиб, ўйноқлаб ашула қилар эди:

Дўзахда ўтириб барина,
Қовурдоқ муз сўрайди,
У тентакни шайтонлар
Косови ила сийлайди.

Хўжайин ҳайратланиб:

— Кўп ғалати қўшиқларни билар экансан,— деганда, чол мақтаниб гап сотарди:

— Элакман, элак! Қандай бўлмағур гапни солма, мен сенга ашула чиқаравераман. Мен шундай одамман, элакда!

Сўнг ҳикоясини бошлайди:

— Менга жаноблар ўргатган. Кутузов деган муътабар бир зот бор эди. Япушкин дегани ҳам бор эди, униси ҳам пияниста эди. Муғомбир — ўзини камбағал кўрсатар эди! Елкасига мол кўтариб, гўё майда чуйда сотадиган киши бўлиб яёв юарди. Ўзи эса бутун кўрган-эшитганларини ёзиб-чизиб, подшо ҳузурига борарди-да: мана жаноби олийлари, бизнинг мужиклар нималарни ўйлайди!— деб айтарди. Подшо, ёзувларни ўқиб, кўнгли хижил бўлиб, мужикларга озодлик беришга фармон беради: Япушкинга эса Москвада мисдан ҳайкал қилдиришга амр бериб, ўзига тегмай, гириклигинча Суздак шаҳарига сургун қилиб, хоҳлаганча хазина ҳисобидан вино ичиришга буюрган. Япушкин халқ тўғрисида жуда ҳам кўп сирлар ёзган, лекин улардан подшога манфаат бўлмаганидан, уларни яшириш керак эди.

Суздак шаҳарида Япушкин ўлгунча пиянисталик қилган, ёзувларини эса, албагта, ўғирлаганлар.

— Ёлгон гапираётганга ўхшайсан,— дейди Артамонов.

— Қизлардан бошқа ҳеч кимга ҳеч қачон ёлгон гапирган эмасман. Ёлгон гапириш менинг касбим эмас,—

дейди. Чолнинг тўғри гапираётганини пайқаш қийин эди.

— Ростни биладиган одамгина ёлғонни гапира олади: мен ёлғон гапира олмайман, чунки мен ростни билмайман. Яъни хоҳласанг, мен ростни айтай: кўп ҳақиқатларни кўрганман, менинг лапарим шундайки, ҳақиқат — хотин, хотин ёшлигидагина соз бўлади.

Лекин у, ҳақиқатни билмаса ҳам, жаноблар тўғрисида сонсиз-саноқсиз ҳикоялар биларди, уларнинг вақти чоғлиғи, бахтсизлиги, қаттиқчилиги, бойлиги ҳақида ҳикоя қиларкан, ҳар доим ошкор бир ачиниш билан:

— Ҳе, уларнинг энди охири келди! Ҳаётдан четга сурилди, ўз-ўзларини билишмайди! Узилиб тушишди...— деган сўзларни қўшиб қўяр эди.

Қўли билан ўз боши устида доира чизар, дарҳол қўлини пастга тушириб, ерга ҳам худди ўшандай доира чизар эди.

— Жуда ҳам шўх бўлиб кетишган эди-да!— деб кўзини қисиб қўйиб, ашула бошларди:

Бор экану, йўқ экан,
Хўжалар гўшхўр экан,
Еб ота меросини
Буткул тугатган экан!

Серафим қароқчилар, ялмоғизлар, мужикларнинг исёнлари, шум севгилар, овунмас бевалар олдига кечалари олов аждаҳолар учиб келишлари ҳақида гапирар, ҳатто бетиним қизи ҳам унинг бу эртаklarини ишдамасдан, боладек ўйчанлик билан тинглар эди.

Артамонов Зинаиданинг ўтакетган бузуқлиги доим ўз манфаатини кўзлаб иш кўриши билан қўшилганини жирканиш билан кузатиб борар эди. У Павел Никоновнинг авлиёлик қилиб айтган иғвосини кўп марта эслар эди.

«Нега энди мен, келиб-келиб шунни танладим?— деб Пётр ўзидан сўрар эди.— Бундан чиройлилар ҳам борку. Ўғлим билса, яхши бўлмас.»

Зинаида ва унинг дугоналари ўз овунчоқларига муқаррар бир мажбурият каби, солдатлар ўз хизматларига қандай қарасалар шундай қарашларини Пётр билар эди. Баъзан Пётр уларнинг шу уятсизлиги билан ўз-ўзини, яна кимнидир алдаганларини ўйлар эди. Зинаиданинг пулга ўчлиги, тиланчилиги Пётрни тезда ундан юз ўгиришига сабаб бўлди. Пулни, «Тенериф» номли ширин винога (Серафим уни «шолғом виноси» дерди), севимли, сарим-

соқли колбасага, мармалад ва ширин, булкачаларга сарф қиладиган отасига қараганда Зинаида пулга жуда ўч эди.

Артамоновга енгил, қизиқ уста чол ишчи жуда ёқар эди; унинг ҳаммага ҳам ёқишини Пётр биларди. Фабрикадагилар Серафимни «Овитувчи» деб атардилар. Бу лақабда ҳақиқат масхарага қараганда кўпроқ эканини ва бу масхаранинг ёқимлилигини Пётр пайқар эди.

Пётр Серафимнинг Тихон билан дўстлигига тушунолмас ва бу дўстлик унга ёқмас эди. Бу адоватни Тихон гўё жўрттага чуқурлаштирар эди. Вяловнинг Артамоновларга қилган хизматининг йигирманчи йилига тўғри келган туғилган кунини Наталья қоровул учун жуда ҳам тантанали кун қилишга жазм этди, у эрига:

— Узинг ҳам ўйлаб кўр-чи, у қандай топилмайдиган одам. Йигирма йил давомида ундан ҳеч қандай ёмонлик кўрмадик. У худди мум шамдек нур сочиб турди.

Пётр қоровулнинг ҳурматини бажо келтириш учун тортиқларни ўзи олиб борди. Қоровулхонада Пётр ясанган Серафимни, унинг орқасида бошини эгиб, хўжайиннинг этигига қараб турган Тихонни кўрди.

— Мендан сенга мана бу — соат, ол! Хотинимдан бели бурма камзуллик мовут. Яна мана бу — пул.

— Пул ортиқча, — деб гўлдиради Тихон, кейин:

— Раҳмат, — деди.

У хўжайинини Серафим ҳады этган «Тенериф» виносидан ичишга таклиф этди, чол эса дарҳол сўзга кирди.

— Сен, Пётр Ильич, бизнинг қадримизга етасан, биз эса сенинг. Айиқ асални яхши кўради, темирчи темир ишлайди, биз буни тушунамиз. Жаноблар биз учун айиқ эди, сен эса — темирчи. Сенинг ишининг катта ва қийин эканини биз кўриб турибмиз.

Шу орада Вялов қўлидаги кумуш соатни айлантириб, у ёқ-бу ёқни қараркан:

— Иш — одам учун панжара; чуқур атрофида ўшани тутиб юрамиз, — деди.

Серафим негадир шодланиб:

— Мана! Рост! Бўлмаса йиқилар эканмиз-да! — деб қичқирди.

— Сизнинг бу гапингиз ўринсиз, чунки сиз хўжайин эмассиз. Сиз барибир тушунолмайсиз. . . — деди Артамонов.

Тихоннинг сўзлари дарров унинг жаҳлини чиқарган бўлса ҳам, етарли даражада кучли иборалар топа олмас

эди. Тихон ўзининг қайсар, қоронғи фикрларига биринчи марта тўн кийинтирмаганидан хўжайин тобора аччиғлар эди.

У, қоровулнинг ёғ билан жуда қуюқ мойланган тош сингари калласига қараб, эзадиган сўзлар қидирар, бурнини артиб, қулоғини чўзиб ўтирар эди.

Серафим мулойимроқ қилиб:

— Иш, албатта, ҳар хил бўлади: ёмони ҳам бор, яхшиси ҳам бор...— деб сўз бошлаган эди; Тихон:

— Пичоқ яхши-ю, лекин бўғиз ёмон кўради,— деб алжиллади.

Хўжайин қоровулни жуда қаттиқ койигиси келди-ю, лекин ўзини зўрға тутиб, жиддий қилиб:

— Бу нима, иш тўғрисида нуқул тутуриқсиз гаплар гапирасан. Тушуниб бўлмайди...— деди.

Тихон, стул остига қараб, маъқуллади:

— Тушуниш қийин.

Дурадгор яна сўзга киришди:

— Бу киши, Пётр Ильич, фақат аламсиз, койинтмайдиган ишларнигина иш деб билади... .

— Тўхта, Серафим, ўзи гапирсин.

Шу чоғ Тихон бошидаги катталиги кафтдай келадиган кулранг сочсиз жойини хўжайинга кўрсатиб, уҳ тортиб:

— Шайтон Каинни ишга ўргатган.

Серафим, кафти билан тиззасига уриб:

— Мана бизнинг Тихон қанақасидан келади,— деб қичқирди.

Артамонов ўрнидан туриб, жаҳли билан қоровулга:

— Сен ақлинг етмайдиган гапларни гапирмасанг бўлар эди.— деб маслаҳат берди.

У Тихонни бўшатиб юбориш кераклигини ўйлаб, қоровулхонадан жаҳл билан чиқиб кетди. Эртагаёқ жавоб берсамикин. Хайр, майли, эртага эмас, бир ҳафтадан кейин. Конторада уни Попова кутиб ўтирар эди. У худди нотаниш кишидай, қуруқкина саломлашди-да, стулга ўтириб, соябонининг учи билан ерни уриб қўйиб, гаров пулнинг ҳамма процентини бирданига тўлай олмаслигини айтди. Пётр унинг бетига қарамасдан астагина:

— Арзимаган нарса,— дегач, унинг:

— Агар муҳлат бергингиз келмаса, илтимосимни рад этиш сизнинг ихтиёрингизда,— деган сўзларини эшитди.

Попова бу сўзларни ранжиб айтди ва соябонини яна дўқирлатиб, тўсатдан шу қадар тез жўнаб қолдики,

Пётр уни эшикни ёпиб чиқиб кетаётгандагина кўриб қолди.

«Жаҳли чиқди, нима учун» деб ўйлади Артамонов.

Бир соатдан кейин Пётр Ольганинг уйида шапкасини диванга уриб:

— Сен Поповага айт: менга процентлар керак эмас, ундан пулни ҳам олмайман. Арзимаган пул ўзи! Хафа бўлиб ташвиш тортиб юрмасин, тушуиндигми?— деди.

Ольга олачипор ипак ўрамларини титар, стол устидаги маржон солинган қутичаларни ўйчанлик билан суриб қўйиб:

— Мен-ку тушунаман, у тушунармикан?— деб қўйди.

— Сен шундай қилгинки, у тушунадиган бўлсин. Сенинг тушунганингдан менга нима фойда?

Ольга кўзойнақларини ялтиратиб:

— Раҳмат,— деди. Бу шиша орқали жилмайиш Пётрнинг гашини келтирди. У бир оз қўполроқ қилиб:

— Ҳазиллашма! Тўнғизимни унинг боқчасида боқиш умидим йўқ, истамайман ҳам, ўйлама!— деди.

Ольга силлиқ таранган бошини шубҳа билан чайқаб, уҳ тортиб:

— Вой, мужиг-ей,— деди.

— Сен ишонавер! Мен нима гапираётганимни биламан...— деб қичқирди Пётр.

— Вой, билармикансан?

Ольганинг хайрихоҳлик билан уҳ тортганини Пётр сезар эди. У Ольганинг кўзойнақ орқали унга ачиниб, мулойимлик билан қараётганини кўрарди, лекин бу ҳол унинг фақат жаҳлинигина чиқарар эди. Унинг Ольгага қаандайдир инонтирадиган, аниқ сўзлар айтгуси келар, лекин керакли гапларни тополмай, деразадаги қалин япроқли ўсимликнинг ҳайвон қулоғига ўхшаш барглари орасида осилиб турган чиройли гулдасталарига қарар эди.

— Мен унинг мулкига ачинаман. У ҳақиқатан жуда яхши мулк! Попова ўша ерда туғилган...

— У Рязанда туғилган...

— У ўша ерга ўрганган, барибир! Менинг жоним эса биринчи марта ўша ерда ором топган...

Ольга, унинг сўзини тузатиб:

— Уйғонган,— деди.

— Уйғонганми, ухлаганми — жон учун бунинг фарқи йўқ...

У ўзи ҳам тушунмайдиган сўзларни узоқ вақт гапирарди. Ольга, столга суялиб, унинг сўзларини тинглади, гапи тугагач:

— Энди менинг сўзимга қулоқ сол. . . — деди ва Натальянинг ип йигирувчи қиз билан эрининг алоқасини билиб, хафа бўлганидан, йиғлаганидан, ундан шикоят қилганидан Пётрни огоҳлантирган бўлса ҳам, бу Артамоновга ҳеч таъсир қилмади. У илжайиб:

— Ҳийлакор. Билганини менга бирон сўз билан билдирмади. Сенга шикоят қилдимиз? Шунақа. Ўзи эса сени яхши кўрмайди, — деди.

Бир оз ўйлагач:

— Зинаидага «Насос» деб лақаб қўйганлар, бу — тўғри! У мендан бутун бўлмағур нарсаларни сўриб олди, — деб қўйди:

Ольга буришиб-тиртишиб, уҳ тортиб:

— Ярамас сўзлар гапирасан. Мен сенга бир вақт «сенинг жонинг асранди» деганим хотиримда бор; ҳақиқатан шундай, Пётр сен ўз-ўзингдан худди душмандай кўрқасан. . .

Ольганинг бу сўзлари Пётрга тегиб кетди.

— Сен мен билан жуда ҳам дағал гаплашасан, мен боламанми сенга? Сен мана шу нарса хусусида ўйласанг эди, мана, сен билан сўзлашяпман, менинг кўнглим сенинг олдингда очик; сендан бошқа ким билан шу хилда гаплашай? Наталья биланми? У билан гаплашиб бўлмайди. Баъзан уни ургим келади. Сен бўлсанг. . . Эҳ сиз, хотинлар! . .

У шапқасини кийди ва тўсатдан зерикиб кетганини сезиб, хотини тўғрисида ўйлаб чиқиб кетди. Хотини ҳар куни шивирлаб ибодат қилгач, одатдаги эркаланиши билан эрининг ёнига ётадиган бўлса ҳам, Пётр уни сезмас, кўпдан бери унинг тўғрисида ўйламас эди.

«Билса ҳам, тагин ёпишади. Чўчқа» деб аччиғланиб ўйлади Пётр.

Пётр учун хотини таниш йўл бўлиб, кўр бўлса ҳам қоқилмасдан юриб ўта олар эди; Наталья тўғрисида ўйлагиси ҳам келмасди. Лекин шишиб кетиб, креслода ўтириб умрини тугатаётган хунук, бўртган қизил юзли қайнанаси унга борган сари душманлик билан қарашини хотирлади. Бир вақтлар чиройли, ҳозир хира ва нам кўзларидан шикоят қилгандай ёш оқади; қийшайган лаблари қимирласа ҳам, ғўлдираб қолган тили соқовланиб,

ҳеч нарса деёлмай, оғзидан ўнтарилиб чиқади: Ульяна Баймакова чалажон чап қўли билан уни ўрнига қайта қўяди.

«Бу сезади. Унга раҳм қилиш керак» деб ўйлайди Пётр.

Унинг Зинаида билан бўлган уятсиз оворагарчилигини тўхтатиш учун зўр ирода кучи лозим бўлди. Лекин у ишдан ўзини тийгач ип йигирувчи қизнинг сархуш хотиралари ёнида қандайдир кўнгилсиз ўйлар ҳосил бўлдилар. Гўё иккинчи Пётр Артамонов туғилиб, у биринчисининг ёнида тургандай, унинг орқасидан боргандай туюлар эди. Буниси ўсаётганини, ҳақиқий Пётр Артамонов қиладиган ишларга сезиларли халақит бераётганини Пётр пайқар эди. Бу иккинчиси фурсатдан жуда чаққон фойдаланиб, гўё бурчакда туриб тўсатдан орқасидан ҳужум қилгандай унга аламли, аччиқ фикрлар шивирлар эди.

«— Отдай ишлайсан, лекин нима учун? Бутун умрингга етгули тўқсан. Ўғлингнинг ишлаш чоғи етди. Ўғлингга бўлган муҳаббатинг орқасида болани ўлдирдинг. Баринани яхши кўрдинг — бузуқчиликни бошладинг».

Шундай фикр бошдан ўтган кезларда ҳаёт янада қоронғи ҳам зерикарли кўринар эди.

Ильянинг қачон катта киши бўлиб қолганини Пётр алланечук пайқаёлмай қолган эди. Пайқалмай ўтганлардан ёлғиз у ҳодисагина бўлмай, Наталья қизи Еленани губерна шаҳаридаги бой заргарнинг қора мўйловли, ўткир ўғлига унашиб, эрга бериб қўйганини ҳам сезмай қолган. Худди шундай, бошқа ҳодисалар қаторида ниҳоят қайнанаси иссиқ июнь кунларининг бирида нафаси қайтиб, туш вақтида, жала олдидан ўлди. Уни кроватга олиб ётқизмасданоқ жуда яқин жойда ҳаво гулдираб, яшин уриб, ҳаммани кўрқитиб юборди.

Наталья қўлларини қулоғига кўтариб:

— Ойна, эшикларни беркитинг! — деб қичқирди. Онасининг оёғи унинг қўлидан сурғулиб кетиб, полга товони билан дўпиллаб тушган эди.

Уйга баланд бўй, қалди-қомати келишган, енгил кул ранг костюм кийинган, ориқланган, қорамтирроқ бетида мўйлови сабз қилган киши кирганда, Пётр Артамонов ўғлини бирдан таний олмай қолгандай бўлди. Гимназист қўйлагини кийган, семиз, йўғон Яков эса кўпроқ ўзига ўхшар эди. Ўғиллари одоб билан саломлашиб, ўтиришди.

Отаси конторада у ёқ-бу ёққа юриб:

— Мана, бувингиз ҳам ўлди,— деди.

Илья папирос чека бошлаб, ҳеч нарса демай, жим қолди, Яков эса янги, бошқа товуш билан:

— Яхшики каникул вақтида, бўлмаса келолмас эдим, — деб қўйди.

Артамонов, кичик ўглининг бемаъни сўзларини эшитмаганга солиб, Ильянинг афтига диққат билан қаради, унинг бети анча ўзгариб, етилган, қорайган соч толалари билан ўралган пешонаси илгаригидай дўнг кўринмас, кўк кўзлар эса чуқурлашган эди. Бу сипо кийинган ўйчан кишининг сочларини буйдалаганини эслаш, аллақандай ноқулай, қизиқ эди, бу ҳодисанинг бўлиб ўтганига ҳатто ишонгиси ҳам келмасди. Яковда фақат ўсишнинг ўзи кўринади, у илгаригидай момиклигича қолган, кўзлари ҳам қадимгидай қийғоч. Унинг оғзида ҳам ҳамон болалик нишонаси кўринади. Отаси:

— Илья, сен жуда яхши ўсибсан. Мана энди ишга кўз солиб юр. Уч йилчадан кейин иш бошига турасан,— деди.

Илья, учи синдирилган папирос қутисини қўлида ўйнаб, отасининг бетига қаради-да.

— Йўқ, ҳали мен ўқийман,— деди.

— Қанча вақт?

— Тўрт, беш йил. . .

— Ўхў! Нима ўқийсан?

— Тарих.

Артамоновга ўглининг папирос чекиши ёқмади, унинг папирос қутиси ҳам ёмон, яхшироғини олиши мумкин эди. Сўнгра Ильянинг ўқимоқчи бўлгани, дарров шу ниятини гапиргани ҳам ёқмади.

Ингичка трубадан чиқаётган пар билан пишқириб турган, ишнинг гумбурлаган товуши келиб ётган фабриканинг томини деразадан кўрсатди ва мулойим гапиришга тиришиб, салмоқ билан:

— Ана пишқираётган тарих! Шунинг ўрганиш керак. Бизга суруп тўқиш насиб бўлган, тарих эса — бизнинг ишимиз эмас. Ёшим эллика кирди, менинг ўрнимни олиш чоғи етди.

Илья, деразадан қўлини чиқариб, папироснинг кулини тўкди ва:

— Мирон олади, Яков, Мирон инженер бўлади,— деди. Отаси эслатиб:

— Мирон жиян, менинг болам эмас. Хайр, бу нарса тўғрисида кейин гаплашамиз. . . — деди.

Болалари ўрнидан туриб, чиқиб кетишди. Отаси уларни ранжиган, ажабланган ҳолда кузатиб қолди. Бу нима гап? Уларнинг отасига айтадиган сўзлари йўқми? Беш минут ўтиришди, бири уйқусираб, эснаб, аҳмоқона сўз гапирди, иккинчиси тамакисини тутатиб туриб, тўсатдан ранжитди; мана улар ҳовлидан борадилар, Ильянинг товуши эшитилади.

— Жур, дарёни бориб кўриб келайик!

— Йўқ, чарчадим. Йўл қоқди.

Дарёга эртага ҳам борса бўлади, бувининг ўлими оналарини қайғуга солиб қўйган, кўмишга тайёргарлик билан овора бўлиб қолган.

Пётр Артамонов, одати бўйича, таҳликани ўзидан мумкин қадар тезроқ итариб ташлаш, ундан айланиб ўтиш ниятида ўғлига дам олиш учун бир ҳафта муҳлат берди ва шу орада Ильянинг ишчилар билан «сиз» деб гапиришини, кечалари дарвоза олдида ўтириб Тихон ва Серафим билан узоқ вақт нима тўғридадир суҳбатлашганини пайқади. У ҳатто деразадан қулоқ солиб, Тихоннинг сўлғин товуш билан аҳмоқона сўзлар тўкканини эшитди:

— Шундай, шундай! Камбағал бўлиб яшаш — ҳеч нимасиз яшаш демакдир. Тўғри, Илья Петрович, агар қизғонилмаса ҳаммага ҳар бир нарса етади.

Серафим эса, шодланиб гапирар эди:

— Мен буни биламан! Мен буни кўпдан эшитган эдим. . .

Яков ўзини тушунарлироқ тутади; фабриканинг корпусларида югуриб юради, қизларга ёқимли қарайди, туш вақтида хотинлар чўмилаётганда отхонанинг томидан дарёга қарайди. Отаси қовоғини солиб:

«Буқача. Серафимга айтиб қўйиш керак, қараб юрсин, бирор нарса юқтириб олмаса эди. . .» деб ўйлар эди.

Сешанба кuni кун булутли, хомуш, тинч эди. Эрталаб бир соатча майда ёмғир истар-истамас озроқ ёққан эди, чошгоҳда қуёш кўриниб фабрикага, икки дарёнинг бирига қўшилган ерига қаради-да, Наталья тунлари ўзининг қизил бетини пар ёстиқ ораларига кўмгандай, қорамтир булутлар орасига, уларнинг момиқ юмшоқлиғига яширди.

Кечки чой олдида Артамонов Яковдан:

— Аканг қани?— деб сўради.
— Билмадим. Адирдаги қарағай остида ўтирган эди.
— Чақир! Йўқ, керак эмас. Қалай: талашмай-уришмай турасизларми?

Кичик ўғли гапирганда сезилар-сезилмас илжайгандай туюлди:

— Емон эмас, — иттифоқмиз.

— Ҳар ҳолда? Тўғриси гапир...

Яков, кўзларини ерга тикиб, бир оз ўйлагач:

— Фикрларимиз унчалик жўр эмас.

— Қандай фикрлар?

— Умуман, ҳар бир нарса тўғрисида.

— Нимада ахир?

— У ҳар бир нарсани китобга қараб муҳокама қилади, мен бўлсам тўғридан-тўғри ақлим билан, кўрганимча.

Отаси мукамалроқ сўрашни билмаганидан:

— Шундай,— деб қўйди.

Елкасига парусин пальтосини солиб, Алексей тақдим этган — кумуш қуш чангалида яшил тош тутган ҳалқали таёғини олиб дарвозадан чиқди ва кафти остидан дарё томонга, қирга қаради. У ерда, дарахт остида оқ кўйлак кийган Илья ётарди.

«Бугун қум намроқ. Эҳтиётсизлик билан шамоллаб қолиши мумкин».

Отаси, шошмасдан, ўғлига айтиши лозим бўлган бутун сўзларнинг салмоғини инсоф билан ўлчаб, оёғи остида синиб шилдираган нурсиз кўкатларни эза-эза ўғли томон борар эди. Уғли мук тушиб, қалин китоб саҳифаларига қалам билан дўқиллатиб, чертиб, ўқиб ётар эди; Пётрнинг оёқ товушларини эшитиб, бўйнини эпчил букиб, отасини кўрди ва китоб саҳифаларининг орасига қаламини солиб, китобни қаттиқ тапиллатиб ёпди-да, ўтириб, қарағай дарахтининг танасига суянди ва отасининг юзига ёқимтойгина қаради. Катта Артамонов очилиб, ёйсимон букилиб ётган дарахт илдизига ҳарсиллаб ўтириб:

«Бугун иш тўғрисида гапирмайман, ҳали вақт бор. Шундай бир гаплашиб олайлик!» деб ўйлади.

Аммо Илья, тиззаларини қучоқлаб, астагина:

— Мана, ота, мен ўзимни илмга бағишламоқчи бўлдим,— деди.

— Бағишламоқчи эмиш, попликка бағишлагандай,— деди отаси.

У бу сўзларни ҳазил тариқасида айтмоқчи бўлса ҳам,

лекин сўзлари дағал, деярли жаҳл устида айтилгандай чиқди, шунинг учун алам билан таёғини қумга урди. Шу ондан бошлаб қандайдир тушуниб бўлмайдиган ўринсиз бир ҳол пайдо бўлди. Ильянинг кўк кўзларини қоронғилик босди, қалам қошлари чимирилди, пешонасидан сочларини орқасига ошириб ташлаб, ёмон қайсарлик билан сўзга кирди:

— Мен фабрикант бўлмайман, бу ишга қобилиятим йўқ. . .

— Тихон шундай дейди,— деди отаси илжайиб.

Ўғли, отасининг сўзларига эътибор этмай, нима учун фабрикант бўлмаслигини, умуман бирон ишга хўжайин бўлишни истамаганини тушунтира бошлади. У жуда узоқ, ўн минутча гапирди, унинг сўзларида отаси баъзан аллақандай тўғрилиқ, ҳатто ўзининг ғира-шира фикрларига ёқимли жавоб берадиган алланималар борлигини пайқар, аммо ўғлининг умуман ақлсиз, болаларча гапирётганини аниқ сезар эди. Ўғлининг оёғи остидаги қумни ҳассаси билан туртиб:

— Тўхта! Тўхта, бундай эмас,— деди.— Бу беҳуда гап. Ҳукмронлик керак. Ҳукмронлик бўлмаса халқ яшай олмайди. Манфаат бўлмаса ҳеч ким ишламайди. Ҳар доим: «Менга нима фойда?» дейилади. Ҳамма нарса шу урчуқ атрофида айланади. Қарагинчи, қанча мақоллар бор: «Қудам тамаъгир бўлмаса авлиё бўлар эди» Ёки: «Авлиё ҳам фойда умидида ибодат қилади». «Машина ўлик нарса бўлса ҳам — ёғ тилайди» дейилади.

Пётр, ҳовлиқмасдан, тегишли мақолларни хотирлаб, уларнинг ҳикматлари билан сўзларини қуюқ ёғлаб гапирар эди. Унга хотиржамлик билан, сўз топишда қийналмай, уларни осонлик билан топиб гапириши жуда ҳам хуш келар, суҳбатнинг яхши тугалишига ишонар эди. Ўғли, индамасдан, кафтидан-кафтига қумни тўкиб, унинг орасидан арчаларнинг сарғиш игна баргларини ажратиб олиб, кафтидан пуфлаб туширар эди. Лекин у ҳам тўсатдан отасидай совуққонлиқ билан:

— Бу сўзларнинг ҳеч бири ҳам мени қаноатлантирмайди. Бу ҳикматлар билан бундан буёқ яшаб бўлмайди,— деди.

Қатта Артамонов таёғига суяниб ўрнидан турганда, ўғли унга ёрдам бермади.

— Хўп. Демак отанг ҳақиқатни гапирмаётган эканда?

— Бошқа ҳақиқат бор.

— Ёлғон айтасан. Бошқа ҳақиқат йўқ.

Таёғи билан фабрика томонни кўрсатиб деди:

— Ана ҳақиқат! Сенинг буванг бошлаган, мен бутун умримни шунга сарф қилдим энди навбат сеники. Шундан бошқа гап йўқ. Сенчи? Биз ишладик — сен ўйнаб юрмоқчисан? Бировнинг меҳнати орқасида ҳақгўй бўлиб яшамоқчимисан? Чакки ўйламагансан! Тарих! Сен тарихга тупур. Тарих қиз эмас, унга ўйланиб бўлмайди. У қанақа аблаҳ тарих? Унинг нима кераги бор? Сенинг ёлқовлиқ қилишингга йўл қўймайман...

Пётр Артамонов аччиғланиб ўринсиз сўзлаётганини пайқаб, сўзларининг таъсирни бўшаштирмоқчи бўлиб:

— Мен тушунаман, сенинг Москвада тургинг келади, у ерда умр хурсандлик билан ўтади. Мана Алексей ҳам... — деди.

Илья, китобини ердан олиб, унга ёпишган қумларни пуфлаб тушириб:

— Уқишга рухсат беринг, — деди.

— Рухсат бермайман! — деб қичқирди отаси. Таёғини қумга санчиб, — сўрама!

Илья ҳам, ўрнидан туриб, кўзлари бўзариб, отасининг елкаси орқали қаради ва секингина:

— Нима қилай? Менга ижозатсиз иш қилишга тўғри келади, — деди.

— Ҳаддинг йўқ!

Илья, бош силкиб:

— Инсоннинг ўз истагича яшаши учун ҳеч бир тўсқинлик қилиб бўлмайди!... — деди.

— Инсоннинг! Сен менинг ўғлимсан, инсон эмасан. Сен қанақа инсонсан? Туриш-турмушинг ҳаммаси меники.

Бу сўзлар негадир ўз-ўзидан чиқиб кетди, буни гапирмаслик керак эди. Шунинг учун отаси ҳам товушини пасайтириб, бошини чайқаб, таъна қилгандай:

— Сенга қилган ғамхўрликларим ҳақи шу бўлдимми? Эй, аҳмоқ...

Ильянинг қизарганини, қўлларининг қалтираганини яшириш учун шим чўнтагига суқмоқчи бўлганини, қўллари эса чўнтагини тополмаётганини Пётр кўрган эди. Уғлининг қандайдир ортиқча, балки тузатиб бўлмайдиган бир сўз айтиб қўйишидан қўрқиб ўзи сўзлади:

— Сенинг учун мен одам ўлдирганман... Балки...

Артамонов биринчи сўзни айтгач «балки» сўзини қўшиб қўйди, лекин уни болага, отасининг аниқ тушунгиси келмайдиган вақтда айтиш мумкин эмаслигини фаҳмлагач, қўшган эди.

«Ҳозир қайси одамни ўлдиргансиз?» деб сўраб қолса керак деган фикр бошига келиб, қирдан тезда пастга қараб сурилувчи қум устида йўналган эди, ўғли орқасидан бақариб:

— Сиз фақат битта одамни ўлдирмагансиз, ҳў ана, фабрика ўлдирган бутун бир гўристон,— деди.

Артамонов тўхтаб орқасига қаради. Илья қўлини чўзиб, китоб билан кулранг уфуқдаги гўристон крестларини кўрсатар эди. Отасининг оёғи остидаги қумлар шиғирлади. Артамонов бундан бир неча минут илгари фабрика ва гўристон ҳақида қандайдир бир раижитарли сўз эшитганини хотирлади. У айтиб юборган сўзини яширгиси келарди, ўғлининг у сўзни эслаб чиқаришини истар эди. Шунинг учун катта Артамонов ўғлига айиқдай қарши келиб, Ильяни қўрқитиш ниятида ҳассасини ўқталди:

— Нима дединг сен, муттаҳам?

Илья дарахт орқасига яширинди.

— Эс-ҳушингизни йиғинг! Сизга нима бўлди?

Отаси қўлидаги ҳассасини дарахт танасига урганда синиб кетди, синган ҳассанинг қўлда қолган қисмини ўғлининг оёғи остига ирғитганда, у қийшайиб кўк шарли томони билан юқорига қараб қумга санчилди. Пётр Артамонов:

— Халажой тозалашга мажбур қиламан!— деб қўрқитди.

Шундан кейин тезда бурулиб, гандираклаб кетар экан, ақлининг қайғу ва жаҳл устида чигаллашган арқоқлар орасидан ўтиб турган мокидай гангиганини сезар эди.

«Ҳайдайман. Муҳтожлик қайтишга мажбур қилади. Кейин халажой тозалашга мажбур этаман. Ҳа, аҳмоқлик қилма!» деб тез айланадиган ўйларининг ўрамидан қисқа фикр парчаларини ажратаркан, айни замонда ўзини лозим даражада туголмаганини, жуда ошириб юборганини, ўзининг аламини тутоқтирганини сезди.

Ока дарёси лабига тушиб, чарчаган ҳолида ўпирилган қум жари четига ўтирди, юзининг терларини артиб дарёга қарай бошлади. Дарёнинг саёз қўлтиғида майда балиқлар туркуми, пўлат игналардай сувни тешиб юрар эди. Кейин лешч балиғи қанотларини кериб келди-да, у

ёқ-бу ёққа сузиб, ёнига ағдарилиб, қизил кўзи билан юқорига, хира осмонга қарагач, ҳалқа-ҳалқа ёруғ из қолдириб сузиб кетди.

Артамонов лешч балигига бармоғини ўқталиб, товуш чиқариб:

— Мен сенинг тақдирингни тузатаман!— деди.

Сўзларида қалбакилик борлигини сезиб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Сувнинг тинч оқими жаҳлини ювиб борар, бемалол, иссиқ жимлик ҳайрон қоларли фикрлар уйғотар эди. Ҳаммасидан ғалатиси шу эдики, йигирма йил узлуксиз, ҳаяжон билан ўйлаган, севган ўғли тўсатдан, бир неча минут ичида унинг қўнглида аччиқ дард қолдириб, сурғулиб чиқиб кетди. Артамонов, ҳормасдан, бутун йигирма йил давомида, ҳар куни фақат шу ўғли тўғрисида ўйлаганига, шундангина умид тутиб, шунигина севиб, Ильядангина фавқулодда нарсалар кутиб яшаганига ишонар эди.

«Худди гугуртдай чақнаб ёниб кетди-да, йўқ бўлди! Бу нима гап?» деб ўйлайди Артамонов.

Нурсиз осмон сал қизарди, унинг бир ерида, эскиган мовутда ялтираган ёғли доғни эслатувчи бир ҳол пайдо бўлди. Кейин майишган ой мўралади. Атрофда салқинлик ва намлик туюлди; дарё устида туман енгил тутун каби оқиб борар эди.

Артамонов уйга келганда, хотини ечиниб, чап оёғини ўнг оёғининг думалоқ тиззасига қўйиб, буришиб тирноғини олмоқда эди. Эрига қия боқиб:

— Ильяни қаёққа юбординг?— деб сўради.

Артамонов ечинар экан:

— Жаҳаннамга,— деб жавоб берди.

Наталья уҳ тортиб:

— Ҳамон аччиғланмоқдасан,— деди.

Эри индамади, жўрттага пишиллаб, бурнини тортиб юрар эди. Ёмғир дераза ойналарига ура бошлади, боғ ичидан нам ҳаво шивирлагандек оқиб келар эди.

— Илья олимман деб жуда такаббур бўлиб кетибди.

— Онаси аҳмоқ-да!

Наталья бурни билан дам олиб, чўқиниб ўрнига ётди, Пётр эса ечинаётди уни лаззатланиб ранжитар эди.

— Қўлингдан нима келади? Ҳеч нима. Болаларинг сендан қўрқмайди. Уларга қандай таълим бергансан? Қўлингдан биргина иш келади: овқат ейиш, ухлаш. Афти-башарангни ёғлаш.

Хотини ёстиққа ёпишиб:

— Ким уларни мактабга берди? Мен айтган эдим...

— деди.

— Жим!

Никита эккан черемуха дарахтининг япроқларига ём-
ғир томчиларининг борган сари қаттиқроқ уришини тинг-
лаб, у ҳам жим бўлди.

«Букур ҳиссанинг яхшисини танлаб олган экан! На
болаларни бор, на иши. Асаларилар. Менга қолса, асалари
боқмас эдим, ҳар ким хоҳласа ўзи асал топиб есин!»

Наталья, гўё музда ётгандай, эҳтиёт билан ағдарилди,
иссиқ бетини эрининг елкасига астагина текизди-да:

— Илья билан уришдингми?— деб сўради.

Уғли билан бўлган ҳодисани айтишга уяларди.

— Болалар билан уришилмайди, уларни койилади,—
деб тўнғиллаб қўйди Пётр.

— У шаҳарга кетди.

— Қайтиб келади. Ҳеч қаерда текин овқат йўқ. Кам-
бағалликнинг мазасини бир оз татиб қайтиб келади. Ух-
ла, менга халақит берма!

Бир оздан кейин:

— Энди Яков ўқимасин,— деди.

Яна бирпасдан кейин:

— Индинга ярмаркага кетаман. Эшитяпсанми? --
деди.

— Эшитяпман.

Артамонов кўзини юмса ҳам, кўз ўнгида ўғлининг
дўнг пешонали юзини кўриб, унинг чидаб бўлмайдиган
даражада аламли кўз ялтирашини хотирлар экан: «Ни-
ма бўлди-я? Отасига худди мардикорга муомила қилган-
дай жавоб берди-я, муттаҳам! Бир гаюдай жеркиб таш-
лади-я...» деб ўйлади.

Ота-бола алоқасининг тушуниб бўлмайдиган даража-
да тез узилгани ҳайрон қолдирар, гўё Илья кўпдан
бериёқ ажрашмоқчи бўлгандай эди. Лекин уни бу ишга
нима мажбур қилди экан? Ильянинг кескин, таҳқирлай-
диган сўзларини хотирлаб, Артамонов ўйларди:

«Уни Мирошка кўпроқ йўлдан оздирган бўлса керак.
Одам учун иш зарарли, деган фикрлар Тихонники. Аҳ-
моқ, вой аҳмоқ! Кимнинг сўзига қулоқ солган-а? Бу ки-
ши тагин ўқиган одам! Нима ўқиган экан? Ишчиларга
ачинади, отасига ачинмайди. Четга қочиб, ўзининг ҳақ-
гўйлигини кўрсатмоқчи бўлади».

Бу ўй таъсирида, Ильяга бўлган алами тагин беш бадтар тутоқиб кетди.

«Йўқ, ёлғон айтасан, қочиб қутулолмайсан!».

Шу орада ўзини четга, хилватга олиб қочган Никитани хотирлади.

«Ҳаммалари мени ишга қўшиб, ўзларини четга олиб қочишади».

Лекин шу заҳоти Артамонов ўзининг хатосини сезиб: «бу тўғри эмас, мана Алексей қочган эмас-ку, отамдай ишни жуда яхши кўради. Бу — очкўз, тўймас очкўз, унинг ҳамма иши ўнғай, содда». Пётр бир куни фабрикадаги мастлар уришидан кейин укасига айтган сўзини хотирлади:

— Халқ бузилиб боради.

Алексей унинг сўзини маъқуллаб:

— Сезиларли,— деган эди.

— Ҳаммалари ҳам нимадандир ғазабланадилар. Гўё ҳаммалари ҳам бир хил қарагандай кўринадилар...

Алексей унинг бу сўзига ҳам рози бўлиб жилмайиб:

— Бу ҳам тўғри. Баъзан Тихоннинг ҳам отамга шундай қараганини эслайман, эсингда борми: сенинг тўйингда отам солдатлар билан курашгандан кейин, Тихон ҳам ўрнидан туриб курашган эди. Хотирингда борми?

— Э Тихон нима деган нарса! У худо яратганича қолган.

Шу орада Алексей жиддий тус олиб:

— Одамлар бузиляпти, бузиляпти деб сен кўпроқ гапирадиган бўлиб қолдинг. Лекин бу — бизнинг ишимиз эмас, бу попларнинг, муаллимларнинг, тагин ҳали ким эди? Табибларнинг, маъмурларнинг иши. Халқнинг бузилмаслиги учун уларнинг қараши лозим, бу уларнинг моли, сен билан биз фақат харидорлармиз. Ҳамма нарса ҳам аста-аста бузила боради. Мана сен қаримоқдасан, мен ҳам. Лекин шундай бўлса ҳам сен қизга: ҳой, қиз яшама кампир бўласан! деб айтмайсан-ку.

«Ақлли, шайтон! Жуда ҳам ақлли» деб ўйлар эди, катта Артамонов.

Укасининг аллақандай янги мақоллар билан безатилган шўх сўзларини эшитар экан, унинг тетиклигига ҳасад келар эди. Пётр яна Никитани хотирлади, отаси букурга юпатувчилик вазифасини юклаган эди, у қандайдир аҳмоқона хотинлар ишида адашиб кетди, энди у йўқ.

Катта Артамонов бу ёмғирли тунда жуда кўп нарса-ларни ўйлаб чиқди. Унинг аччиқ хаёллари ичига тутун толасидай тагин қандайдир бошқа, ёт ўйлар суқилиб кириб, уларга ёмғирнинг қоронғи товуши шивирлагандай бўлар ва Пётрнинг ўз-ўзини оқлашига халақит берар эди.

— Менинг нима айбим бор?— деб Пётр кимдандир сўрар ва жавоб тополмаса ҳам, бу савол ўринли эканига тушунарди. Тонг отишга яқин, тўсатдан монастирға, укасининг олдиға бориб келишға жазм қилади, у ерда, вас-васа ва ҳаяжонлардан узоқда яшаган кишидан бирон тасалли топарман ёки ҳатто бир сўз эшитарман деб ўйлар эди.

Лекин, бир жуфт почта оти қўшилган аравада дала йўлларида қоқиниб-силкиниб, монастирға яқинлашар экан:

«Бурчакда туриш — оддий иш, йўқ, сен кўчада югуриб кўр! Ертўлада бодринг ҳам бузилмайди, куёшда эса — дарҳол чирийди» деб ўйларди.

Укасини кўрганиға тўрт йил бўлган эди. Никита билан сўнгги марта кўришиши қуруқ ҳам зериктирарли бўлди. Пётрнинг назарида букур акасининг келганидан хижолат; норози кўринди. Никита буришар, тиришар, сиқилар, худди шиллиқ қуртдай ўз чиғаноғиға буқинар эди. У фингиллаб на худо, на ўзи ва на туғишганлари тўғрисида гапирмай, фақат монастирнинг эҳтиёжлари, художўйлар, халқнинг камбағаллиги ҳақида, ўшанда ҳам истар-истамас сўзлар эди. Пётр пул бермоқчи бўлганда парвосизлик билан астагина:

— Монастир бош руҳонийсига бер, менга керак эмас,— деди.

Барча монахларнинг Никодим ҳазратға эҳтиром билан қарашлари очиқ сезилар эди. Монастир бош руҳонийси эса улкан, қотмадан келган серюнг, бир қулоғи кар киши бўлиб, поп жуббаси кийган девға ўхшар эди. Пётрнинг юзига у қора кўзлари билан даҳшатли назар ташлаб, ортиқ баланд товуш билан:

— Никодим ҳазрат бизнинг фақир кулбамизнинг бе-заги,— деди.

Пастгина адир устидаги тўда қарағайларнинг жез таналари орасида, уларнинг қуюқ тожлари остига яширинган монастир заиф қўнғироқларининг кундалик товушлари кечки ибодатға чақириб, Артамоновни қарши олди. Ходачадай узун ва тўғри гавдали яроқсиз, бола бо-

шига ўхшаш кичкинагина эзилган скуфя кийган дарвозабон, дарвозани очди ва дудуқланиб, энтикиб:

— М-м-а-а-р... ҳамат...— деб ғўлдиради-да, бирданига ҳуштак чалгандай:

— К-к-кесинлар,— деб энтикди.

Қора, кўм-кўк булут, осмоннинг ярмини қоплаб, монастир устида ҳаракатсиз осилиб турар эди; атрофни нам ва дим ҳаво босган эдики, қўнғироқ садолари тебратишдан ожиз эди.

Меҳмонхона ходими Никитага келтирилган аравадаги совғалар солинган яшикни кўтармоқчи бўлиб, уриниб кўргач, гуноҳкордек:

— Бир одам кўтаролмас экан,— деди ва кичкина қора мушти билан яшикни уриб қўйди.

Усти-боши чанг босган, чарчаган Пётр аста-аста юриб, укасининг боғ ичига, олма ҳам олча дарахтлари орасига яширинган чиройли оқ ҳужрасига қараб йўналади, йўлда кета туриб бу ерга бекорга келганини, ярмаркага бориш яхши эканини ўйлади. Дарахт илдизлари чуволиб ётган, ўнқир-чўнқир ўрмон йўли бутун қайғули ўйларини аралаштириб, чайқалтириб юбориб, уларнинг ўрнига ғира-шира соғиниш ҳиссини, дам олиш, борликни унутиш истакларини туғдирди.

«Боплаб бир вақтичоғлиқ қилиш керак эди!»

У укасининг ёш орғувон дарахтларининг ярим иҳота-сидаги скамейкада ўтирганини кўрди. Унинг олдида, худди қандайдир таниш бир суратдагидай, ўн чоғли художўйлар ўтирар эди: парусин пальто кийган, бир оёғини латта билан ўраб, резинька ботинкага суққан қора соқолли савдогар; бичилган саррофга ўхшаган семиз чол; солдат шинели кийган, узун сочли, дўнг ёноқли, балиқ кўзли йигит; пияниста, дремовлик безори новвой Мурзин суд олдида турган ўғридай тик, таёқ каби қотиб турар, хириллаган товуш билан:

— Тўғри, худо узоқда,— дерди.

Босилиб қотган ер устини одамларга қарамасдан, оқ ҳассаси билан чизиб, Никита:

— Одамзод қанчалик паст бўлса, худои-таоло, биз гуноҳларда чиришимизнинг бадбўйидан узоқлашиб, шунча юқори туради,— деб таълим берар эди.

Қатта Артамонов, хаёлан жилмайиб:

«Тасалли беряпти» деб ўйлади.

— Худо кўрадики, биз амалсиз имон келтирамиз,

амалсиз имоннинг унга нима даркорлиги бор? Қани бизнинг бир-биримизга ёрдамимиз, муҳаббатимиз? Нима сўраб ибодат қиламиз? Ҳамон арзимаган нарсалар борасида, ибодат қилиш лозим, лекин. . .

У бошини кўтариб акасининг оёғидан бошига бирпас сўзсиз қараб турди-да, бировни урмоқчи бўлгандай, бир оғир нарса каби ҳассасини секингина кўтарди. Сўнг ўрнидан туриб, бошини оҳиста энгаштирди ва одамларни чўқинтириб, уларни дуо қилмай:

— Мана, акам менинг олдимга келибди,— деди.

Жонсиз чол, мис кўзларини хунук бақрайтириб, Пётрга қаради ва очикдан-очиқ тегажаклик қилиб, қулочларини кериб чўқинди. Никита:

— Боринг, худо ёр бўлсин,— деди.

Одамлар, худди подадан қайтган моллардай, тарқалишиб кетди. Чол, оёғи оғриқ савдогарни қўлтиқлаб олган эди, Мурзин новвой унинг иккинчи қўлтиғидан тутди.

— Саломат бўл. Дуо қил.

Никодим, ҳазрат қовуштириб узатилган акасининг қўлларини, қора жуббасининг енгидан қанотланган қўллари билан четга суриб, астагина, севинчсиз:

— Кутмаган эдим,— деди.

Ҳассаси билан ҳужра тарафга имо қилиб, туртиниб-депсиниб, қийшиқ оёқларини тайтанглатиб, бир қўлини кўкрагига, юрагининг устига қўйган ҳолда, акасини бошлаб борар эди.

Пётр уялгансимон:

— Қартайиб кетибсан,— деди.

— Шунинг учун яшаймиз-да. Оёқларим оғрийдиган бўлиб қолди, жойимиз захроқ.

Никита тағин бадтар букчайган кўринади; орқаси ва ўнг елкаси бир оз кўтарилиб, гавдасини ерга яқинроқ эгиб, уни пастроқ тутиб, кенгроқ кўрсатар эди. Монах боши узилган ўргимчакка ўхшайди; мана, у кўрланиб, чақма тошлар ёйилган йўлдан қийшиқ ўрмалайди. Тор, озода ҳужрасида Никодим ҳазрат каттароқ кўринса ҳам илгаригидан кўра қўрқинчлироқ эди. Бошидан монах қалпоғини олгандан кейин, унинг ярим яланғоч, тўё терисиз, ўликникига ўхшаган калла суяги хира ялтираб кўринди; чаккаларида, қулоқ орқаларида, гардон устларида оқарган сочларининг узун-қисқа толалари осилиб ётар эди. Юзининг суяги чиққан оқ мум тусли. Ҳамма бет суяқларининг устида ҳам эт етишмас эди; сўлғин кўзлари унинг

юзини ёритмас, кўз қарашлари эса катта, лекин шалвираган бурнининг учига йўналгандай кўринади, бурун остида қуриган лабларининг қорамтир бахяси товушсиз қимирлайди; оғзи яна ҳам катталашган бўлиб, бетини чуқурлик билан иккига бўлган. Устки лабнинг кўкиш мўйлари, пўпанаги айниқса қўрқинчли, ёқимсиз эди.

Монах, гўё бир нарсага қулоқ солгандай, сўзларини қийналиб хотирлаган каби секингина, момиқ юзли ҳаммомчига ўхшаш ғуломи бўлмиш йигитга:

— Самовар. Нон. Асал,— деди.

— Мунча секин гапирасан-а?

— Тишларим уваланиб тушиб кетди.

Монах стол олдидаги оққа бўялган ёғоч курсига ўтирди.

— Яхшимисизлар?

— Ёмон эмас.

— Тихон тирикми?

— Тирик, унга нима бўлар эди?

— Менинг олдимга кўп вақтдан бери келгани йўқ.

Жим бўлдилар. Никита қўлларини қимирлатганда жуббага тегиб шитирлатар, бу суваракча шитирлаш эса Пётрнинг зерикишини оширарди.

— Мен сенга совғалар олиб келганман. Айтгин, яшиқни олиб келсин. Унинг ичида вино бор. Бу ерда вино ичиш мумкинми?

Укаси уҳ тортиб, жавоб берди:

— Бизда унча қаттиқ тутишмайди. Бизда аҳвол оғир. Халқ кўпроқ келадиган бўлгандан бери ҳатто пиянисталар ҳам чиқиб қолди. Ичишади. Монахлар ҳам одам.

— Сенинг олдинга кўп одамлар келади деб эшитдим, шундайми?

— Бу бефаросатликдан,— деди монах. Ҳа, келишади. Айланиб юришади. Ҳақиқатни излашади, ҳақгўйни қидиришади. Қандай яшаш йўриқларини сўрашади; яшаб яшаб келишди — мана. . . Билмаймиз. Сабр йўқ.

Монах сўзининг безовта қилаётганини сезиб, катта Артамонов:

— Тўқликка шўхлик, крепостнойликка чидаган эркинликка чидамайди! Бўш юганлаганлар,— деб вайсаб қўйди.

— Жаноблар даврида саёқ юрмас, бекор кезмас эди. Букур унга қия боқиб, яна кўзларини ерга тикди.

Фулом самовар, хуш исли арғувон асали, хамирту-руш ҳиди чиқиб турган иссиқ нон келтиргунча, сўз топишда қийналиб, шу ҳолда суҳбатларини узун танаф-фуслар билан бўлиб гапирдилар. Малла сочли ғуломи полдаги яшиқ қопқоғини очиш учун қовушмагандан ово-ра бўлиб юрганини диққат билан кузатардилар. Пётр стол устига бир банка янги балиқ тухуми ва икки шиша қўйди.

Никита шишадаги ёзувни ўқиб:

— Портвейн. Бу винони монастир бош руҳонийси яхши кўради. Ақлли киши, кўп нарсани тушунади,— деди. Пётр киноя қилгандай.

— Мен эса оз тушунаман,— деб иқрор бўлди.

— Сен ҳам керагича тушунасан; ортигининг нима кераги бор? Керагидан ортигини тушуниш — зиён.

Монах секин уҳ тортиб қўйди. Унинг сўзларида Пётр аллақандай дард-алам сезди. Никита устидаги жуббаси бурчакда турган шамчироқнинг кучсиз нурида ва стол устидаги арзонгина сариқ шиша лампасининг заиф шў-ласида кир ва ёғ тусли товланиб, ғира-шира кўринар эди. Пётр, укасининг мадера виносини рюмкадан мазза қилиб шимираётганини кўриб, киноя билан:

«Маззага тушунади» деб ўйлади.

Никита ҳар сафар, рюмкадаги винони ичгач, қуруқ ва жуда оқ бармоқлари билан ноннинг юмшоқ қисмидан чимдиб олар ва асалга ботириб, шошмасдан чайнаб экан, унинг оқиш юлинганга ўхшаган соқолчаси силкинар эди. Вино монахни маст қилгани сезилмаса ҳам, лекин унинг лоқайдроқ кўзлари ёруғланди, ҳамон назари эскича, бурни учига қаратилган ҳолда эди. Пётр жуда эҳтиёт бўлиб, укасига маст кўрингиси келмас, ўзича:

«Натальяни сўрамайди. Ўтган сафар ҳам сўрамаган эди. Уялади. Ҳеч кимни сўрамайди. Улар — бу дунё одамлари. Ўзи эса — охират кишиси, ростгўй. Уни одамлар излайди» деб ўйлар эди.

Соқолини жилеткасига жаҳл билан шилдиратиб сур-кади-ю, ўзининг қулоғидан чўзиб:

— Сен бу ерга жуда эпчил яшириниб олгансан, яхши,— деди.

— Илгари яхши эди, ҳозир ёмонроқ: художўйлар кўп. Уларни қабул қилиш...

Пётр илжайди:

— Қабул қилиш? Худди тиш докторларидай.

Монах рюмкаларга эҳтиёт билан вино қуяр экан:

— Бирон хилватроқ, одамсизроқ ерга кўчмоқчиман,— деди. Пётр:

— Тинчроқ ерга,— деб монахнинг сўзига қўшимча қилди ва яна кулиб қўйди. Монах эса винони шимириб, қорамтир, латтадай тили билан лабларини ялади ва суяк калласини чайқаб сўзга киришди.

— Бесарамжон бўлган одамларнинг сони жуда сезиларли даражада ортмоқда. Ғам-қайғудан қочмоқчи, яширинмоқчи бўладилар. . .

Пётр, ёлғон гапираётганини била туриб:

— Мен буни пайқамадим,— деб қўйди.— «Сен қочиб, яшириндинг» дегиси келар эди.

— Ғам-ташвиш улар орқасидан кўланкадай қувади. . .

Пётрнинг тилига танбиҳ сўзлари ўз-ўзидан келиб турар эди; унинг укаси билан тортишгиси, ҳатто унга ўшқиргиси келади; ўғли тўғрисида ўйлар экан, жаҳли чиқиб:

— Одам ўзи ғам-ташвиш излайди, ўзи муҳтожликни хоҳлайди!! Ўз ишингни қил, ақлинг билан мақтанма — тинчгина умр кечирасан,— деди.

Укаси ўз ўйлари билан гарангсиб, акасининг сўзларини эшитмаган бўлса керак, у гўё уйғонаётгандай, тўсатдан бурчакда гавдасини силкиди; устидаги жуббаси қора сувдай мавжланиб кетди; лабларини қийшайтириб, жуда аниқ қилиб, у ҳам, гўё жаҳли чиққандай, сўз бошлади:

— Келадилар-да, таълим бер! — дейдилар. Мен нима биладан? Нимани ўргатай? Мен доно одам эмасман. Мени бош руҳоний доно одам деб билган. Менинг ўзим бўлсам, нотўғри ҳукм қилинган кишидай, ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Ўргат деб ҳукм қилдилар. Нима учун ҳукм қилдилар?

«Шама қилаётибди. Шикоят қилмоқчи» деб тушунди катта Артамонов.

У, Никитанинг ўз қисматидан нолишига сабаб борлигини тушунар, илгариги келишларида ҳам унинг нолишини кутган эди. Қулоғини чўзиб, салмоқлаб укасини огоҳлантирди:

— Кўплар тақдирдан нолийди, лекин бунинг ҳеч бир фойдаси йўқ.

Букур, бурчакдаги шамчироқ нурини нишонга олгандай қараб туриб:

— Шундай; тақдирдан рози одамлар кўринмайди,— деб қўйди.

— Сенга раҳматли падаримиз: «Юпат, юпатурчи бўл!» деб васият қилган эди.

Никита жилмайгандай оғзини йириб, ўзининг оқиш соқолини кафтига тўплаб, шу билан ўз кулгисини яширди-да, Пётрни қизиқтирадиган ва сергак тутадиган туйғилар уйғотиб, қоронғиликка сўз соча бошлади.

— Улар бу ерда, одамларга мени доно киши қилиб кўрсатишга уринадилар. Бу, албатта, монастир фойдасига, одамларни жалб қилиш учун. Менинг вазифам эса— оғир. Ака, бу жиддий иш. Нима билан овутай? Сабр қилинг дейман. Ўзим эса ҳамманинг сабри тугаганини кўриб тураман. Умид қилинг, дейман. Лекин нимадан умид қилсинлар? Худодан тасалли топмайдилар. Бу ерда ҳалиги новвой юрибди. . .

Катта Артамонов ниманидир ўздан узоқлаштирмоқчи, итармоқчи бўлиб:

— У бизнинг Мурзин, пианиста,— деди.

— У ўзини худодан устии кўрсатади; унинг наздида худо оламга эгалик қилмас эмиш. Ҳозир мунақа сурбетлар оз эмас. Бу ерда яна бир кўса юрибди, пайқадингми? Бу ёвуз одам, бутун оламнинг душмани. Келадилар-да, қийнайдилар. Уларга нима ҳам дейсан? Улар йўлдан оздириш учун келадилар.

Монах борган сари тетикланиб гапирар эди. Пётр, укасини илгариги келишларида қайси ҳолда кўрганини хотирлаб, Никитанинг кўзлари илгаригидай гуноҳқорона очилиб-юмилмаслигини пайқади. Илгари букурнинг ўз гуноҳини сезиши Пётрга ором берар эди, гуноҳқорнинг шикоят қилишга хадди йўқ. Энди эса шикоят қилади, нотўғри ҳукм қилинганини баён этади. Катта Артамонов укасининг:

«Мени сен кесиб юборгансан!» дейишидан қўрқади.

Қовоғини солиб, соатининг занжирини ўйнаб, ўзини мудофаа этиш учун сўзлар излайди.

Букур шикоят қилаётганига зимдан қаноат ҳосил этган кўринади.

— Шундай. Одамлар ҳадеб шилқимлик қилаверадилар; уларнинг фикрлари шаллақи. Яқинда бу ерда икки ҳафтача ақли чалғиган, ваҳимага тушиб қолган, ўқи-мишли ёш бир одам яшади. Бош руҳоний менга: «ўзининг соддалигинг билан уни ҳушига келтир, сен унга

мана бундоғ, ана бундоғ дегин» деди. Мен эса биронинг фикрларини хотирлаб қололмайман. У ўқимишли киши эса, менинг асабларимни соатлаб юлқийди, вайсагани-вайсаган; фикри у ёқда турсин, сўзларига ҳам тушунмайман. Иблисни бизнинг танзимизнинг эгаси деб бўлмайди, бу икки худолик ҳам бизнинг гуноҳларимиз афвини сўрайдиган Исо вужудини ҳақорат этиш бўлади, дейди. «Исо вужудини қабул этинг, абадийлик манбаидан ичинг». Худони хўрлаб: «Майли, худо шохлик бўлса ҳам, битта бўлиши керак; бўлмаса, яшаб бўлмайди» дейди. У мени жуда ҳам азоблади; мен хазрат Фёдорнинг бутун таълимларини эсдан чиқариб: «Вужудинг — ўзгартиш, руҳинг эса ҳалок этиш» деб қичқириб юбордим. Мени кейин бош руҳоний койиб: «Сенга нима бўлди, қаёқдаги таҳқирли, бемаъни гапларни волдирадинг?» деди. Мана шундай.

Пётрга укасининг гаплари кулгили кўринди, у Никитани ночор ҳолда кўриб бир оз тинчланди.

— Худо тўғрисида гапириш қийин,— деб валдираб қўйди.

— Қийин,— деб Никодим ҳазрат акасининг сўзига рози бўлди ва ундан тилёғламалик билан:— Эсингда борми, отамизнинг бизга «Биз — қора ишчилармиз, бизнинг учун бу ҳикмат—баландлик қилади» дегани?— деб сўради.

— Эсимда бор.

— Хўш Фёдор ҳазрат: «Китоб ўқи» деб уқдиради. Мен ўқийман; китоб эса менинг учун худди узоқ ўрмондай, тушуниб бўлмайдиган бир овозда шувиллайди. Китоб бу кунга жавоб бермайди. Ҳозир шундай фикрлар туғилганки, уларни китоб билан енгиб бўлмайди. Ҳар томонда сектантлар пайдо бўлди. Одамлар худди туш сўзлаган сархушлардай фикр юритадилар. Мана, шу Мурзин...

Монах, портвейн ичиб, нон чайпар, нон парчасидан соққача ясаб, бармоғи билан стол устида у ёқдан-бу ёққа думалатар, сўзида давом этар эди:

— Фёдор ҳазрат: бутун бало—ақлда, дейди.—Иблис ақлни қопоғич итдай олқишлайди, жиғига тегади, ит эса ҳаммага ўринсиз акиллайди. Балки бу тўғридир, лекин бунга рози бўлиш — кишини хўрлайди. Бу ерда бир доктор бор, у содда, қувноқ киши; у бошқача ўйлайди: «Ақл—бола, унга ҳар бир нарса—ўйин, ҳаммаси—қи-зиқ, ҳар бир нарсанинг қандай тузилганини кўрмоқчи бўлади; у бунинг ичидаги, сиртидаги нарсаларни бил-

моқчи бўлади. Албатта, синдириши ҳам табиий, дейди.

— Сен хавфли гапларни айтяпсан,— деди Пётр. Укасининг сўзлари уни бошқатдан қўрқитиб. итарар, тебратар, ўзининг кутилмаганлиги, ўткирлиги билан ҳайрон қолдирар, чўчитар эди. У Никитани яна босмоқчи, янчмоқчи, таҳқирламоқчи бўлди-да:

«Монах тўйганга, маст бўлганга ўхшайди» деб ўзини овутишга уриниб кўрди.

Ҳужранинг ичи дим бўлиб кетди, кўмир ва шамчиरोқ ёғининг аччиқ ислари Пётрнинг фикрларини сўндирар эди. Деразанинг кичкина, қора тўрт бурчагида қандайдир ўсимликнинг япроғи қимирламай, темирдан ясалгандай кўринади. Ургамчикка ўхшаган укаси астагина, қатъият билан ўз инини тўқир эди.

— Ҳамма фикрлар — хавфли. Айниқса содалари. Мана Тихонни ол.

— Телба.

— Йўқ, хато! Унинг ақли жуда ҳам жойида. Мен илгари у билан гаплашишга қўрқар эдим. Гапиришгим келарди-ю, лекин қўрқардим! Отам ўлгандан кейин Тихон ўзини менга жуда яқин тута бошлади. Сен отамни мендай яхши кўрмас эдинг. Сени ҳам, Алексейни ҳам бу бевақт ўлим ранжитмади, Тихонни эса ранжитган эди. Ўша вақтда мен монах хотинининг аҳмоқлигидан ранжимаган эдим, худодан ранжиган эдим. Тихон эса буни дарҳол сезди. «Мана, чивин яшайди, одам эса...» деган эди.

Пётр қатъий қилиб:

— Алжиллаяпсан! Ортиқроқ ичган кўринасан. Қанақа монах хотин?— деганда, Никита қатъият билан сўзида давом этди:

— Тихон дейди: агар худо оламнинг эгаси бўлса, ёмфирлар ўз вақтида, бугдойга ва одамларга фойдали бўлган вақтда ёғиши керак эди. Ёнғинларнинг ҳаммаси ҳам одамдан деб бўлмайди; ўрмонларни яшин ёндиради. Канига бизнинг ўлимимизни сабаб тутиб гуноҳ қилишининг нима кераги бор эди? Ҳар қандай майиб-майриқларнинг худога нима кераги бор? Чунончи, букурларни нима қилади?...

Пётр мийиғида кулиб:

«Э... э, гап бу ерда экан!» деб ўйлар экан, укасининг худодан қилган шикоятлари уни ниҳоятда овутаётганини

сезарди; монахнинг қариндошларидан шикоят қилмаслиги яхши эди.

— Тихон: Каинга тушуниб бўлмайди, дейиши билан мени худди занжирга солиб қўйгандай бўлди. Отам ўлган кунларда менда ўша нарса бошланган эди. Монастирга борсам — бу фикрим сўнар деб, ўйлар эдим. Лекин йўқ. Ҳамон ўша хаёлларим билан яшайман.

— Илгари бу нарсалар тўғрисида гапирмас эдинг...

— Ҳаммасини бирдан айтиб бўлмайди. Балки умр бўйи ҳеч нарса сўзламай ўтиб кетар эдим, лекин худо-жўйлар халақит берадилар. Виждонимни азоблайдилар. Иккинчи томондан хавфи ҳам бор: баногоҳ Тихон фикрлари оғзимдан чиқиб кетса нима қиламан? Йўқ, гарчи мен уни яхши кўрмасам ҳам у — ақлли одам. У сенинг тўғрингда ҳам ўйлайди. Болаларни учун шунчалик заҳмат чекди, улар эса оқибатда унга ёт бўлиб чиқди дейди.

— Бир камии шу эканми? У нимани билиши мумкин?— деб сўради Пётр аччиғланиб.

— Билади. Иш — алдаш дейди...

— Эшитганман... у аҳмоқни ҳайдаб юбориш керак, ҳақиқатан у бизнинг оилавий ҳаётимиз ҳақида кўп нарса билади...

Пётр бу сўзларни, Никоновнинг боласини ўлдирганини ўйлаб айтса ҳам, лекин Никитага уни Тихон сиртмоқдан олган оғир тунини хотирлатиш мақсадида айтган эди. Монах бу кинояга тушунмади: рюмкани оғзига олиб бориб, тилини винога ботириб олди, лабларини ялаб олгач, совуқ сўзларини давом этдирди:

— Тихонни ҳам кимдир ранжитган; у ҳаммадан, худди хонавайрон бўлганлардай, бешиб кетган...

Монахни бу фикрлардан чалғитиш лозим эди. Пётр

— Хўш, энди сен худога ишонмайдиган бўлдингми?— деб сўраб, ўзи ҳайрон бўлди; заҳарли қилиб сўрамоқчи бўлса ҳам алланучук бошқача чиқди. Монах бир оздан кейин:

Ҳозирги вақтда кимнинг ишонишига ҳам тушуниш қийин. Ҳамма жуда кўп ўйлайди, имон эса кўринмайди. Ишонадиган бўлсанг, ўйлашнинг кераги йўқ. Ўша, шохли худо тўғрисида гапирган йигит...

Пётр у ёқ-бу ёққа қараб:

— Ке қўй,— деб маслаҳат берди,— бунинг ҳаммаси ҳам зерикишдан, бекорчиликдан. Ҳаммага темир бўйинтуруқ осини керак.

Никодим ҳазрат қатъият билан:

— Йўқ, икки худога ишониб бўлмайди,— деб қўйди.

Минораларда иккинчи марта қўнғироқлар чалинди; қўнғироқларнинг муътадил овозлари деразанинг қора ойнасига урилар эди.

Пётр:

— Ибодатга бормайсанми?— деб сўради.

— Йўқ, бормайдиган бўлганман. Оёғим туришга чидамайди.

— Шу ҳужрада биз учун ҳам ибодат қиласанми?

Монах жавоб бермади.

— Менинг ётиб ухлашим керак эди, йўлда чарчаганман.

Никита узун қўллар билан креслонинг дастасидан ушлаб, индамасдан суянди-да, ўзининг қиррали гавдасини эҳтиёт билан кўтариб:

— Митя. Митрий,— деб чақирди.

Яна ўтирган ерига ўрнашиб, гуноҳкордай:

— Афв эт: ғулломининг меҳмонхонада ухлашини эрдан чиқарибман. Бемалолгина гапиришгим келиб, унга жавоб бериб юборган эдим. Уларнинг ҳаммалари ҳам жосус, тухматчи...— деди-да, акасига кераксиз, ортиқча сўзлар билан меҳмонхонага қандай бориш йўлларини англатди.

Пётр салқин, ёмғир остига чиққанда, қоронғиликда:

«Эзма, менинг кетишимни истамас эди» деб ўйлади-да, тўсатдан яна таниш қўрқув билан катта Артамонов ўзининг, гўё чуқур зовур четидан бораётганини, келаси минутдаёқ унга йиқилиб тушиш эҳтимоли борлигини сездди. У қадамларини тезлатиб, қўлларини олға чўзиб, тун қоронғилигининг сувчан чангини бармоқлари билан тинтиб, узоқдаги фонарнинг ёғли нуқтасига қараб борар эди. Қоқилиб-суртиниб бораркан, шошилиб:

«Йўқ, бунинг ҳеч бири ҳам менга керак эмас. Эртагаёқ кетаман. Керак эмас. Нима бўлди? Илья қайтиб келади! Йўқ, қатъий яшаш керак. Алексейнинг ўйноқлаб кетганини қара! У мени ютиб ҳам олиши мумкин» деб ўйлади.

Алексей тўғрисида у ўзини ўйлашга мажбур этар эди, чунки Тихон билан Никита ҳақида ўйлагиси келмас эди. Лекин монастир меҳмонхонасининг қаттиқ кроватига ётгандан сўнг уни яна монах, қоровул тўғрисидаги хира ўй-

лар чулғаб олди. Тихон қанақа одам? Атрофидаги нар-саларнинг ҳаммасига ҳам унинг сояси тушади; унинг сўзлари ўглининг болалик гапларида эшитилади, унинг фикрлари билан укаси сиҳрланган. Укаси тўғрисида:

«Юпатовчи! Серафим эса, оддий дурадгор бўлса ҳам, юпата билади» деб ўйлар эди.

Уйқуси келмас эди, чивинлар чақади, девор орқасида аллақандай уч киши валдирарди. Пётр уларни: новвой Мурзин, оёғи оғриқ савдогар, башараси бичилганга ўхшаган одам бўлса керак деб ўйлади.

«Пиянисталик қилишаётган бўлса керак».

Монастир қоровули ора-сира чўқмори билан чўян парчани уриб қўяди. Кейин, тўсатдан, худди кеч қолиб қўрққандай, шошилиб, бомдод ибодатига чақириб, черков қўнғироқлари чалина бошлаган эди; шу товушлар остида Пётр мудраб кетди.

Укаси худди кеча боғда кўргандай, ўша ёт, ёвузлик назари билан қийшайиб, пастдан юқорига қараб, унинг олдига келди. Катта Артамонов, шошилиб ювинди. Кийиниб, хизматкорга энг яқин почта станциясига олиб бориш учун от-арава келтиришни буюрди. Монах ҳайрон қолмасдан:

— Нега бу қадар тез? Мен бир оз турарсан деб ўйлаган эдим,— деди.

— Ишим имкон бермайди.

Чой ичишдилар. Пётр укасидан нима сўрашини жуда кўп ўйлар эди. Тўсатдан:

— Демак, бу ердан кетмоқчимисан?— деб сўради.

— Кетишни ўйлайман. Жавоб беришмаётир.

— Улар нима дейди?

— Мен уларга фойдали кишиман. Манфаатли.

— Хўп. Қаёққа бормоқчи бўласан?

— Саёҳат қиларман, эҳтимол.

— Оғриқ оёқларинг биланми?

— Оёқсизлар ҳам юришади-ку.

— Тўғри, юришади,— деб Пётр укасининг сўзига рози бўлди. Бир оз жим қолишди. Кейин Никита:

— Тихонга салом айт,— деди.

— Тагин кимга?

— Ҳаммага.

— Хўп. Сен нимага Алексей тўғрисида ҳеч нима сўрамайсан?

— Нимани ҳам сўрар эдим? Биламан — у ҳар нарса-

ни қила олади. Балки, яқин кунларда бу ердан кетарман.

— Қиш кунни кетолмайсан.

— Нимага? Қиш кунни ҳам юришади.

— Тўғри, юришади,— Пётр яна бир марта укасининг сўзига қўшилди ва Никитага пул таклиф этди.

— Бер, тегирмонни тузатишга сарф қилармиз. Бош руҳонийнинг олдига кирмайсанми?

— Вақт йўқ: от-арава тайёр.

Хайрлашаётиб оға-инилар қучоқлашди. Никитани қучоқлаш ноқулай эди: у акасига фотиҳа бермади, ўнг қўли тўнининг енгида ўралашиб қолган эди; Пётр «жўрттага ўралаштирди» деб ўйлади. Монах букури билан акасининг қорнига суяниб, бўғиқ товуш билан:

— Агар кеча кечқурун бирон ортиқ сўз айтган бўлсам мени афв эт,— деб илтимос қилди.

— Ҳеч нима қилмайди! Биз ака-укамиз.

— Кечалари ўйлайсан, ўйлайсан. . .

— Шундай, шундай! Хайр бўлмасам. . .

Монастир дарвозасидан ташқарига чиққанида Пётр орқасига қараб, меҳмонхонанинг оқ девори олдида турган укасининг гавдасини кўрди, у тошга ўхшаб кўринар эди. Бошдан шапкасини олиб:

— Хайр,— деб қўйди. Унинг бошига майда ёмғир томчилари мўл сочилди. Йўл қарағай ўрмонлари орасидан борар эди, ҳамма ёқ жимжит, ёлғиз қарағай игна баргларигина ёмғир томчилари остида шиша каби жанглар эди. Араванинг кучер ўтирадиган ерида монах ирғиб-ирғиб тушиб боради, саман отнинг қулоқлари аллақандай юнгсиз эди.

Пётр ўйлади:

«Нималар тўғрисида гапиришади. Худо ёмғирни ўз вақтида ёғдирмас эмиш. Бунинг ҳаммаси ёвузликдан, очкўзликдан, майбликдан, ялқовликдан. Ҳеч кимнинг ғамини ейишмайди, ғамсиз одам худди эгасиз итга ўхшайди».

Пётр у ён-бу ёнга қараб, букчайиб ёмғирнинг ҳақиқатан бевақт ёғаётганини пайқади-да, уни яна қайғули ўйлар қорамтир булут каби чулғаб олди. Бу ўйлардан қутилиш учун, ҳар станцияда ароқ ичар эди.

Кечқурун узоқдан тутунли шаҳар кўринганда йўлни пишқириб бораётган поезд кесиб ўтди-да, ҳуштак чалиб, пар чиқариб, қандайдир ярим доирага ўхшаш туйнукка кириб кетди.

Пётр Артамонов ярмарькада ўтказган қизгин кунларини хотирлар экан, қўрқинчли ҳайрат, ҳатто ваҳима сезар эди. Хотирининг қайта тасвирлаган бутун ҳодисаларига, ўнгидаги шовқин-сурон, музиканинг бўкириши, ашулалар, қийқириқлар, мастлик шодлиги билан ақлидан озган одамларнинг кўнгилни барбод этадиган қайғули улушлари билан тўлган бениҳоят катта дошқозонда ўзи ҳам қўшилиб қайнаганга, бутун кўрган-кечирганларига ишонмас эди. Бу нарсаларнинг ҳаммасини бошига цилиндр, устига суртук кийган жингалак соч катта бир киши пиширар ҳам кавлар, унинг кўкимтир, қиринган юзида бўртган бойқуш кўзлари чапиб ёпиштирилгандай кўринади; бу киши қалин лабларини чўлпиллатиб, Артамоновни қучоқлаб, итариб:

— Жим, аҳмоқ, Россиянинг чўқиниши, тушунасанми? Волга билан Окада ҳар йил бўладиган чўқинишни!— деб қичқирган эди.

Унинг афти-башараси ошпазга, кийими эса марҳум бойларни гўрга машъала билан узатиб бориш учун ёлланадиган одамларнинг бирига ўхшар эди. Пётр бу киши билан муштлашганини, кейин коньякка марожна қўшиб бирга ичишганини ғира-шира хотирлади, у киши ўкириб гапирар эди:

— Рус кўнглининг ўкиришига тушун! Менинг отам руҳоний эди, мен эса муттаҳамман.

Унинг товуши йўғон, карнай товушидай бўлса ҳам майин эди, бу товуш ҳаммага эшитилмаган сўзларнинг нотайин оқимини тўкар, бу сўзлар ҳаммани ниҳоятда ҳаяжонга солар эди. У:

— Тан чириши! Иблис билан жанг. У тўнғизга ифлос хирож ташланг, Петя, тан исёнини қониқтир! Гуноҳ қилмай туриб, товба қилмайсан, товба қилмай туриб, гуноҳдан пок бўла олмайсан, жонингни ғусул қилдир. Мўрчага бориб танимизни ювамизми, жон-чи? Жонга ҳам мўрча керак. Рус кўнглига, кўйловчи кўнглига, муқаддас, улуғ кўнглига кенглик беринг!— деб қичқирар эди.

Пётр ҳам таъсирланиб йиғлар ва:

— Тўғри! У — етим, асранди кўнгил. У унутилган. Аямаймиз,— деб валдирар эди.

Ҳамма кишилар ҳам:

— Тўғри. Ҳақиқат!— деб қичқирарди.

Тепакал, сариқ соқол, қизил юз, бинафша ранг қулоқ, думалоқ, чаққон киши эса, ғұладай юмаланиб, жазаваси тутиб, хотинлардай чинқиради:

— Стёпа, тўғри, сенга қойилман. Ўлгудай яхши кўраман. Уч нарсанигина ўлгудай севаман: сени, нордонни ва ҳақиқатни. Жон тўғрисидаги ҳақиқатни!

У ҳам, йиғлаб, ашула қилар эди.

Улимни ўлим билан енгиб.

Пётр Антон девона сўзлари билан унинг ашуласига кўшилар эди.

Арава ғилдирагини йўқотди.

Артамонов ҳам ўзини қора Стёпани яхши кўргандай сезади. Унинг қийқириқларини завқ билан тинглайди, баъзан эса унинг ғайри табиий сўзлари Пётрни қўрқитадиган бўлса ҳам, кўплари тотимли ҳам чуқур ҳаяжонга солиб гўё бу қоронғи, шовқинли тартибсизликдан аллақандай ёруғ осойишталикка эшик очар эди. Унинг гаплари ичидан «Кўнгил — шоир» деган сўзлари айниқса ёқади, бу сўзда қандайдир ҳақиқат, шикоят сезилиб, улар ёзги иссиқ иш кунларининг бирида ажалдай суякдор, бўйчанг, оқсоқол чол, Дремовнинг ифлос кўчасида туриб ҳорғинлик билан шарманканинг дастасини айлантиради, унинг олдида бошини орқасига солинтирган кўкимтир, эзилган кўйлак кийган ўн икки ёшлар чамасидаги қизча, кўзларини юмиб, зўриққан, юлғун товуш билан:

Ҳаётдан ҳеч нарса гиламайман мен...

Озодлигу тинчликни излагувчи мен...

деб ашула айтаётганини кўз олдига келтирар эди.

Артамонов, бу қизчани хотирлаб, қулоқлари бинафша ранг кишига:

— Кўнгил — шоир! Тўғрисини гапиряпти!— деб валдирар эди.

Малла соқолли киши шовқин солиб:

— Стёпамиз?— деб сўрайди.— Стёпа ҳар нарсани билди.

— Унда ҳар қандай кўнгилга калит бор!— дейди-да, борган сари қизишади.

— Стёпа одамзод дўсти, йирт! Адвокат Парадизов, бизни қўлимиз етмайдиган қовоқхонага олиб бор! Ҳар бир нарсага рухсат бераман...— деб чинқирар эди.

Одамзод дўсти вақтичоғлиқ, айшу ишрат, кайфу сафо қилаётган саноатчилар жўрасининг жўрабошиси — подачиси эди. У ўзининг маст подаси билан қайси бир ерга бормасин, ҳар ерда музика ҳамма ёқни титратар, ашулалар эшитилар, улар гоҳ маъюсланиб, кўнгилни йиғлатар, гоҳ шўхланиб қутурган оёқ ўйинларини қиздирар эди. Бу музыкалардан хотирда фақат катта дўмбиранинг гумбурлаши ва қайси бир ингичка овоз найчанинг хуштакаригина қолар эди. Чўзиқ, ҳасратли ашулалар айтилганда, қовоқхоналарнинг тош деворлари сиқилиб, бўғаётгандай сезилар, хор тўдаси ўйноқи, шўх ашулалар айтиб, олабула кийинган азаматлар ўйнаганда, деворларни гўё шамол тебратиб, ҳилпиллатгандай бўлар эди. Олғов-долғов қилиб, севинчдан қайғу лаззатларига кўчириб юрди, баъзан Пётр Артамоновни шундай бир шодлик қучиб олардики, у қандайдир фавқулодда, борлиқни титратадиган, ҳаяжонга соладиган бир иш қилгиси, кимнидир ўлдириб, одамларнинг оёғига йиқилгиси, улар олдида тиз чўкиб, бутун халққа ёлвориб:

— Мени суд қилинг, қўрқинчли ўлим билан жазоланг! — деб қичқиргиси келар эди.

— «Самокат» номли ғалати қовоқхонага ҳам кирган эдилар, унинг поли бутун столлари, устидаги одамлари, лакейлари билан бирга астагина айланар эди, худди партиқилган ёстиқдай одамларнинг шовқин-суронлар билан тўлган залнинг бурчакларигина ўз ўрнида қимирламай турар эди. Пол гириллаб айланади ва у бир бурчакда — мис трубали қутурган музикачилар тўдасини, иккинчисида — бошларига гулчамбар таққан, турли ранг кийимлар кийган хотинлар тўдасини, ашулачиларни, учинчисида буфетдаги шишалар ва идишларда осиқ лампаларнинг ўтларини акс этдириб кўрсатарди, тўртинчи бурчакда эшиклар ўрни бўлиб, улардан одамлар чиқиб, айланаётган доирага чиқиб, гандираклар, қўлларини лапангладиб йиқилар, хохлашиб кулишар, қаёққадир кўздан йўқолар эди.

Одамзод дўсти қора Стёпа, Артамоновга тушунтирди:

— Аҳмоқчилик, лекин яхши! Керилган бармоқлар устида турган талинкадай, пол харилар устида туради, харилар устунга беркитилган, устун эса тик туради, унга кўндалангига иккита дастак ўтқазилганда, ҳар қайсисига бир жуфтдан от қўшилган, улар юриб, полни айлантирадилар. Осонми? Лекин бунда мазмун бор, Петя, хотиринг-

да тутки, ҳар бир нарсада ўзича бир маъно яширинган, эҳҳо!

У қўлини шипга кўтарганда, бармоғида кўкимтир тош бўри кўзидай ялтирар эди Қандайдир кенг кўкракли, ит бошли савдогар Артамоновни енгидан тортиб, ўликники сингари бақрайган кўзи билан унга тикилиб, гаранглардай қаттиқ:

— Дуня нима дер экан-а? Сен ким бўласан?— деб сўради

Жавоб кутмасдан, иккинчи қўшнисидан:

— Сен кимсан? Дуняга мен нима дейман-а?— деб сўради.

Стулнинг орқасига ташланиб, пишқариб:

— Ф-фу, иблис!— дерди.

Сўнг қутуриб:

— Юр, бошқа ерга борамиз!— деб шовқин соларди.

Кейин у кучерлик қилиб, бир жуфт кўк от қўшилган колясканинг кучер ўтирадиган ерида ҳамма йўловчиларга, тўғри келганларга баланд товуш билан:

— Пауланинг олдига борамиз! Юр биз билан!— деб жар солар эди.

Устларидан ёмғир ёғар эди. Коляскада беш киши бор, бири Артамоновнинг оёғи остида ётиб:

— У мени алдади, мен уни алдайман, у мени, мен уни...—деб валдирар эди.

Майдондаги булка нонга ўхшаган тепа олдида коляска ағдарилди. Пётр йиқилиб, бошини, тирсагини уриб олди ва тепа устидаги нам чим устида ўтириб тепадан, мачит ихотасига қараб ўрмалаб бораётган қулоқлари бинафша ранг, қизил юз, думалоқ киши:

— Йўқол, тотор динига киришни истайман, Муҳаммад уммати бўлишни хоҳлайман, қўйворинглар!— деб шовқин солаётганига қарар эди.

Қора Степан, уни оёғидан тутиб, пастга тортди-да, қаёққадир олиб кетди. Дўконлардан, карвон саройдан пирсиёнлар, тоторлар, бухороликлардан иборат одамлар югуриб чиқиб, тўпланди, сариқ тўн кийган, кўк салла ўраган чол, Пётрга таёғини ўқталар эди:

— Урус, шайтон...

Мис башарали полиция Пётрни турғизиб:

— Тўполон-жанжалга рухсат йўқ,— дерди.

Извошчилар келишиб, мастларни ўтқизиб, олиб кетишди. Олдида бораётган «одамзод дўсти» муштини кар-

най қилиб, ниманидир қичқирар эди. Ёмғир тинган бўлса ҳам, ҳаво ниҳоятда қўрқинчли, қора, карвон саройнинг катта кўприги устида чақмоқ чақар, қоронғиликда ўт ўқлари яшнаб ўйнар эди. Отларнинг туёқлари Бетанкура каналининг ёғоч кўприги устига дўмбирлатиб урилганда, жуда қўрқинчли бўлган эди: Артамонов кўприк бузилиб кетиб, қимирламай тиниб қолган қоп-қора сиёхдай сувда ҳаммаларининг чўкиб, ҳалок бўлишларини кутар эди.

Бу парча-парча, мудҳиш манзаралар ичидан ўзини излаб, Артамонов, у кайфу сафодан ақлдан озган одамлар ичида ўзини таниб бўлмайдиган ҳолда кўрар эди. Бу киши ўлгудай ичиб, келаси минутда қандайдир бутунлай ғалати бир нарсанинг бошланишини истак билан кутар эди. Ҳаммадан ҳам муҳими, ҳаммадан ҳам қувончлисиз: ё қандайдир ниҳоятсиз қайғу-ҳасратга ботиш, ёки худди шундай ниҳоятсиз шодликка кўтарилиш эди.

Хотирида кўз қамаштирадиган доғ каби қолган, энг даҳшатлисиз Паула Менотти деган хотин эди. Пётр уни катта, бўм-бўш, деворларида ҳеч нарса йўқ уйда кўрган эди, бутилкалар, ранг-баранг шишалардан ясалган рюмка ва бакаллар, гул ҳам мевалар солинган вазалар, балиқ тухумлари ва шампан винолари солинган кумуш челақлар билан тўла стол уйнинг учдан бир қисмини банд қилган эди. Ун чоғли сарғиш, тепакал, мўйсафидлар стол олдида сабрсизлик билан ўтирардилар, бир қанча бўш стуллардан бири гуллар билан безатилган эди.

Қора Стёпа, уй ўртасида турар ва қўлидаги олтин ҳалқали таёғини шамдай кўтариб, команда берар эди:

— Эй чўчқалар, кавшамай туринг!

Кимдир бўғиқ товуш билан:

— Акиллама, — деди.

— Жим! — деб одамзод дўсти қичқирди. — Бу ерда мен команда бераман!

Негадир шу ондаёқ қоронғилиқ товланиб, эшик орқасида дўмбиранинг бўғиқ товуши эшитилди. Стёпа, қадам ташлаб бориб, эшикни очди, қорнига дўмбира қўйган семиз одам уйга кирди, у гандираклаб, ғоз юриши қилиб дўмбирани қаттиқ-қаттиқ урар эди:

— Бум, бум, бум...

Худди шундай бешта барваста, жиддий одам, букилиб, отдай зўр бериб, оёғига сочиқ бойланган роялни уйга судраб киритдилар, роялнинг қора, ялтироқ қопқоғи устида оппоқ, уятсиз яланғочлиги билан қўрқинчли, бир хо-

тин ётар эди. У, қўлларини боши остига қовуштириб, кўкракларини юқорига қаратиб ётар, унинг ёйилган сочлари, лакнинг қора ялтироғи билан қўшилиб, рояль қопқоғидан ўсиб чиққандай кўринади, столга яқинлашган сари гавдасининг формалари аниқлашар, қўлтиқ остидаги ҳам қорин тагидаги жун туркумлари ғашга тегиб кўзга чалинар эди.

Мис ғилдиракчалар чийиллар, пól ғижиллар, дўмбира дўмбиллар эди, бу оғир аравага қўшилган одамлар тўхтаб, қадларини ростладилар. Артамонов ҳамма кулиб юборади деб ўйлар эди. Ушанда бу ҳодиса тушунарлироқ бўларди, аммо стол атрофида ўтирганлар, ўринларидан туриб, индамасдан, рояль қопқоғидан ялқовланиб кўчаётган хотинга қарар эди, у гўё эндигина уйқудан уйғонаётгандай, унинг остида қаттиқ тошдай қуюлган тун парчаси ётади. Бу қандайдир эртакни эслатар эди. Хотин ўрнидан туриб, ўзининг кўп қуюқ сочларини орқасига ташлади-да, оёқлари билан тепиниб, лакнинг жилвали ялтироғини оқ чанг доғлари билан хиралаштирди, оёғи остида торларнинг жаранглаши эшитилар эди.

Эшикдан икки киши кирди; бири — оқ сочли, кўзойнак таққан кампир, иккинчиси — фрак кийган киши, кампир ҳам сариқ тишларини, ҳам роялнинг икки тусли клавиш суякчаларини айни замонда очиб, рояль олдига ўтирди: фрак кийган киши, елкасига скрипкасини кўтариб, сарғиш кўзини қисиб, нишон олган эди. Скрипкани камон кесиб тушди, рояль торларининг йўғон товушли куйларига скрипканинг чийнллаган ингичка товуши бирдан қўшилди. Яланғоч хотин, тўлқинланиб тикланди, бошини силкитган эди, сочлари унинг беибо қампайиб турган кўкракларига тушиб яширди, хотин тебранди ва паст товуш билан бурни орқали узук, хаёлчан овоз билан куйлай бошлади.

Ҳамма бошини жимгина кўтариб, хотинга қараб турар эди, ҳамманинг юзи бир хил, кўзи гўё кўрмас эди. Хотин истар-истамас гўё чала уйқуда куйлар, унинг қип-қизил лаблари тушунилмайдиган сўзларни айтарди, чарақлаган кўзлари одамларнинг бошлари устидан тикилиб қарар эди. Артамонов, хотиннинг гавдаси шу қадар келишган, кишининг ваҳимини келтирар даражада чиройли бўлишини ўйламаган эди. Кафтлари билан кўкрак ва сонларини силаб, бошини ҳануз силкитар, сочлари, бутун вужуди тобора ўсиб, ширмондай ошиб, катталашиб шу

даражага етдики, борлиқни қоплади, гўё зал ичида шундан бошқа ҳеч нарса йўқдай, хотиндан ўзга нарса кўзга кўринмас эди. Артамонов бу хотиннинг унда бир он ҳам уни эгаллаш истагини уйғотмаганини, ёлғиз қўрқув ҳиссинигина туғдириб, кўкрагини қисганини, ундан сихрли даҳшат шамоли эсганини яхши хотирлар эди. Шу билан бирга агар шу хотин буюрса у орқасидан боради, ҳар нарса деса ўрнига етказади, Пётр буни билар эди. Бошқа одамларга қараб, ўзининг шу фикрига ишонди.

«Ҳар ким ҳам боради, ҳамма ҳам» деб ўйларди.

Унинг мастлиги тарқалиб, ҳеч кимга билдирмай чиқиб кетгуси келарди. Кимнингдир:

— Чаруса. Табиат гирдобни. Тушунасанми? Чаруса!— деган қаттиқ шивирлашини эшитиб, шу ниятини амалга оширишга қатъий жазм қилди.

Артамонов «Чаруса» деган сўзнинг ўрмон ботқоқлигидаги кўк майсазор ер эканини билар эди, бу манзаранинг кўкатлари ипакдай майин, айниқса чиройли, жуда ҳам кўм-кўк бўлади, лекин унинг устига чиқилса, тагсиз чуқурликка ботиб кетилади. Шундай бўлса ҳам, у яланғочлигининг шайдо этадиган, мафтун қиладиган кучи билан кишанлаб қўйилгандек, хотинга қарар эди, Унинг оғир, жилвали нигоҳи унга дуч келганда, у елкаларини қимирлатиб, бўйинини букиб, кўзини бошқа ёққа бурар эди. Хунук ширакайф одамлар, кўзларини бақрайтириб, худди дремовликлар черков тоmidан йиқилиб тушиб ўлган бўёқчига аҳмоқона ҳайронлик билан қарагандек эди.

Қора, жингалак соч Стёпа, дераза пештахтасида ўтирар экан, қалин лабларини осилтириб, қалтираган қўли билан пешонасини силар эди, у худди йиқилиб кетиб бошини полга уриб оладигандай туюларди. Мана у негадир кўйлагининг ечилиб кетган манжетини узиб, бир бурчакка отиб урди.

Хотиннинг ҳаракатлари борган сари тезлашиб, қалтироқ босди, у шу қадар тўлғонар эдики, гўё рояль устидан ирғиб тушмоқчи бўлса ҳам тушолмай ётгандай кўринади. Унинг бўғиқ қийқириқлари пинғиллаб, ёвузроқ эшитиларди; оёқларининг тўлқинланиб тўлғонишини, бошини қатъий силкиниши қуюқ сочларининг елкалари устида юқорига отилиб, кўкракларини устига қанотдай қоқилиб, орқасига ҳайвон терисидай ёйилиб тушганини кўриш ҳаммадан ҳам даҳшатли эди.

Тўсатдан музика тўхтади, хотин ерга ирғиб тушиши

билан қора Стёпа уни зарварақ тўнга ўраб, бирга қочиб чиқиб кетди, одамлар эса, чапак чалиб, бир-бирларини ушлашиб чинқирар, улиб бўкирар эди. Оқ кафанларга ўралган ўликларга ўхшаш лакейлар питирлашиб, у ёқ-бу ёққа югура бошладилар, рюмка-бакаллар жаранглар, одамлар иссиқ кундаги қонимсизлик билан ича бошладилар. Улар хунук, орсизлик билан еб-ичар, стол устига энгашган бошларини кўриш деярли жирканч бир ҳис уйғотар, бу манзара кир тоғора устида чўчқалар галасини хотирлатар эди.

Лўлилар тўдаси келди ва асабини қўзғайдиган қўшиқлар айтиб, ўйнай бошладилар, ўтирганлар уларга бодринглар, сочиқларни ота бошладилар, лўлилар кўздан йўқолди. Уларнинг ўрнига Стёпа хотинларнинг шовқинли подасини ҳайдаб кирди, уларнинг ичидан кичкина, тўлагина, қизил кийим кийган бири, Пётрнинг тиззасига ўтириб, унинг лабига бир бакал шампан винони тутди ва ўзининг бакали билан жаранглатиб уриштириб:

— Ке, сариқ, Митянинг саломатлигига ичамиз!— деб таклиф этди.

У куядай енгил эди, уни Пашута деб атардилар. У гитарани жуда эпчиллик билан чалиб, таъсирли қилиб ашула айтар эди.

Тушимда зангор, тоза сабоҳ кўрдим. . .

Унинг жаранглаган товуши айниқса қайғуриб:

Тушимда сира қайтмас ёшлигим кўрдим. . .

деган сўзларни айтар экан, Пётр Артамонов дўстона, оталик ҳисси билан унинг бошини силаб:

— Ингиллама, сен ҳали ёшсан, қўрқма. . .— дерди.

Тунда эса, уни қучоқлаб кўзини қаттиқроқ юмар ва бунни эмас Паула Непоттини кўргиси келарди.

Камдан-кам ҳушёрлик соатларида, бу бузуқ Пашутанинг ҳайрон қоларли даражада ўзига қиммат турганини буюк ҳайрат билан кўриб:

«Вой, куй-ей!» деб ўйлар эди.

Ярмарка хотинларининг пул сўрашга усталиги, уларнинг мастлик кечаларида уятсизлик бадалига топган пулларини ўринсиз сарф этишлари Пётрни ҳайрон қолдирар эди. Катта мўйнафуруш, ит башарали кишининг Паула Меноттига ўн минг сўмлаб пул сарф қилганини, бу хотинга ҳар сафар ўзини яланғоч кўрсатиши учун уч минг

сўмдан пул тўлаганини Артамоновга айтган эдилар. У бири, бинафша ранг қулоқлиси, юз сўмли қоғоз пулларни шамда ёқиб, сигара тутатар, пачкалаб қоғоз пулларни хотинларнинг қўйнига тиқиб:

— Ол, немис хотин, меники кўп,— дерди.

У ҳамма хотинларни «немис хотин» деб атар эди. Артамонов эса буларнинг ҳаммасида қуюқ сочли Пауланнинг ошкора уятсизлигини кўрар эди. Ҳамма хотинларда: аҳмоқ, маккор, писмиқ, шаллоқи бўлмасин, уларнинг ҳаммасида унга қарши душманлик борлигини сезар эди. Ҳатто хотинини ҳам эслаб, унда ҳам қандайдир яширин бир ёвлик борлигини пайқар эди.

Хотирида жуда аниқ ва тирик тасвирланадиган чиройли ёш хотинларнинг ола-була, рангдор тўдасига диққат билап қараб:

«Куя!» деб ўйлар эди.

У бу ишларнинг қандай қилиб, нима бўлиб вужудга келишларига тушунолмас эди. Одамлар меҳнат қиладилар, мумкин қадар кўп пул тўплаш учун, ўз-ўзларини гарангситаб, иш занжирларини шалдиратадилар! Кейин эса ўз пулларини ёқадилар, бузук хотинларнинг оёқлари остига ҳовучлаб ташлайдилар? Буларнинг ҳаммаси ҳам катта, сипо кишилар, уйланган, бола-чақали каттакон фабрикаларнинг эгалари.

У тамом ишончга яқин бир ҳис билан:

«Отам ҳам балки худди шундай қутуриб, қилган бўлса керак» деб ўйлар эди. Ўзини бу ҳолат, бу кайфу сафо қатнашувчиси деб билмай, тасодифий, беихтиёр кириб қолган томошабин деб билар эди. Лекин бу ўйлар винодан ҳам кучлироқ уни маст қилар, уларни эса ёлғиз вино билангина сўндириш мумкин бўлар эди. У шу расво кайфу сафоларда уч ҳафта яшаб, фақат Алексей келгандагина ҳушига келди.

Катта Артамонов полдаги, юпқа, қаттиқ тўшакда ётар эди, унинг ёнида бир челақ муз, квас шишалари, қирилган хрен билан аралаштирилган, тузланган қарам талинкада ётади. Диванда, оғзини очиб, Натальядай қошларини чимириб, Пашута ялпайиб ётади, унинг кўк томирлари бўртиб турган, тирноқлари балиқ тангасидай оппоқ бир оёғи полга солиниб ётади. Дераза орқасида минглаб очкўз оғизларини очиб, бутун Россиянинг гигант бозори ҳайқириб ётади.

Артамонов бошидаги сархушлик гулдураши, заҳар-

ланган вужуди қақшаб оғриган ҳолда ўтган кечанинг ўйин-кулгиларини тумшайиб хотирлар экан, тўсатдан Алексей, деворни ёриб чиққандай, пайдо бўлди. Чўлоқланиб, ҳассасини ерга дўқирлатиб уриб, акасига яқинлашди ва сўзлай кетди:

— Нега тўнтарилиб ётибсан. Мен бўлсам, сени кеча бутун кунни, бутун туни излаб, эрталабга яқин ўзим ҳам учиб қолибман.

Шу чоқ лакейни чақириб, лимонад, коньяк, муз буюрди, ирғиб диван олдига борди-да, Пашутанинг елкасига қоқиб:

— Тур, баришня,— деди.

Баришня, кўзини бирданига очолмай:

— Йўқол! Ёпишма!— деб валдиради.

Алексей аччиғланмай:

— Сен ўзинг йўқоласан,— деди-да, Пашутани, елкасидан кўтариб, ўтқазди ва силкий-силкий эшикни кўрсаптиб:

— Пишт,— деди.

— Унга тегма,— деган эди Пётр, укаси жилмайиб, уни тинчлантирди:

— Ҳеч нима қилмайди, чақирсак — келади!

Хотин итоат билан кофтасини кияётиб:

— Вой, шайтонлар-э,— деди.

— Алексей докторлардай, команда бериб:

— Тур, Пётр, кўйнагингни еч, баданингга муз сурт!

Пашута эзилган шляпасини полдан олиб, ҳурпайган бошига кийиб, диван устидаги ойнага қараб:

— Жуда чиройли гўзал ойим!— деб бошидаги шляпасини олиб полга, диван остига улоқтириб, узун эс-нади.

— Хайр бўлмасам. Митя! Мен Симанский меҳмонхонасининг ўн учинчи номерида тураман, эсдан чиқарма.

Пётрнинг унга раҳми келди, ётган ўрнидан қўзғалмасдан, укасига:

— Унга бир нима бер,— деди.

— Қанча берай?

— Эллик сўм бер.

— Бе! кўп-ку.

— Алексей, хотиннинг қўлига қандайдир қоғоз суқди-да, уни кузатиб, орқасидан эшикни қаттиқ ёпиб келди.

Пётр ғашни келтирарли қилиб:

— Бахиллардай оз бердинг. У кеча шляпасига ундан кўпроқ тўлаган эди.

Алексей, креслога ўтиргач, қўлларини ҳассасининг учига қовиштириб, энгагини қўлларининг устига таяди ва қуруққина қилиб, бошлиқдай:

— Сен нима қилиб юрибсан?— деб сўради.

Каттаси ғурур билан:

— Ичиб юрибман,— деб жавоб берди-да, ўрнидан туриб, томоғини қира-қира баданига муз сурта бошлади.

— Ич, Кузьма, лекин ақлингни йўқотма! Сен-чи?

— Нима қилди?

Алексей, унинг олдига яқинлашиб, унга худди нота-ниш кишиларга қарагандай, қараб, вишиллаб, паст товуш булан:

— Эсингдан чиқардингми? Сенинг устингдан шикоят қилинган, сен адвокатнинг оғиз-бурнини қоп-қора қон қилибсан, полиция кишисини каналга итариб юборибсан...— деди.

У шу қадар узоқ вақт унинг гуноҳларини санадики, катта Артамонов:

«Елғон гапиради. Қўрқитяпти» деб ўйлади. Сўнгра:

— Қайси адвокатни? Бўлмағур гап,— деди.

— Бўлмағур эмас, анов қора адвокатни, оти нима эди?

Пётр ҳушёрланиб:

— Биз у билан илгари ҳам муштлашар эдик,— деди.

Укаси эса тағин ҳам қатъийроқ қилиб давом этди:

— Нега ҳурматли одамларни ҳақорат қилдинг, а? Узимизникиларни?

— Мен?

— Сен, мана шу сен! Хотинингни, Тихонни, мени сўкибсан, қандайдир болани хотирлаб йиғлабсан. Аврам, Исак, қўй деб қичқирибсан! Бу нима деганинг?

Пётрни қўрқув ёндириб, бўшашиб ўзини стулга ташлади.

— Билмайман. Маст эдим.

Алексей, худди оқсоқ отда чопгандай сакраб, қичқириш даражасида:

— Бу важ эмас. Бу ерда бошқа гап бор: «ҳушёрнинг ақлидаги мастнинг тилида» гап бу ерда. Оилавий ҳаёт тўғрисида қовоқхонада вайсалмайди. Аврам, қурбонлик

қилиш ва бошқа бўлмағур гапларнинг нима кераги бор? Сен ишимизнинг обрўйини тўкасан, мени қоралайсан. Нима бўлди сенга, мўрчага кирган одамдай ечинибсан? Яхшики, жанжал устида менинг ошналаримдан Локтев бўлган-да, сени коньяк билан йиқитиш кераклиги эсига келиб, мени телеграмма билан чақирган. Бу гапларнинг ҳаммасини ўша сўзлади. Олдин барчалари кулишди, дейди, кейин, бу одам нима деб ўшқиряпти деб қулоқ сола бошлаганлар.

Пётр кайфсизланиб, укасининг сўзларига маст бўлиб:

— Ҳамма ҳам шовқин солган эди,—деб валдираб қўйди, укаси эса шивирлаб:

— Ҳамма бир нарса тўғрисида гапирган бўлса, сен ҳамма нарса тўғрисида гапиргансан. Хайриятки, Локтевнинг эсига ҳаммани ғирт маст қилиш келган. Балки эсларидан чиқарар. Лекин бизнинг ишимиз сиёсий иш. Локтев бугун бизга дўст, эртага ғирт душман бўлиши мумкин.

Пётр гарданини деворга қаттиқ қисиб стулда ўтирар, шовқин-сурондан девор титрар, Пётр бу титрашнинг бошидаги мастлик бесаранжомлигини тебратиб тартибга солишни, қўрқув ҳисларининг бўшагини кутиб индамасдан ўтирар эди. Укаси гапирганларидан ҳеч бирини ҳам хотирлай олмас эди. Укасининг судья товуши билан, ўзидан катта киши сўзлари билан гапиришини эшитиш уни жуда ҳам ранжитар эди. Алексейнинг бундан бошқа айтадиган гапларини кутиш яна даҳшатли эди.

Укаси, қийин-қистоққа олиб, ҳамон сакраб-сакраб:

— Сенга нима бўлди? Никитанинг олдига бораман деган эдинг... —деб сўради.

— Мен унинг олдига бордим.

— Мен ҳам бордим. Телеграммамга сени йўқ деб жавоб берганларидан кейин мен албатта у ёққа чопиб бордим. Ҳаммамиз қўрқдик, ерда яшаймиз, ахир ўлдиришлари мумкин.

— Қандайдир бўлмағур бир нарса менга ўрнашиб олди.

— Шундай бўлганда уни одамларга билдириш керакми? Тушунишнинг керак: сен бизнинг ишимизни қоралайсан, ахир. Сенинг у қанақа қурбонликларинг? Пирсиянмисан? Аллақандай болалар тўғрисида валжирагансан. Қанақа бола?

Пётр бошидаги сочларини, соқолини икки қўли билан силар экан, бармоқлари аро:

— Илья. . . бутун нарса шунинг орқасида,— деди-да, худди қоронғиликда йўл излагандай, секин, журъатсизгина Алексейга Илья билан уришганини гапира бошлади, узоқ вақт сўзлашга тўғри келмади. Укаси енгилланиб, қаттиқ:

— Ф-фу. Бу ҳеч гап эмас. Локтев эса осиеликларча, жанжал тусида тушунган. Демак Илья? Сен мени афв эт, ака, лекин бу маънили иш эмас. Савдогарлар ҳар бир нарсани ўрганишлари керак, ҳаётнинг ҳар бир нуқтасида тура билишлари лозим, сен бўлсанг. . .— деди.

Савдогарларнинг болалари — инженер, чиновник, офицер бўлишлари кераклигини жуда узоқ вақт яхшилаб гапириб берди. Ташқаридан дераза орқали қулоқни батанг келтирадиган шовқин-суронлар кирар эди, театр олдига извошлар келар, совуқ ичимликлар, морожний сотувчилар қичқирар, канал устига қозиқлар қоқиб бразилияликларнинг темир ва ойналардан қилинган павильонидаги музика айниқса чидаб бўлмайдиган даражада қулоқни ер эди. Дўмбира товуши Паула Меноттини эсга солар эди.

Катта Артамонов бир қўли билан қулоғини ушлаб, иккинчи қўли билан стакандаги лимонад устига коньяк қуяр экан:

— Менга қандайдир бўлмағур нарса ўрнашиб олди,— деб қайтарди. Укаси Пётрнинг қўлидан шишани олиб, уни огоҳлантирди:

— Эҳтиёт бўл, тагин маст бўлиб қолма. Мана, менинг Мироним инженерликка ўқияпти — марҳамат қил! Чет мамлакатларга бормоқчи, бажону дил! Бунинг ҳаммаси ҳам уйга, уйдан эмас. Сен билгинки, бизнинг табақамиз — энг муҳим куч. . .

Пётр ҳеч нарса тушунгиси келмас эди. Укасининг тетик сўзлари остида: «Мана, бу киши ўзидан кўра бойроқ, балки ақллироқ одамлар ўртасида нима биландир обрў қозониб, дўстлар орттирган, улар бутун мамлакатнинг савдо ишларининг юраклари, иккинчи укаси, монастырга яшириниб олиб, доно, ростгўй деган шуҳрат қозонган, лекин Пётр эса қандайдир воқиаларнинг панжасида титилиш учун ташланган. Нимага? Нима учун?—деб ўйлар эди.

Алексей бўлса энди қандай мулойимланиб, эҳтиёт билан сўзида давом этар эди:

— Ҳурматли кишиларни эса, бузуқлиги учун бекорга сўкибсан. Бу бузуқликдан эмас, куч ортиқлигидан. Адвокат муттаҳам бўлса ҳам тўғри тушунади, у ақлли. Албатта улар ёшларини яшаган одамлар, ҳатто мўйсафидлар, шўхликларни эса болаларникига ўхшайди. Болалар ҳам ўсиш кучининг таъсири остида шўхлик қиладилар. Шуни ҳам ҳисобга олишинг лозимки, бизнинг хотинларимиз бемаза, бурди йўқ, зериктириб юборишади! Мен ўзимнинг Ольгам тўғрисида гапирмайман, у ўзгача бир хотин. Шундай доно-тентак хотинлар борки, уларнинг ёмонликни кўрадиган кўзи гўё кўр бўлади. Ольга ҳам шунақалардан. Уни ранжитиб бўлмайди: у ёмонни кўрмайди, ёвузликка ишонмайди. Сен Натальяннг тўғрисида шундай деялмайсан. Одамларга уни «уй машинаси» деб тўғри айтгансан!

Пётр хўмрайиб ўтирган ҳолда:

— Шундай дебманми?— деб сўради.

— Локтев бу сўзларни ўзи ўйлаб чиқарган эмасдир.

Укасидан кўп нарсаларни сўрагиси келса ҳам, Алексейнинг эсидан чиққан нарсаларни хотирлатишдан кўрқар эди. Унда укасига қарши ётсираш, ҳасад ҳислари уйғонди.

«Ҳадеб ақли ошиб бораётгир, шайтон...» деб ўйлади.

Пётр укасида қандайдир йўртганлик, қамчиланганлик, тулки чаққонлигини кўрар эди. Унинг қарчигай кўзи, пирпироқ устки лабининг остидаги ялтираган олтин тиши, буралган оқиш хуш мўйловни, чиройли соқоли ва қуш бармоқлари Пётрни асабийлантирар эди. Унг қўлининг ҳар доим ҳавода қандайдир ажиб нарсаларнинг суратини чизадиган кўрсаткич бармоғи айниқса совуқ кўринар эди. Алексейнинг темир ранг катта пиджаги эса уни бировларнинг ишига овора бўлиб юрадиган фирибгарроқ одамларга ўхшатар эди.

Тўсатдан у Алексейнинг кетишини истаб, кўзларини юмди-да:

— Менинг ухлаб олишим керак,— деди.

Укаси акасининг фикрини ёқлади:

— Бу маъқул гап, сен бугун ҳеч қаёққа борма энди.

Пётр уни кузатиб қўйгач, ранжиб:

— Худди ўз боласидай менга таълим беради-я,— деб ўйлади-да, бурчакдаги умивальник олдига бориб, ўзининг ёнида бахтсиз, ҳурпайган сочли, эзилган юзли, кўр-

қиб кўзларини бақрайғирган, ўзига ўхшаган кишининг товушсиз қимирлашини кўриб тўхтади, у киши қимирлаб, қизил қўллари билан ҳўл соқолини, юнгдор кўкрагини силарди. Бир неча секунд у диван устидаги ойнада кўринган кишининг ўз акси эканига ишонмай турди, кейин аянч илжайди ва яна бир нарча музни олиб юзига, бўйнига, кўкрагига сурта бошлади:

Кийинар экан:

«Извош ёллаб шаҳарга бораман» деб жазм қилди. Лекин пиджагининг енгига қўлни суқар-суқмас, уни курси устига отиб уриб, бармоғи билан электр қўнғироқнинг суяк тугмасини қаттиқ босди.

Кирган хизматкорга:

— Чой, қуюқроқ дамлаб бер! Тузлаган нарсалардан келтир. Коньяк,— деди.

Деразадан қараганда: дўконларнинг кенг эшиклари беркитилгани, иссиқ қоронғиликда кўча тошига ёпишиб ўрмалаётган одамлар кўринар, театр эшигининг олдида сут ранг фонарь пишилар, яқин бир ерда хотинлар ашула қиларди.

«Куя!» деб ўйлади Пётр.

Орқасида биров:

— Супуриб олай,— деган эди, у кескин бурилиб, эшик олдида қўлида пол супурадиган чўтка ҳам латталар тутган бир кўзли кампирнинг турганини кўрди. Пётр индамасдан йўлакка чиқиб, қора шляпали, қорамтир кўзойнак таққан кимсага туртиниб кетди. У киши чала ёпилган эшикнинг ёруғидан:

— Ҳа, ҳа, бошқа ҳеч нарса керак эмас!— деди.

Ҳамма нарса ҳам ёмон бўлиб, ўйлашга, сўзларда яширинган қандайдир мазмунларни излашга мажбур этар эди. Кейин катта Артамонов гардиш стол олдида ўтирди, рўпарасидаги кичкина самовар шинғиллаб, боши устидаги осма чироқ шишасига кимнингдир кўринмас қўли енгилгина тегиб тургандай, жаранглар эди. Хотирида қутурган мастларнинг ажиб қиёфалари, қўшиқ сўзлари, укасининг буйруқ тарзида айтган гапларининг парчалари милдирар, кимнингдир ўтиб кегаётганда пайқаган кўзлари ялтиради. Аммо шундай бўлса ҳам бошда бўшлиқ, қоронғилиқ ҳукм сураар эди. Бошга ингичка титроқ шуъла санчилиб, унда чанг зарралари ўйнагандай, одамлар айланиб ўйин тушиб, қандайдир жуда муҳим бир иш тўғрисида ўйлашга халақит бергандай кўринади.

У иссиқ, қуюқ чой ичиб ўтиради. Оғзини куйдириб коньяк ютса ҳам мастликни сезмас эди, ёлғиз тоқатсизлиги ортиб, қаёққадир боргиси келади, холос. Қўнғироқни чалди. Қандайдир тумандай сузилаётган юзсиз, сочсиз, суяк дастали таёққа ўхшаш бир кимса пайдо бўлди.

— Ванька, яшил ликёр келтир, яшилини, биласанми?

— Худди шундай, шартрез.

— Сеп Ванькамисан?

— Ҳеч ҳам йўқ, Константин.

— Хайр, бор.

Лакей ликёр олиб келганда, Артамонов:

— Солдатмисан?— деб сўради.

— Ҳеч ҳам йўқ.

— Солдатдай гапирасан-ку!

— Вазифам ўхшайди, итоат қилиш керак.

Артамонов бир оз ўйлагач, унга бир сўм пул бериб:

— Сен итоат қилма! Ҳаммасини ҳам... га юбор-да, ўзинг морожинефурушлик қил. Бошқа гап йўқ!— деб маслаҳат берди.

Ликёр шинидайдй ёпишқоқ, нашатир спиртдайдй ўткир эди. Уни ичиб олгандан кейин бошида енгиллик, ҳушёрлик ҳис этилиб, ҳамма ўйлари қуюқлашадилар, бошида бу қуюқланиш вужудга келар экан, кўча ҳам тинчлана борар эди. Ҳаммаси ҳам сиқилиб, майингина шув-шув пайдо бўлди ва жимжитликни орқасида қолдириб узоққа оқиб кетди.

«Итоат қилиш керак? Кимга? Мен — хўжайин, лакей эмасман. Мен хўжайиними, ё йўқ?» деб ўйлар эди Артамонов.

Лекин ҳамма хаёллари қўрқув билан қувилиб, тўсатдан қирқилиб йўқ бўлиб кетдилар: Артамонов тўсатдан ўз қаршисида Алексейдайдй ва бошқа тетик кишилар яшагандайдй осонлик ва эпчиллик билан ҳаёт кечиринишига халақит бериб турган кишини кўрди. У кенг юзли серсоқол киши унинг рўпарасида — самовар олдида ўтирибди, у индамасдан чап қўлининг бармоқлари билан соқолини тутамлаб, бетини кафтига таяб ўтиради, Пётр Артамоновга шу қадар маънос қарайдики, гўё у билан умрбод хайрлашаётгандайдй ҳам, шу ондаёқ уни аягандайдй, негандир танбиҳлагандайдй кўринади, термулиб қараб йиғлайди, унинг сарғиш қовоқлари остидан заҳарли кўз ёшлари оқади, соқолининг четида, чап кўзининг ёнида катта паш-

ша қимирлайди. Мана у пашша гўё ўлик юзида юрган-дай чаккасига ўтди, қошининг устида тўхтаб, кўзига мўралайди:

Артамонов ўз душманидан:

— Ҳа ифлос, нима дейсан?— деб сўради, у эса қўзғалмади, жавоб бермади, ёлғиз лабларигина қимирлади.

Пётр Артамонов жаҳл билан масхара этиб:

— Йиғлаясанми? Мени йўлдан адаштириб, ўзинг йиғлайсанми? Раҳминг келяптими? У... у...— деб бўкирди-да, стол устидан бутилкани олди ва қулочини кериб туриб, рўпарасидаги тепакал бошга туширди.

Синган ойнанинг жаранг-журунгига, ағдарилган стол устидан тушган самовар ва идиш-товоқларнинг шарақ-шуруқларига одамлар югуриб келди, улар оз эди, лекин ҳар бири иккига бўлиниб сузиб борар эди, бир қўзли кампир бир оннинг ўзида энгашиб самоварни кўтаради ҳам тик туради.

Артамонов полда ўтириб шикоят товушларини эшитди:

— Тун, ҳамма уйқуда.

— Ойнани синдирибсиз.

— Бу, биласизми, фасон эмас...

Артамонов, қўлларини кериб, қаёққадир сузиб кетаётгандай:

— Паш-шша...— деб мағрар эди.

Эртаси кун кечқурун Алексей етиб келди, касални кўрган доктордай, отни боққан кучердай акасининг у ёқ-бу ёғини диққат билан қаради-да, мўйловини қандайдир кичкинагина чўткача билан тараб:

— Ҳаддан ташқари шишиб кетибсан, бу ҳолда уйга бориб бўлмайди! Шу билан бирга, сен менга бу ерда ёрдам бера оласан. Пётр, соқолнингги қирдириш керак. Ўзингга бошқа этик сотиб ол, этигинг худди извошчиларникига ўхшайди,— деди.

Катта Артамонов, тишини-тишга қўйиб, укасининг орқасидан сартарошликка итоат билан борар эди. Алексей қатъий ва аниқ қилиб, соқол ва сочларини қанча қирқиш лозимлигини тушунтирди, оёқ кийимлари магазинида ўзи Пётрга этик танлаб олиб берди. Бундан кейин Пётр ойнага қараб ўзининг гумаштага ўхшаб қолганини пайқади, этигининг бошлиғи эса оёғини сиқар эди. Лекин укасининг тўғри иш қилаётганига тушуниб индамасиди, сочларини қирқтириш, этигини алмаштириш, буларнинг

хаммасини ҳам қилиш керак эди. Умуман ўзини тартибга солиш, мастликда ўтказган кунларидан қолган, сезиларли равишда кўнглини эзган бутун лойқа, вазмин нарсаларни эсдан чиқариш керак эди.

Аммо бошдаги туман, заҳарланган, эзилган гавдасининг ҳорғинлиги аро укасига диққат билан қарар экан, ҳамон мураккаб туйғулар сезар: ҳасад ва ҳурмат, зимдан истихзо ва адоват ҳисларининг бирлигини туяр эди. Бу қотма, қўлига ҳасса тутган ўткир кўзли йўртоқи киши, иш ўйинига тўймай очкўзлик билан ёниб, ялтирар, ўт сочар эди. Пётр укаси билан ярмарьканинг энг яхши қа-воҳхоналарида машҳур савдогарлар улфатчилигида но-ништа қилар, овқат ер экан, Алексейнинг бойлар вақтини чоғ қилиш, кулдиришга тиришиб, ўзини худди масхара-боздай тутишини анчагина ҳайронлик билан кузатар эди, улар Алексейнинг масхарабозлигини пайқамагандай, уни очикдан-очиқ яхши кўрар, ҳурмат этар, унинг зағиз-ғондай чиғиллаб айтган гапларига диққат билан қулоқ солар эди.

Катта гавдали, серсоқол газмол фабриканти Комолов, Алексейга гапирганда сабзи ранг бармоғини ўқталса ҳам, буқа кўзларини бақрайтириб, лабларини ширадор чўл-пиллатар, мулойимлик билан гапирар эди:

— Чаққонсан, Олёша, қув, тулкисан. Мени алдадинг сен.

Алексей руҳий кўтаринкиликда:

— Ермолай Иванович! Мусобақа шундай эмасми?— деб қичқирар эди.

— Тўғри. Оғзингни очиб ўтирма, кузир тузи билан юр.

— Ермолай Иванович, ўрганаётибмиз-да.

Комолов рози бўлиб:

— Урганиш керак,— деди.

Алексей, илгаригидай руҳий кўтаринкиликда, лекин мулойим эҳтиёткорлик билан қўлидаги вилькасини ўйна-тиб, гапира кетди:

— Жаноблар Менинг ўғлим. Мирон, зийрак, келажак-да инженер бўлади, у: Сиракуза шаҳарида машҳур бир олим бўлган, у подшога: «Менга сўяниш нуқтасини кўр-сатсанг мен сенга бутун ерни ағдариб бераман!» деган эмиш, дейди.

— Вой, кул ранг қорин-эй...

— Ағдараман, дейди! Жаноблар! Бизнинг табақа-мизнинг таянадиган нуқтаси бор — сўлқовой! Бизга ағда-

риб берадиган ҳукамолар керак эмас, бизга ўргатиш керак эмас, ўзимиз биламиз. Бизга ёлғиз бир нарсагина керак, у ҳам бўлса — бошқа чиновниклар. Жаноблар. Дворянлар қовжирамоқда, улар бизга тўсқинлик қилолмайди, чиновниклар бўлса — ўзимизникилардан бўлиши керак, умуман, бизга керакли кишиларнинг ҳаммаси ҳам ўзимизникилардан, савдогарлардан бўлиши лозим, тоинки, улар бизнинг ишимизга тушунадиган кишилар бўлсинлар, гап мана шунда!

Мўйсафид, тепакал, семиз кишилар шодлик билан Алексей сўзига қўшиладилар.

— Тўғри, тўғри, кул ранг қорин!

Бир кўзли, қирра бурунли, қотма чол, дисконтер¹ Лосев одоб билан хиқиллаб кулиб:

— Алексей Ильичнинг ақли сичқондай ҳар тарафга юуради, ҳамма нарсани билади, ёғ қаердалиги, кўмик қаердалигини билади, кемиргани-кемирган. Унинг соғлигига!

Қадаҳлар кўтарилади, Алексей севинч билан ҳамманинг қалаҳи билан уриштиради, Лосев эса, болаларникидай кичкина қўлчаси билан Комоловнинг букилган елкасига қоқиб:

— Бизнинг орамизда ақлли одамлар пайдо бўляпти,— деди.

Комолов фахрланиб:

— Ҳар доим бўлиб келган! Падарим юк ташувчилардан одам қаторига чиққан...— деб жавоб берди.

Лосев кула-кула:

— Сенинг отанг бой арманини сўйиб иш бошлаган дейишади.

— Ёлғон гаплар! Бу бизда аҳмоқликдан гапирилаган сўз: бахтли бўлсанг — туноҳлисан! Сенинг тўғрингда ҳам Кузьма хунук гаплар тарқатиб юрибди...— деб жавоб қайтарди.

Лосев энтикиб:

— Менинг тўғримда ҳам миш-миш гаплар — пашшдай сероб, эҳ!— деб Комоловнинг сўзини тасдиқлади.

Катта Артамонов уларнинг сўзига қулоқ солар, томоғини қириб ўтириб кўп овқат ер, оз ичишга тиришиб, бу кишилар ўртасида ўзини бошқа йиртқич ҳайвон наслидан

¹ Дисконтер — вексилларга пул тўлаб, қарздорларнинг ҳужжатларини ўз қўлига ўтказиб олиб, фойда кўрувчи бой.

эканини хафалик билан сезар эди. Уларнинг ҳаммасини ҳам кечаги мужиклар эканини билар, уларда қандайдир хаёлий, қароқчиларга хос бир нарса сезар, ўзларига ҳурмат уйғотадиган бир куч, отаси билан уларда умумийлик кўрар эди. Отаси тирик бўлса, албатта, шулар билан ишда ҳам, кайфу сафода ҳам бирга бўлар эди. У ҳам худди шулардай бузуқ йўлларда юрар, пулни қириндидай ёққан бўлар эди. Ҳақиқатан пул бу кишилар учун қиринди, булар, ҳормасдан, бутун кучлари билан бутун ер устини, бир-бирларини, қишлоқларни йўнадилар.

Лекин укаси буларга қайси бир жиҳат биландир ўхшамас эди, баъзан Пётр укасига қарши бўлган адовати-га қарамай, Алексейнинг уларга қараганда ўткирроқ, ақллироқ, ҳатто хавфлироқ эканини сезар эди.

Алексей, жиннидай, қутуриб бақирар эди:

— Жаноблар! Қандай тугамас қўл кучи, кўп миллион мужиклар бизнинг ихтиёримизда! Мужик — бизнинг ишчимиз ҳам, харидоримиз ҳам, улар шу миқдорда қаерда бор? Ҳеч қаерда йўқ. Бизга ҳеч қандай немислар, ҳеч қандай ёг эллилар керак эмас! Ҳаммасини ҳам биз ўзимиз қила оламиз!

Бақирар, маст кишилар, унинг сўзини қувватлаб:

— Тўғри! — дейишар эди.

Алексей чет мамлакатлардан киритиладиган молларга пошлина орттирилиши зарур эканини, помешчикларнинг ерларини сотиб олиш лозимлигини, дворян банкларининг зарарлари ҳақида сўзлар эди. У ҳар бир нарсани билади. Алексейнинг ҳамма гапига ўтирган кишилар руҳий кўтаринкилик билан қўшилардиларки, бу ҳол катта Артамоновни ҳайрон қолдирарди.

Пётр ҳасад билан:

«Никита тўғри айтди, бу — яшай билади» деб ўйлар эди.

Алексей ҳам соғлигининг заифлигига қарамасдан бузуқ ишлар билан машғул бўлар эди. Унинг москвалик ашулачи қизлар хор тўдасига эга бўлган, кўркам, келишган, товуши ширадор, шахло кўз, доимий қадрдон ўйнаши бор эди. У хотин, қирққа етган десалар ҳам сутдай оқ юзининг руҳига қараганда, ўттизга етмаган кўринар эди.

У, ўткир, тулки тишларини кўрсатиб:

— Олешажон, лочиним, — дер эди-да, уни, худди она боласини яширгандай, гавдаси билан қошлаб оларди.

Унинг хор тўдасидаги қизларидан Алексейнинг тортинамаслигини билиши керак эди, у албатта буни кўрар эди. Лекин унинг алоқаси Алексей билан дўстона эди. Пётр бир неча марта Алексейнинг бу хотин билан кишилар тўғрисида, иш ҳақида маслаҳатлашганини эшитган эди, бу ҳол уни ҳайрон қолдирар, у отаси билан Ульяна Баймаковани хотирлар эди. Укасига қараб туриб:

«Шайтон» деб ўйлар эди.

Ҳатто унинг шўхлиги ҳам ажойиб эди. Семиз масхарабоз немис Майер от ўйинида бир чўчқа кўрсатар эди, у чўчқа устига узун этакли суртук, бошида цилиндр, оёғида бутилкага ўхшаган этик кийиб олиб, икки кейинги оёғи билан савдогарларга тақлид қилиб юрар эди. Бу чўчқа томошобинларни жуда ҳам қизиқтирар, савдогар аҳли ҳам кулар эди. Лекин Алексей бунга бошқача қаради, у ранжиб, ошина-оғайниларини чўчқани ўғирлатиб чиқишга кўндирди. От боқарга пул бериб чўчқани ўғирлатиб келишди. Меҳмонхонанинг энг уста ошпазларидан бўлмиш Барбатенько томонидан турли масаллиҳлар билан пиширилган у чўчқанинг гўштини савдогарлар тантана билан ейишди. Масхарабознинг хафаликдан ўз-ўзини осганини Пётр Артамонов аллақачонда кимдандир эшитган эди.¹ Ярмаркада Алексейда кўрган хусусиятлар Пётрни жуда ваҳимага солиб қўйди.

«Фирибгар, виждонсиз. Ўзи сезмасдан мени гадо қилиб қўйиши мумкин. Очкўз, ўлармадлигидан эмас, тўғридан-тўғри ўйнабоқ гадо қилиб қўяди» деб ўйлади.

Бу таҳлиқани сезиши уни ҳушёр этиб, оёққа бостирди. Уйга ёлғиз ўзи қайтди, Алексей Москвага ўтиб кетди. Артамонов Дремовга яқинлашганда, сентябрнинг шамолли ва ёнингарчилик куни эди. Ўзининг тўғри сафлари билан ботқоқли йўлнинг тор баҳясида қимирламай турган пастак арчазорлар орасида, қўнғироқларини жаранглатиб туёқларини лойга чалаплатиб, почта отлари ғайрат билан югурар эди. Осмон ёппасига кул ранг булутлар билан сувалган; сархуш бошда ҳам худди шундай номаълум зерикш ҳукм сураар эди. Артамонов ўзига жуда яқин турган бир кимсани, ҳар ҳолда уни зериктирган бир кишини кўмгандай ҳис этар эди. Марҳумга ачинса ҳам, ле-

¹ Бу ҳодисани «Русский курьер» газетасида П. Д. Боборкин ёзган, у ўтган асрнинг 80-йилларига тўғри келади. (Автор изоҳи).

кин у билан ортиқ учрашмаслигини билиш ёқимли эди, у, ўз тилакларининг ноаниқлиги, соқов танбиҳлари, ҳақиқий тирик одамнинг яшашига ҳалақит берадиган бутун нарсалари билан кўнгилни ғаш қилишдан тўхтади. Пётр:

«Иш қилиш керак, бошқа ҳеч нарса керак эмас. Ҳамма одамлар иш билан тирик. Шундай!» деб ўз-ўзини ишонтирар эди.

У бор кучи билан ишга тутинди. Қуз бошларининг очиқ кунлари ойдин кечаларининг қайғули порлаши билан алмашиб, кетма-кет тиңчгина ўтар эди.

Қуз тонгларининг эрталабки марварид қоронғилигида катта Артамонов уйғониб, фабриканинг ишга чақирган гудогини эшитар эди. Ярим соатдан кейин унинг ҳормас шалдир-шулдури, шовур-шувури бўғиқроқ бўлса ҳам қувватли ва қулоқ ўрганган иш шовқини бошланарди. Тонг отишдан то қоронғи кечгача омборлар олдида мужик ва хотинлар, зиғирпоя топшириб, шовқин-сурон қилар эди. Ватаракша лабида сон-саноқсиз Морозовларнинг бири тарафидан очилган қовоқхона олдида мастларнинг ашулалари эшитилар, гармонь чинқирар эди. Ҳовли ичида оғир, машинадай сараңжом, одамларга қатъий муомила қиладиган Тихон Вялов, қўлида супурги, белкуррак, болталарини кўтариб, шошилмасдан, супуриб-сидириб, қазиб, кесиб мужик ва ишчиларга ора-сира шовқин солиб юрар эди. Ҳар вақт озода кийинадиган кўк Серафим ҳам гоҳ-гоҳ кўриниб қоларди. Уйда эса эрининг ярмаркадан келтирган қиммат ҳадяларига севинган, ундан ҳам кўра Пётрнинг индамас, босиқ хотиржамлигига жуда ҳам қувонган Наталья машинадай ҳаракат қилар эди. Ҳамма иш ҳам бир текис, гўё бир-бирига маҳкам мувофиқлаштирилгандай борарди. Фабрика, одамлар, ҳатто отлар ҳам мангуга бураб қўйилгандай ишлар эди. Худди шамол билан қувлаган булутлардай тез ойлар оқиб, йиллар ўтар эди.

Катта Артамонов бошини буқадай эгиб фабриканинг корпусларида, ҳовлида, посёлка кўчаларида болаларни қўрқитиб юрар экан, ҳамма ерда аллақандай янгилик, қизиқлик сезар, бу катта ишда ўзини гўё ортиқчадай, гўё томошабиндай ҳис этар эди. Яковнинг ўз ишини тушунганини, унга берилиб кетганини кўриш кўнгилга хуш ёқар, унинг иш тутиши катта ўғли тўғрисидаги фикрларидан уни узоқлаштирибгина қолмай, у билан ярашиш фикрини ҳам қўзғар эди.

«Сенсиз ҳам ишим бигади, олим. Уқий қол» деб ўйлар эди.

Миққидай семиз, қизил юз, худди совун кўпигидай ҳамма рангни акс этдириб кулиб юрадиган шахло кўз Яков думалоқ гавдасини совлатли тутиб юрар, яқиндан қаптарга ўхшаб кетса ҳам узоқдан ишчан, чаққон хўжайиндай кўринарди. Ишчи хотинлар унга ёқимли жилмайишар, у ҳам уларга ғамза билан кўзларини сузиб, дилкашлик қилар, уларнинг олдида қандайдир ёндама юриб, ясама сиполнк билан жўжа хўроздай кўринишини яширолмас эди. Отаси, ўзи қулогидан чўзиб, тиржайиб:

«Сенга Паулани кўрсатилса борми аҳмоқча. . .» деб ўйлар эди.

Амакисиникида бўлган вақтда Мироннинг ошнаси — ёмон кийинган, нотинч Горицветов билан қиладиган ниҳояти йўқ тортишувларга Яковнинг аралашмаганини кўриб, отаси хурсанд бўлар эди. Мирон ҳозир савдогарларнинг боласига ҳеч бир ўхшамай қолди, ориқ, катта бурунли, кўзойнак таққан, елкасига қандайдир лаш-лушлар қадаган, зар тугмалар ўтқазилган нимча кийганидан, муомала ишлари судьясига ўхшаб кетарди. У солдатдай тик юриб, қадалиб ўтирар, жуда ҳавойиланиб, кеккайиб гапирарди. Пётр жиянининг ҳар вақт қандайдир маънили гапларни гапиришини билса ҳам, ҳар ҳолда Мирон унга ёқмас эди.

Қўлларини нимчасининг чўнтақларига суқиб, кеккайиб олиб, уқтирарли товуш билан:

— Бе, биродар, бу,— фалсафа. Бу заифликдан, иш қилолмасликдан келиб чиққан фалсафафурушликдан бошқа ҳеч гап эмас,— дерди.

Катта Артамоновга Горицветов ҳам чакки эмас, бемаъни эмас, маънили гапирадигандай кўринар эди. Паканагина, студентлик нимчасининг остидан қора кўйлак кийган, тугмалари пала-партиш ечилган, сочлари ҳурпайган, худди бир неча кундан бери ухламагандай кўзи шишган, қорамтир, ўткир бетига ҳусни бузар тошган Горицветов, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, титраб-қақшаб қўлларини силкитар, Миронга ҳужум қилиб қичқираб эди:

— Сизлар шундай бир даражага эришишингиз мумкинки, фабрикаларингизнинг гудоклари билан осмонга қуёш чиқади, машиналарнинг чақириши билан ўрмонлардан, ботқоқлардан тутунли кун чиқиб келади, лекин сиз одамни нима қиласиз?

Мирон, қошларини чимириб, буришиб-тиришиб, кўз-ойнагини тузата туриб, ўз фикрларини бир оҳангда қуруққина қилиб англатар эди:

— Бу фалсафа, бу — шеър. Бу қуруқ гап, кўкнори хаёл, дўстим. Ҳаёт — кураш, шеърят, тутқалоқликка унда ўрин йўқ, улар ҳатто кулгили кўринади.

Тортишувчиларнинг сўзлари кўк каптарлар ичидаги оқ каптарлардай ажралиб турар эди. Катта Артамонов: «Мана улар: янги қушлар, янги сайрашлар» деб ўйлар эди.

Гапнинг тагига унчалик етиб бормаса ҳам, ўғлини кузатиб ўтириб. Яковнинг кинояли кулгисини яшириш учун юқоридаги лаби устидаги сабз урган майин оқиш туқларини силашидан жуда завқланарди. Петр:

«Шундай, Илья бўлганда нима дерди?» деб ўйларди. Горицетов:

— Ерни ва одамларни темир билан боғлаб олиб, одамни машинанинг қули қилиб... — деб қичқирар эди.

Мирон, бурнини чайқаб унга:

— Сен гамини еяётган одаминг — бекорчи, иш ёқмас. Агар у ўзининг қутулиб қолишини саноатнинг тараққиётида эканини эрта-индин тушунмаса, йўқ бўлиб кетади, — деди. Пётр Артамонов эса:

«Қайси бириники ҳақиқат? Қайси бири яхшироқ?» деб тушунишга тиришар эди.

Унга Горицетов жиянидан ҳам ортиқроқ ёқмас эди. Унда қандайдир суюқлик, беқарорлик бор бўлиб, у нимадандир аниқ қўрқар, қичқирар эди. Мастлардай бетакаллуф, дастурхон устига уй эгаларидан олдинроқ ўтирар, пичоқ ҳам санчқиларни чангаллаб, у ёқ-бу ёққа сурар, жуда шошиб беодоблик билан, куюниб-қарқиб, овқат ер эди. Унда Алексейникидай қандайдир сапчиниш, ортиқчилик ва ёвузлик ҳам бордай кўринади. Унинг ёшланган кўзларининг қорамтир қорачиқлари кўрлардай қарар, у Пётр Артамонов билан индамай кўришар, ғадирбудир иссиқ қўлини эҳтиромсиз узатгач, дарҳол тортиб олар эди. Ахир, у қандайдир кераксиз бир кишига ўхшар, унинг Миронга нима учун кераклигига тушуниб бўлмас эди. Ольга Горицетовга:

— Сен, Стёпа, овқатнингни егин, гапирма, — деб маслаҳат берган-да, у шақиллаб:

— Гапирмасам, бўлмайди: бу ерда зарарли муртадликка ташвиқот борапти! — деб живоб берар эди.

Алексейнинг студентларнинг ўзаро тортишувларига индамасдан, диққат билан қараб туриши, Пётрни ҳайрон қолдирар эди. Укаси ора-сира ўғлининг тарафини олиб, дерди:

— Тўғри! Куч қаерда бўлса, ҳокимият ҳам шунда бўлади, куч эса саноатчиларда, демак. . .

Ольганинг чаккасидан ажинлар тарқалиб кўринади, ҳалқасиз кўзойнакнинг қалин шишалари билан чўзилган бурнининг учи қизарган, у овқат ва чойдан кейин дераза ёнидаги иш гардишининг олдига ўтириб, индамасдан тикилиб марварид билан жуда ғалати рангдор гулларни узоқ вақт тикар эди. Пётр ўзини укасининг уйида ўз уйидагидан кўра қулайроқ сезар, укасиникида кўнгиллироқ ҳам ҳар вақт яхши вино ичиш мумкин эди.

Яков билан уйга қайтиб келишаркан, отаси ундан:

— Нима тўғрисида тортишаётганларига тушунасанми?— деб сўрар эди: Уғли:

— Тушунаман,— деб қисқагина жавоб берарди.

Ўзининг тушунмаганини ундан яшириш учун, катта Артамонов қатъийят билан суриштириб:

— Қани, нима тўғрисида?— деб сўраганда, Яков ҳар доим истар-истамас, қисқагина, бироқ тушунарли қилиб жавоб берар эди. Унинг айтишича, Мирон Россиянинг бутун Европа яшаган тартибда яшаши лозимлигини сўзлайди, Горицветов эса, Россиянинг ўзича бир йўли борлигига ишонади. Шу орада катта Артамоновнинг бу масала ўстида ўзининг фикри борлигини ўғлига кўрсатишни лозим топгандай, салмоқ билан:

— Агар ёт элларда маишат бизникидан кўра яхшироқ бўлса эди, улар бизнинг мамлакатимизга бош суқиб келмас эди,— деди.

Лекин бу — Алексейнинг фикри эди, ўзининг фикрлари эса йўқ эди. Артамонов бунга хафа бўлиб, қовоғини солар эди. Уғли эса унинг аламини тағин-да, ортдириб:

— Ақл билан мақтанмасдан, бу сўзларсиз ҳам яшаб бўлади. . . — деди.

— Уларсиз ҳам мумкин. . . — деб катта Артамонов мингиллаб қўйди.

У борган сари майда ранжитиш ва ҳайронликларнинг силташларини кўпроқ сезар эди. Улар Пётрни қаёққадир бир четга суриб, ҳар бир нарсани кўришга ва ўйлашга мажбур бўлган томошабин даражасига келтирар эди. Бутун теварак-атрофдаги нарсалар эса сезилмасдан,

лекин тез ўзгариб боради. Сўзларда, ишларда — ҳамма ерда ёпишқоқлик билан нотинч янгилик қичқиради. Бир кунни чой устида Ольга:

— Ҳақиқат сенинг кўнглинг тўлиб, бошқа ҳеч нарса истамаганигда, — деганда, Пётр:

— Тўғри, — деб Ольганинг сўзига қўшилган эди.

Лекин Мирон кўзойнакларини ялтиратиб, онасига таълим бера бошлади.

— Бу ҳақиқат эмас — бу ўлим. Ҳақиқат ишда, ҳаракатда.

У карнай қилиб ўралган қални қоғозни олиб чиқиб кетгандан кейин, Пётр Ольгага:

— Уғлинг сен билан қўпол муомила қилади, — деди.

— Ҳеч бир.

— Кўриб турибман, қўпол!

— У мендан кўра ақллироқ. Мен ўқимаганман. Мен кўпинча бўлмағур гапларни сўзлаб қўяман. Болалар умуман бизга қараганда ақллироқ.

Бунга Артамонов ишоналмади. У илжайиб:

— Тўғри, сен бўлмағур сўзларни гапирасан. Кексалар эса биздан кўра ақллироқ бўлишган. Қарилар: «ўғил бола бир ташвиш, қиз бола икки ташвиш деган», тушундингми? — деб жавоб қайтарди.

Ольганинг болалар ақли тўғрисидаги сўзлари унга қаттиқ тегиб кетди. Ольганинг Ильяга шама қилмоқчи бўлгани аниқ эди. У Алексейнинг Ильяга пул билан ёрдам беришини, Мироннинг хат ёзишини билса ҳам, такабурлигидан Ильянинг қаерда, қандай яшаётганини ҳеч қачон суриштирмас эди. Ольга эса унинг бу такабурлигини билиб, бошқа сўзлар орасида жуда усталик билан шу тўғрида сўзларди. Ольганинг сўзларидан Ильянинг негандир Архангельскда туришини, ҳозирда эса чет мамлакатларда яшаётганини билар эди.

— Майли, яшайверсин. Ақллироқ бўлса, аҳмоқчилик қилганини ўзи ҳам билиб қолар.

Баъзан Ильяни ўйларкан, унинг қайсарлигига ҳайрон бўлар, атрофдагиларнинг ҳаммаси ақлли бўлиб кетаётибди-ку, у нимани кутар экан? деб қўярди.

Пётр укасининг уйида Поповани қизи билан кўп учратар эди, у ҳамон аввалгича чиройли, қайғули, тинч, Пётрга ёт эди. У Пётр билан кам гаплашар, сўзлашганда эса Ильяни ўринсиз ранжитган вақтдаги каби ғалати таассурот қолар эди. Унинг олдида Артамонов

сиқилар эди. Тинчлик-хотиржамлик пайтларида унинг кўз ўнгида Попованинг сиймоси кўринса ҳам, лекин бу ҳайратдан бошқа ҳеч нарса уйғотмас эди. Мана бу киши сенга ёқади, уни ўйлайсан, унинг сенга нима кераги бор эканига тушуниб бўлмайди, гунгалак билан гапиришиб бўлмагандай, у билан ҳам сўзлашиб бўлмайди.

Ҳақиқатан барча нарса ўзгариб борар эди. Ҳатто ишчилар ҳам тобора серхархаша, баджаҳл бўлиб, касалликлари ҳам зўраяр, хотинлар эса тобора бадтар бақироқ бўлиб боради.

Ишчилар посёлкасидаги шовқин борган сари авж олиб, кечлари у ерда ҳамма одамлар бўри бўлиб увлагандай, ҳатто ифлосланган қум ҳам жаҳл билан бўкиргандай бўларди.

Ишчиларда қўнимсизликка, саёқликка аллақандай ҳавас сезилади. Ҳеч ким ранжитмаган, ҳеч хафа қилинмаган йигитлар тўсатдан конторага келиб, ишдан бўшатишни сўрардилар.

— Қаёққа бормокчисиз?— дерди Пётр.

— Бошқа ерларни кўрмоқчимиз.

Катта Артамонов укасидан:

— Булар нимага қутуради?— деб сўраганда, Алексей афти-башарасини тулкидай буриштириб, кула-кула, ишчиларнинг ҳамма ерда ҳам нотинч эканини сўзлар эди.

— Ҳали ҳам бизнинг бу ер тинч, яхши. Петербургда эса... Чиновникларимиз, министрларимиз мувофиқ кишилар эмас...

Бундан кейин у қандайдир дағал, бемаъни гапларни гапирар эдики, акаси хўмрайиб унга таълим беришга киришарди.

— Бўлмағур гаплар! Подшонинг қўлидан ҳокимиятни тортиб олиш дворянларга фойдали, улар камбағаллашиб бораётибдилар. Биз эса қўлимизда ҳокимият бўлмаса ҳам, бойимоқдамиз. Сенинг отанг байрам кунларидагина қора ёғ суртган этик кийиб юрган бўлса, сен чет мамлакатдан келтирилган ботинкалар киясан, ипак галстуклар тақасан. Биз подшонинг ишчиси бўлишимиз керак, чўчқанинг эмас. Подшо дуб дарахти, бизга олтин ёнғоқларни ана шу беради.

Алексей акасининг сўзларига қулоқ солар экан, илжайиб, Пётрнинг жиғига тагин ортиқроқ тегар эди. Катта Артамонов, умуман ҳамма одамлар ҳам кўп илжаядиган бўлиб қолган, деб ўйлар эди. Уларнинг бу янги одат-

ларида қандайдир нохурсандлик, бемаъниликлар бор эди. Бироқ, уларнинг ҳеч бири ҳам ўлмас чол дурадгор Серафимдай қизиқ ва овуларли кулдирилмасди.

Артамонов овутовчи билан жуда ҳам дўстлашиб кетган эди. У гоҳо зеркиб турар, унда енгиб бўлмас ичиш истаги қўзғолар эди. Укасиникида ичиш уят эди, у ерда ҳар вақт ёт кишилар бўлиб туради. Айниқса Поповага мастлигича кўрингиси келмасди. Уйда эса бундай кунларда Наталья қайғудан букилиб, эзилгандай жим юрарди. Уришса яхшироқ бўларди, у вақтда унинг ўзини ҳам койишга имкон туғиларди. Бу ҳол Натальяни таланган кишиларга ўхшатиб, Пётрда ғазаб эмас, раҳмдилликка яқин бир ҳис уйғотар эди. Артамонов Серафимнинг олди-га бориб:

— Ичгим келаётир, чол!— дерди.

Хушвақт чол, жилмайиб, унинг бу фикрини қувватларди:

— Бу оддий иш, худди ёзги қуёшли кундай! Чарчабсан, демак ҳоригансан. Хайр-хайр, ўзингни маҳкамлаб ол бўлмаса! Сенинг ишинг кичкина эмас, бетдаги холга ўхшамайди!

Серафим хўжайинни учун ғоят мазали настойкалар, наливкалар сақлар, рангба-ранг шишалар топиб келиб, мақтанар эди:

— Узим ўйлаб чиқардим, битта шунақа нарсаларни пиширадиган дьякондан қолган бева хотин бор, хотин эмас, мўрча-миёнининг ўзгинаси. Мана ичиб кўр, бунга қайин дарахтининг баҳорги шираси қўшилиб, пчига қайин чачоқлари солиниб ивитилган. Қалай?

Чол, стол олдига ўтириб ўзининг «шалғам виносини» шимирар экан:

— Хўш, дьякондан қолган бева дегапдек...— жуда ҳам бахтсиз, хотин. Унинг ҳамма ўйнашлари ўғри бўлиб чиқади. Ўйнашсиз бўлса ҳеч тура олмайди, томирларида шунақа тоқатсизлик бор...— деб валжирар эди. Артамонов:

— Йўқ, мен ярмаркада биттасини кўрган эдим...— деб хотирлаганда, Серафим хўжайинининг сўзларини маъқуллашга шошилади.

— Турган гап! Унда бутун ер юзидан танлаб келтирилган мол бўлади. Мен биламан.

Серафим ҳамма кишиларни, ҳамма нарсаларни билар эди. У ишчи, хизматчиларнинг онлавий ишлари тўғрисида

қизиқарли ҳикоя қилар, ҳамма одамларни ҳам бир текис севиб гапирар, ўзининг қизи ҳақида ҳам худди ёт кишидай сўзлар эди.

— Қуюлиб қолди, бадбахт. Слесарь Седев билан бирга туради, қаранг-а, яхшигина туради. Ҳақиқат, ҳар қандай мол ўз харидорини топар экан.

Серафимнинг қириндилардан чиқувчи смола иси билан тўлган девордаги туника чироқ ним қоронғи ёришиб турган озодагина ҳужраси ёқимли эди:

Артамонов ичиб олиб, одамлардан шикоят қилар эди; дурадгор эса уни овутиб:

— Бу ҳеч гап эмас, бу —яхши! Одамлар олдинга югуриб кетди — гап ҳам шунда! Одам ётиб-ётиб, ўйлаб-ўйлаб, ўрнидан сакраб турди-да, югуриб кетди! Қўявер, бо раверсин. Сен зерикма, одамга ишон. Ўзингга ишонасанми? — дерди.

Пётр Артамонов, индамай, ўз-ўзига ишониш-ишонмаслигини ўйлар эди. Серафимнинг ўткир товуши, сўзларни жананглатиб, тасалли бериб куйлар эди:

— Сен кимнинг қандай эканига, яхши-ёмонлигига қарама; бу доимий нарса эмас, кеча яхши бўлса бугун ёмон. Мен, Пётр Ильич, ҳар бир нарсани кўрганман, яхшисини ҳам, ёмонини ҳам; вой, жуда ҳам кўп кўрганман! Қараб тураман-да: ана яхши дейман; бир айланиб қарасам — йўқ бўлиб қолади. Мана, мен борман, бир дамдан кейин қарасанг: мен йўқман, шамол чангдай учириб кетган. Мен бўлсам — мана олдингда ўтирибман. Мен, нима деган нарса? Пашша, одамлар ўртасида кўринмайман ҳам. Сен бўлсанг...

Серафим, бармоғини маънодор қилиб кўтариб, жим бўлар эди.

Унинг сўзини эшитиш Артамоновга икки ёқлама ёқимли эди: биринчидан у ҳақиқатан қизик этиб овутар, шу дамнинг ўзидаёқ мўйсафиднинг ўйнаб, ёлғон гапираётганини, виждонан гапирмаётганини, одамларни овутиш унинг касби бўлганини ҳам Артамонов очиқдан-очиқ билар эди. Серафимнинг ўйинига тушуниб:

«Доғули чол, чаққон! Мана, Никита эса бу хилда овутолмайди» деб ўйлар эди.

Пётр ярмарканинг уятсиз хотинларини, от ўйин масхарабозларини, дарбозларини, кўз бўявчиларини, йиртқич ҳайвонларни ўйнатувчиларини, ашулачиларини, машшоқларини, «одамзод дўсти» қора Стёпани — бутун ум-

рида кўрган овитувчиларни хотирлар эди. Укаси Алексейда ҳам шулар билан қандайдир умумийлик бор. Мана, Тихон Вяловда эса бу нарса йўқ. Паула Меноттида ҳам йўқ.

Пётр кайфи ошиб, Серафимга:

— Ёлгон гапирасан, қари шайтон!— дерди.

Дурадгор, кафтини ўзининг қиррали тиззаларига уриб, жуда жиддий дерди:

— Йў-ўқ! Ўзинг ўйлаб кўр: ҳақиқатни билмаганимдан кейин қандай қилиб ёлгон гапирай? Мен сенга чин кўнгилдан гапираман, ҳақиқатни билмайман! Шундай бўлгандан кейин, қандай қилиб ёлгон гапира билай?

— Ундай бўлса — жим ўтир!

Серафим ёқимли тус олиб:

— Мен соқовманми?— деб сўраганда, унинг қизил, кичкина юзчаси кулги билан нурланар эди.— Мен мўйсафидман. Мен озгинагина қолган умримни ҳақиқатни билмай кечира оламан. Ҳақиқатни билиш учун ёшларнинг уриниши керак, бунинг учун уларга кўзойнак тутиш маслаҳат. Мирон Лексейич кўзойнак тақиб юради: у нимани-нимага, кимни қаерга жойлашни, ҳаммасини ҳам яхши кўради.

Дурадгорнинг Миронни яхши кўрмаслигини билиш катта Артамоновга ёқимли эди. Серафим, гуслисининг торларини чертиб, шўх-шўх ашула қилганда Артамонов хахолаб кулар эди:

Завод бўйлаб қизил иштон,
Кўзойнакда қараб юрар,
Мен ақлли барчангиздан,
Қолганларни аҳмоқ деяр!

— Тўғри!— деб маъқуллар эди Артамонов.

Маст бўлган дурадгор ҳам, ихчамгина оёқчасини тепинтириб, янгидан:

Қарчиғаймас, на бойқуш,
Қушчаларни еяркан;
Бу Алексей Ильич эмнш,
Худо бандаси экан!

деб ашула қилар эди.

Бу ҳам катта Артамоновга хуш келгандан кейин, Яков тўғрисида уятсизларча айтарди:

Яша, Машани қучоқлайди,
Ҳеч нарсага тушунмайди...

Улар шу аҳволда баъзан тонг отгунча вақти чоғлиқ қилишар, кейин Тихон Вялов эшик тақирлатиб кирар; агар хўжайини ухлаб қолган бўлса, уйғотиб, совуққонлик билан:

— Уйга қайтиш керак, ҳозир гудок чалади; ишчилар сизни бу ерда кўрса яхши эмас!— дерди.

— Нима, яхши эмас? Мен — хўжайинман!— деб валдирар эди Артамонов.

Лекин қоровулга бўйсуниб гандираклай-гандираклай уйга қайтар, ухлашга ётиб, баъзан кечгача ухлар, тунда эса яна Серафимнинг олдида ўтирар эди.

Хушчақчақ дурадгор иш устида ўлиб қолди; у бир кўзли фельдшер Морозовнинг сувга фарқ бўлган ўғлига тобут ясаётиб, тўсатдан ағдарилиб, ўлиб қолди. Артамонов чолни гўргача кузатишни хоҳлаб ишчилар билан лиқ тўлган черковга борди, негадир попликдан воз кёчиб, номаълум тарафга кетиб қолган мулойим табнат поп Глеб ўрнига келган сарғиш соч поп Александрнинг жиддий ибодатларини тинглади. Черковда фабрика мактабининг мушук башара муаллими Греков ташкил қилган хор тўдаси жуда чиройли куйлар, ёшлар жуда кўп йиғилган эди.

Одамларнинг кўплигини Артамонов ўзича якшанба кун бўлгани учун деб тушунди.

Муъжаз енгил тобутни ёш тўқувчилар кўтариб борарди; ўрта яшар ишчилар ўзларини бир оз четроқда тутарди; тобут орқасидан, бачкана ола-була кофта кийган Зинаида қовоғини солиб, кўз ёшини тўкмай боради; унинг ёнида кенг яғринли, озода кийинган слесарь Седов, бир чеккада эса қумни оғир босиб Тихон Вялов борарди. Қуёш порлоқ нурларини сочар, черков хофизлари баланд овоз билан ёқимли куйлардилар; бу кўмиш маросимида қайғунинг камлиги ажиб эди.

— Ҳурмат билан кўмишаётир,— деди Артамонов юзининг терини артаркан; Тихон, оёғининг остига қараб, тўхтаб, бир оз ўйлагач:

— Ёқимтойгина қувноқ одам эди. . .— деди-да, қўлини ҳавода айлантириб:

— Уни чол кўчаларда кўтариб юрар; қизни бўлса ашула қилар эди. Овутар эди,— деб қўйди.

Артамоновнинг жаҳлини чиқарадиган ҳурматсизлик билан қараб, деди:

— Одамларни йўлдан оздирар эди; ҳеч кимни ранжитмаса ҳам гуноҳқор бўлиб яшар эди.

Хўжайиннинг жаҳли чиқиб, уни масхара қилиб:

— Гуноҳкор эмиш, гуноҳкор эмиш! Сен бу ўйлар билан занжирбанд бўлиб қолгансан. Эҳтиёт бўл, Тулундай қутуриб қолма. . . — деди ва қоровул ёнидан бурилиб, уйга кетди.

Кун эрта, қиём вақтига энди яқинлашган бўлса ҳам, жуда иссиқ эди; йўл қуми, кўм-кўк осмон ҳамон қизиб борар эди. Кечга яқин қуёш оқ булутлар туркумини кўтарди; улар ҳавонинг димлигини зўрайтириб ер чеккасида шарқ томонга сузиб кетдилар. Артамонов, боғда бир оз сайр қилиб юргач, дарвозадан ташқарига чиқди. Тихон баҳорги ёмғир вақтида занглаб, ёмон гижиллайдиган бўлиб қолган дарвозанинг ошиқ-маъшиғини қора ёғ билан мойлар эди.

Артамонов ялқовлик билан дарвоза олдидаги скамейкага ўтириб:

— Бу нима қилганинг, келиб-келиб байрам куни, дарвоза ёғлаясан?— деб сўради. Тихон унга кўз олайтириб қаради ва паст товуш билан:

— Серафим зиёнли одам эди,— деди.

— Нимаси зиёнли?

Артамоновнинг сўзига жавобан Тихоннинг қизиқ сўзлари қора сувараклардай ўрмалаб кетдилар:

— Хотирини яхши эди, кўп нарсани эсида тутар эди. Кўрган нарсасининг ҳаммасини ҳам хотирида тутар эди. Нимани кўриши мумкин дерсиз? Ёмонлик, оворагарчилик, тўполонгарчилик. Мана шу нарсаларнинг ҳаммасини барчага сўзлар эди. У катта безовталиқ қолдириб кетди. Мен буларни кўряпман.

Дарвозанинг ошиқ-маъшуғининг орасига қўлидаги суртгични суқиб ҳамон валдираб, давом этди:

— Одамларнинг хотирларини бошларидан чиқариб ташлаш керак. У ёмонликни ўстиради. Шундай бўлиши керакки, бир туркум одам яшади, ўлди, ўзлари билан бирга бутун ёвузликлари, ёмонликлари, аҳмоқликлари ҳам ўлсин. Бошқалар туғилиб, ёмонликни хотирлай олмайдиган, яхшилиқни эслайдиган бўлсинлар. Мана, мени ҳам хотирим жабрлайди. Қаридим, тинчлик хоҳлайман. Тинчлик қаерда? Тинчлик эса — хотирсизликда. . .

Тихон бирданига шунчалик кўп ва жаҳл чиқарадиган сўзларни шу вақтгача гапирмаган эди. Унинг ҳар вақтдагидай аҳмоқона сўзлари негадир шу пайтда Артамонов-

га айниқса адоватли туюлди; Артамонов қоровулнинг тутам-тутам соқолига, унинг суюқ, ёйилган қорачигига, ажинлар билан эзилган тош пешонасига қараб, бу одамнинг борган сари хунуклашиб бораётганига ҳайрон бўлар эди. Ажинлари этик қўнжидаги қатламлардек одатдан ташқари чуқурлашган; дўнг ёноқлари қариллик билан яланғочланиб, кулранг тош тусини олган, бурун катаклар кенг-кенг, худли кувачага ўхшайди.

«Кексайиб қолди,— деб ўйлади Артамонов, қоровулнинг қартайганлигидан ҳузур қилиб.— Валдирайдиган бўлиб қолди. Ишга ярамай қолди, жавобини бериш керак. Мукофот бераман».

Тихон бир қўлида суртгич, иккинчи қўлида бир челақда қора ёғ кўтариб, Пётрнинг яқинига келди-да, суртгичи билан фабриканинг тўқ-қизил, хом эт тусли биносини кўрсатиб:

— Сен уларнинг фабрикада нималар гапирганликларига қулоқ солсанг эди, олифта Седов, ғилай Морозов, унинг укаси Захаркалар Зинаида билан бирликда тўғридан-тўғри бировнинг қўли билан вужудга келтирилган иш — зиёнли, уни йўқ қилиш керак... дейишади,— деб валдиради.

— Сенинг фикрингга ўхшайди,— деди хўжайин истеҳзо билан.

— Меникигами?— деб Тихон «йўқ» дегандай калласини чайқади.— Йўқ, меңинг фикрим эмас. Мен бундай хаёлларни қабул қилмайман. Ҳар ким ўзига ишласа, у вақтда ҳеч нима бўлмайди, ҳеч қандай ёмонлик ҳам бўлмайди. Улар бўлса, ҳамма нарсани биз бинно қилдик, биз — эгасимиз, дейишади. Сен, Пётр Ильич, ўйла, бу — тўғри, ҳамма нарсани улар вужудга келтирди! Улар сени ишга қўшдилар, сен юкни текис йўлга тортиб чиқардинг. Энди бўлса...

Артамонов сиполик билан томоқ қириб қўйди-да, ўрнидан туриб қўлларини чўнтакларига суқди ва сўзларида бир оз янглишса ҳам Тихоннинг боши устидан булутларга қараб сўзга кирди:

— Менинг сенга бир гапим бор: сен мен билан бутун умр бирга яшайдинг, бунга тушунаман. Бу — шундай! Лекин сен қартайиб қолдинг, сенга энди хизмат қилиш қийин...

Тихон, хўжайиннинг сўзини эшитмаётган бўлса керак...

— Серафим уларнинг сўзига ҳайбаракаллачилик қилар эди,— деди.

— Тўхта! Сенинг дам олиш вақтинг етди.

— Бўлмасачи? Албатта ҳар нарсанинг ўз вақти бор.

— Тўхта... Сенинг табиатинг оғир...

Тихон Вялов хўжайиндан, ишдан бўшатилишини эшитиб, ҳайрон бўлмади:

— Хўп, бўлмаса, нима ҳам дер эдим...— деб хотиржамгина валдираб қўйди.

Унинг хотиржамлигидан Артамонов хижолат тортдида, бир озгина шошган ҳолда:

— Мен сенга, албатта, мукофот бераман,— деб ваъда қилди. Тихон, ўзининг чанг босган этикларига қора ёғ суртиш билан овора бўлиб, ҳеч бир нарса демагандан кейин Артамонов, қатъийлик билан:

— Хайр, бўлмаса!— деди.

— Хайр,— деб жавоб берди қоровул:

Артамонов салқинроқ бир жойни топиш умидида дарёнинг нариги лабига жўнади; у ерда Серафим, хўжайини учун қарағай дарахтининг тагида, худди Илья билан аразлашган жойида, қайин ёғочининг оқ шохлари тан тахтга ўхшаган бир ўрин қилиб берган эди. У ердан бутун фабрика, ҳовли, посёлка, черков, гўристон жуда равшан кўринар эди. Фабрика касалхонаси ва мактабхонасининг катта дераза ойналари муз парчаларидай ялтирар, кичкина одамлар худди мокидай ер устида қағнар, ишнинг ниҳоятсиз матосини тўқир; ундан ҳам кўра кичикрoқ одамлар фабрика посёлкасининг қуми устида сузиб юрарди. Черков ихотаси олдида, ольха дарахтларининг оқиш таналари орасида эчкиларнинг узоқдан ўйинчоқдай кўринган подаси ўтлар эди. Уларни кекса тўқувчи Бориснинг набираси бўлмиш бир кўзли фельдшер Морозов кўпайтирган, фабрика хотинлари болалари учун эчки сутини жуда кўп сотиб олар эди. Касалхона орқасидаги, атрофи панжара билан ўралган тўрт бурчак тақир ерда сариқ халат, оқ қалпоқ кийган жинниларга ўхшаш кичкина одамлар кезиб юрарди. Фабрика атрофида қушлар жуда кўпайган: чумчуқлар, қарғалар, зоғчалар, шохдан-шоҳга учиб ўтиб юрган зағизғонлар, оқ ён — атласларини ялтиратиб, жиғиллаб сайрар эди, кўк каптарлар ерда ўрмалайдилар; зиғирпоя келтирган мужиклар тўхтайдиган Ватаракша лабидаги қовоқхона атрофида қушлар айниқса кўп эди.

Лекин бир қанча вақтдан бери бу катта хўжалик Артамоновда на лаззат, на фахрланиш ҳислари уйғотар, балки у Пётр учун турли ранжишларнинг боши бўлиб қолган эди. Укаси, унинг боласи ва уларнинг атрофида бўлган ҳар хил кишиларнинг бозордаги лўлилардай кичқириб, қўлларини силтаб, ишдаги катта кишига эътибор этмай уришиш-талашишларини кўриш Пётрни ранжитар эди. Улар ҳатто фабрика тўғрисида гаплашаётганларида ҳам уни тилга олишмас, Пётр ўзининг борлигини уларга хотирлатганда, индамасдан сўзларига қулоқ солиб, гўё унинг айтганларига рози бўлгандай кўринсалар ҳам, ҳамма ишни, катта кичик масалаларни ўзларича ҳал этардилар. Бу иш кўпдан бери, улар бунинг норозилигига қарамасдан фабрикада электр станцияси қурган кунларидан бошланган эди; катта Артамонов станциянинг фойдали ва хавфсиз эканини ўз кўзи билан кўриб, тезгина тушунган бўлса ҳам, ранжиганини унутолмаган эди. Майда-чуйда ранжишлар кўп, уларнинг сони ортган сари кескинлаша борар эди.

Айниқса жияни ўзини шалоқ ва хунук тутарди. У, ўқишини тугатиб қандайдир русча бўлмаган чарм нимча кийиб юрар, олтин кўзойнагидан тортиб сариқ ботинкаси-гача ялтирар, кўз қисиб, буришиб-тиришиб:

— Бу, амаки, эскирган. Сиз айтган вақт ўтиб кетган, амаки,— деб гапирар эди.

У, қаттиқ қўл хўжайинидан қўрққан хизматкорлардай, замондан қўрққандай кўринар эди. У фақат шу нарсдангина қўрқиб, бошқа мулоҳазаларида чидаб бўлмас даражада қўпол эди. Ҳатто бир куни:

— Ахир, амаки, ниҳоят тушунишингиз керакки, Россия сиз ва бизга ўхшаган кишилар билан энди яшай-ёлмайди,— деган эди.

Бу сўз Артамоновга шу қадар қаттиқ теккан эдики, ҳатто «нима учун?» деб ҳам сўрамади. Таҳқир этилганлигича уйига кетиб, бир неча ҳафтагача укасининг уйига келмай, Миронни фабрикада учратса ҳам гаплашмай юрди.

Мирон сочлари оқариб қолган, совуқ ва кеккайган Вера Павловна ўзига ўхшаш бўйчан, қадди-қомати келишган қизига уйланмоқчи бўлиб юрар эди. Ҳамма қизларга ўхшаш бу ҳам ёқимсиз жилмаяр эди. Бўйинини чўзиб, ҳеч нимага ишонмайдиган, беибо катта очилган кўзларини ҳар бир нарсага тикиб қарар, тишлари орасидан

алланималарни куйлаб, пашшадек фингиллар, эрталабдан кечгача турли рангдор суратлар тушириб, сурпни бекорга нобуд қилар эди. Унинг лента билан бўйнига боғланган похол шляпаси ҳар вақт елкасида осчилик юрар, сочи ҳам похол тусли эди; у хунуккина кийинар, оёқлари юбка остидан тиззасигача кўриниб юрар эди.

Иш ёқмас Горицветов Пётрни жиркангирар, у узун қанотдай кўзга дуч келиб, кутилмаган вақтда пайдо бўлиб, тағин кўздан ғойиб бўлар, яна кўринар, кичкина, баджаҳл итдай ҳаммага ташланиб, ўз гапини маъқуллаб қичқирар эди:

— Сизлар илҳомбахш Россияни жонсиз Америкага айлангириб юбормоқчисиз; одамлар учун қопқон ясайсиз...— дерди.

Унинг бу шовқинларида Артамонов баъзан тўғри нарсаларни эшитса ҳам, гарчи бу қирриқ титраб-қақшаб сакровчи йигит билан ҳар бир нарсага совуққонлик билан қаровчи Тихон ўртасида бир-бирига ўхшамайдиган айирма борлигини билса ҳам, Артамонов, кўпинча Горицветовнинг сўзларида Тихон Вяловнинг аҳмоқлигига ўхшаш қандайдир умумийлик сезар эди. Горицветов Елизавета Попованинг олдига югуриб келиб, унга:

— Сиз нега индамайсиз, сиз руҳ тарафдори одамсиз-ку?— деб қичқирар эди.

У жилмаярди; унинг бетлари мағрур ва ҳаракатсиз эди, кул ранг, куз осмонига ўхшаган кўзларигина кулар эди. Катта Артамонов қандайдир эшитилмаган, тушуниб бўлмайдиган сўзларни эшитар, Мирон, замша парчаси билан кўзойнакларининг шишаларини диққат билан артар экан:

— Романтизмнинг жон талвасаси,— дерди.

Алексей аллақерда, Москвада учиб юрарди; Яков семириб, бир чеккада совлат тўкиб юради; у жуда оз, лекин яхши гапирадиган кўринади, чунки унинг сўзлари Мирон билан Горицветовнинг жиғига бир тарзда тегар эди. Яков нўғойча қилиб соқол қўйган, сарғиш соқоли ўсган сари ҳар бир нарсага киноя билан қараши сезила борарди, ўткир одамларга ўғлининг ялқовланиб сўзлашини эшитиб роҳатланар эди:

— Ҳокимиятга интилиш йўлида ботқоқликка ботиб қоласиз! Оддийроқ яшасангиз бўлар эди.

Катта Артамоновга ва Яковга ҳам (буни Пётр сезар эди) Елизаветанинг тўсатдан Москвага кетиб Горицве-

товга теккани жуда кулгили эди. Мирон бу ҳодисадан ғазабланиб, жаҳлини яшира олмас эди; савдогарларнинг соқолига ўхшамаган ўткир соқолини бураб, ундан қуруқ сўзлар ипини чўзгандай кўринар, очикдан-очик қалбаки гапирар эди.

— Степан Горицветовга ўхшаган одамлар йўқ бўлиб кетаётган қавмларнинг кишилари, ер юзининг ҳеч бир жойида у ва унга ўхшаш кишилардай фойдасиз одамлар йўқ,— дерди.

Яков унинг жаҳлини чиқариш учун:

— Шундай бўлса ҳам, шунақалардан биттаси сенинг бурнинг тагидан яхши кўрган парчангни жуда ҳам эпчиллик билан олиб қочди,— дерди.

— Мен романтик эмасман,— деб жавоб берди Мирон кифтини қоқиб:

— Нима? У ким?— деб катта Артамонов сўраганда, Мирон, худди ҳукм ўқиётган судьядай тасирлатиб:

— Романтикнинг нима эканига ҳеч ким тушунмайди; сиз ҳам шу нарсага тушуна олмайсиз, амаки. Бу шундай бир нарсаки, гўё калга ҳусн бермоқ учун қўйиладиган ясама сочдай, ёки муттаҳамга эҳтиёт учун қўйилган сохта соқолдай бир нарса,— деди.

«Ажаб бўлди» деб ўйлади катта Артамонов, роҳатланиб:

Бу кичкина роҳатлар, эпчил одамлар борган сари ишни ўз қўлларига маҳкам ўтказиб олиб, Пётрни бир четга суриб, яккалаб қўяётганларида тортган азобларини бир оз унутдириб, овулар эди. Лекин у бу яккаликда ҳам қандайдир қайғули-лаззатли бир нарса ўйлаб топди; ёлғизлик уни илгаридан ғира-шира таниш бўлган, янги, бошқа суратдаги, бошқа табиатдаги Пётр Артамонов билан таништирар эди.

Бу — яхши одам; у жуда қаттиқ ранжиган; ўгай она ўз боласи билан қандай муомала қилган бўлса, турмуш ҳам у билан шундай адолатсиз муомала қилди. У ҳаётини ўз отасига итоат, сўзсиз хизмат билан бошлаган, отаси эса аҳмоқ, зериктирарли хотиндан бошқа, ҳеч қандай қувонч кўрсатмай, унинг елкасига катта, оғир иш ағдариб кетган эди. Ҳа, хотини уни севар, ҳаётларининг биринчи йилида улар яхши умр кечиргандилар; лекин энди, ҳатто ип йнгирувчи бузуқ Зинаида ҳам хотинига қараганда қизғинроқ, шўхроқ яхши кўра биледи. Ярмарканинг қутурган, чаққон хотинларини хотирлашга эҳти-

ёж ҳам йўқ. Хотини умр бўйи қўрқишдан чиқмади. Олдин Алексейдан, кейин керосин лампадан, сўнгра электр чироқдан; бу электр чироқлар тўсатдан ёниб кетса Наталья сапчиб тушиб, чўқинади. У Пётрни ярмаркадаги грамафонлар магазинида тоза уялтирган эди. Хотини унга:

— Вой, керак эмас, қўй, олма! Балки бу буюмнинг ичида шайтон бордир, унинг жони яширингандир!— деб ёлворган эди.

Ҳозир у Мирондан, доктор Яковлевдан, ўзининг қизи Татьянадан қўрқади, бениҳоят семириб кетиб, эрталабдан кечгача овқат ейиш билан овора бўлади. Унинг деб Пётрнинг укаси оз бўлмаса ўзини осиб ўлдираёзган эди. Болалари уни ҳурмат қилмасди. Наталья Яковни уйланишга кўндирмоқчи бўлганда, ўғли масхарэ қилиб:

— Ундан кўра сен, ойи, бирор овқат еб ол,— дейди. Онаси итоат қилиб, ишониб-ишонмай:

— Кўнглим овқат тиламаганга ўхшайди,— деб жавоб беради ва ўтириб, яна овқат ейди. Отаси Яковга:

— Сен нимага онангни масхара қилиб куласан? Уйланадиган вақтинг етди,— деса, Яков ишчан кишилардай:

— Оила билан оёқ-қўлни боғлайдиган замон эмас,— деб жавоб қайтаради. Отасининг жаҳли чиқиб:

— Нима бўлди сизларга: ҳаммаларингиз ҳам замондан қўрқадиган бўлиб қолдингиз?— деса, ўғли жавоб бермай, елкасини қисади, у ҳам:

— Сиз, ота, тушунмайсиз,— дейди.

У бу сўзларни жуда ҳам мулоғим қилиб сўзлади, лекин ҳар ҳолда, отасининг боласидан кам тушуниши мумкин бўлмаган бир ҳол-ку, одамлар эртаги кун билан эмас, кечаги кун билан яшайдилар, ҳамма одам шундай қилиб умр кечиради.

Катта ўғли, севимли боласи йўқолди, йўқ бўлиб кетди. Уни яхши кўрганидан шундай бир иш қилишга тўғри келдики, ҳатто эсга олгиси ҳам келмас эди.

Кенг юзли, йўғон сонли катта қизи Елена эса пияниста эрининг бойлигига талтайиб кетган хотин бўлиб, бу оилага тамом ёт эди; у жуда ҳашаматли кийиниб, бармоқларига кўп узуклар тақиб, ҳар замонда ота-онасини кўргани келарди. Олтин занжирларини, соққачаларини жаранглатиб, тўқ кўзлари билан олтин лорнети орқали қарар, ҳорғин товуш билан:

— Уйингизда ёмон ҳид бор, бутун уй чириб, моғор босиб кетибди; янги уй солдирсангиз бўлмайдими? Ҳозир ким фабриканинг ёнида туради дейсиз!— деди.

Артамонов, тасодифан унинг онасига гапираётганини эшитиб қолди:

— Отам ҳали ҳам ўшанақами? У билан умр қилиш кишини жуда ҳам зериктирса керак. Менинг эрим — пияниста бўлса ҳам шўх, хушчақчақ одам.

Елена отасининг жаҳлини чиқарадиган даражада озодаликка эътибор берарди: стулни ўтириш олдида даст-рўмол билан артар, ундан шу қадар ўткир атир исси келар эдики, одамни акса урдириб юборар эди; уйидаги нарсаларнинг ҳаммасидан андишасизлик билан кишини ранжитарли жирканиши Артамоновнинг ғашини келтирар, у ҳам бутун ранжитганлари бадалига қизининг жаҳлини чиқарадиган гаплар билан жавоб бергиси келар эди; у қизининг олдида уйда; ҳатто ҳовлида ҳам ёлғиз ички кўйлак-иштон билан, устидан белни бойламай, тўн кийиб, сарпойчан, калиш кийиб юрар эди; овқатни чалаплатиб чайнар, бошқирдлардай кекириб ўтирарди. Қизининг жаҳли чиқиб:

— Бу нима қилингангиз, ота?— дерди.

Артамонов ҳам буларни худди шундай ранжитиш учун қилар эди.

— Афв этасиз, хоним, мен мужикман-ку, ахир,— дерди.

Сўнг янада хунукроқ қилиб кекирар, чалаплатиб чайнар эди.

Қизи чет мамлакатларда саёҳат қилган, у кечалари ялқовланиб, ёқимсиз товуш билан онасига қаёқдаги бўлмағур, беҳуда гапларни сўзлар эди: қайси бир шаҳарда ҳам хотинлар уйларнинг сиртқи деворларини совун суртиб, чўтка билан ювар эмиш; яна бир бошқа шаҳарда ёзин-қишин шундай туман бўлар эканки, бутун кунни фонарь ёқиб қўйилса ҳам ҳеч нарса кўринмас эмиш; Парижда эса ҳамма кишилар тайёр тикилган кийим сотар эмиш, у ерда шу қадар баланд минора бор эканки, унинг устидан денгизнинг нари ёғидаги шаҳарлар кўринар эмиш.

Елена синглиси билан тортишар, ҳатто уришар эди. Татьяна ориққина, қорагина эди, хунуклигидан кўнгли хижил бўлиб юрарди. Унда дьячокни эсга туширадиган аллақандай хусусиятлар бор эди; у ҳам бўлса, қисқаги-

на кокили, ясси кўкраги, кўкимтир бурни эди. У опасининг уйида турарди негадир гимназияни сира битириб чиқолмас, сичқондан қўрқар, Мироннинг подшо ҳуқуқини чеклаш керак деган фикрига қўшилар, яқиндан бери папирос чекадиган бўлган эди. Ёз кунларида фабрикага келганида онасига ўз чўрисидай қичқирарди; отаси билан бепарво гаплашиб, кун бўйи китоб ўқир; кечқурун шаҳарга, амакисиникига борар, у ердан уни олтин тишли доктор Яковлев кузатиб келар эди. Кечалари қизларга хос юрак сиқилишидан ухлолмас, деворлардаги чивинларни ботинкаси билан худди тўппонча отаётгандай урар эди.

Бутун атрофдагилар, Мироннинг дағал сўзларидан тортиб кочегар Васьканинг тутуриқсиз ашулаларигача ҳамон бегоналашиб борар, шовқинлашар, Пётрга жаҳлини чиқарадиган аҳмоқлик бўлиб кўринар эди; Васька сони чиққан чўлоқ, боши ҳурпайган супургига ўхшаш эди; байрам кунларида Васька ошпаз хотинларга ишқибозлик қилиб, ошхона деразаси тагида маймоқланиб, гармонь чалар, кўзларини юмиб олиб:

Бахтсиз бир одатга
Йўлиқдим шу кунларда!
Дийдору башарангни
Ҳадеб кўриш истакда!

деб бўкирар эди.

Ольга кўпдан бери Илья тўғрисида ҳеч нарса гапирмайдиган бўлган эди, ранжитилган янги Пётр Артамонов эса борган сари кўпроқ катта ўғлини хотирларди. Илья албатта ўзининг қайсарлиги учун тегишли жазо тортган бўлса керак, укасининг уйидаги бунга қарши муносабатнинг ўзгаргани ҳам шундан дарак берарди. Бир кун кечқурун катта Артамонов укасининг уйига келиб, даҳлизда ечинар экан, Москвадан қайтиб келган Мироннинг сўзларини эшитган эди:

— Илья ҳам ҳаётга китоб орқали қарайдиган, сигир билан отни бир-биридан ажрата олмайдиган кишилардан бири.

Артамонов, Мироннинг бу адоватли фикридан қандайдир ором берадиган бир нарса топиб: «Ёлғон айтасан» деб ўйлади.

— У Горицветов билан бир партиядами?— деб Алексей ўғлидан сўраган эди, Мирон:

— Ундан ҳам кўра зиёнлироғида,— деб жавоб берди.

Катта Артамонов, уйга кирар экан кўнглида:

«Сабр қила туринг, у қайтиб келиб сизларга бирон нарса кўрсатиб қолар. . .» деб қўйди.

Мирон дарҳол Москва тўғрисида, ҳукуматнинг нўноқлиги ҳақида аччиғланиб шикоят қила бошлади; Наталья ўғли билан келиб кирди; Мирон кўпдан бери зериктириб юрган фикри — қоғоз фабрикаси солиш зарурати тўғрисида сўзлай бошлади. У:

— Бизнинг пулларимиз бекор ётибди, амаки,— деган эди, Наталья шу қадар қизариб кетдики, ҳатто қулоқлари ҳам бўртиб:

— Қаерда ётибди, кимники ётибди!— деб шовқин солиб, қарши гапирди.

Артамонов тўсатдан зерикиб қолди, унинг олдида ҳар бир нарсаси таниш ва шу қадар зериктирарли бўлган бир уйнинг эшиги очилдики, у гўё бўшдай кўринар эди. Бу нагоҳон зерикиш тўсатдан қандайдир ташқаридан тумандай пайдо бўлар, у қулоқларни гаранг, кўзларни кўр этиб, хорғинлик ҳиссини туғдирар, хасталик, ўлим фикрлари билан чўчитар эди. Пётр:

— Сизлардан жуда ҳам бездим. Сизлардан қутуладиган куним қачон келар экан!— деди. Яков:

— Бор ишимизнинг оворагарчилиги ҳам етар. . .— деб гўлдиради. Наталья қичқирди:

— Усиз ҳам ишчиларни шу қадар кўпайтирдигизки, юришга ер қолмади. Иянисталик, сўкишиш.

Артамонов дераза олдига келди. Боғда Тихон Вялов бошини кўтариб, қандайдир бир қиз болага бармоғи билан олма дарахтнинг кўрсатиб турарди. Пётр Артамонов зерикишни ўзидан силкиб ташлаб:

«Вой, бадбахт, хазрати Одам-э!» деб ўйлади, шундай айрим фикрлар унинг бошида сичқонлардай аҳенда ўтиб турар эди; уларнинг тўсатдан пайдо бўлишларига Артамонов ҳар доим хурсанд бўлар, ҳатто кўриниб, йўқ бўлиб, ҳаяжонга солмаганлари учун уларни яхши ҳам кўрар эди.

Мана Тихон; Пётр Артамонов укасининг қоровулни хизматга олганини кўриб қаттиқ хафа бўлган эди; Тихон бир йилдан кўпроқ аллақаерларда адашиб-улоқиб юрди ва Никита монастирдан қочиб помаълум ерга беркингани тўғрисида ёмон хабар келтириб яна пайдо бўлиб қолди.

Пётр чолнинг Никита қаерда эканни билиб, Ғафат ёқимсиз ишларнигина қилишни яхши кўрганидан гапирмаганига ишонар эди. Катта Артамонов шу одам туфайли укаси билан қаттиқ уришиб олган эди. Алексей далиллар билан ўзини оқлашга тиришган эди:

— Ўзинг ҳам ўйлаб кўр: бу одам бизга бутун умр хизмат этган бўлса, биз уни кўчага ҳайдасак, айтчи, яхшими шу?

Пётр, бу ишнинг ёмонлигини билар, Тихоннинг уйда кўриниши унинг учун янада ёмонроқ эди. Хотини ҳам, умрида биринчи марта бўлса керак, Алексей томонини олиб, унга илгари кўрилмаган содиқлик билан:

— Яхши эмас, мени урсанг ҳам майли, Пётр Ильич, лекин — яхши эмас! — дерди.

Уларнинг ёнига Ольга ҳам қўшилиб, Пётрни кўндириб, хотиржам қилдилар. Лекин, ранжиган одам қаноат билан:

«Қалай? Сенинг ихтиёринг ҳеч кимга қонун эмас... Кўрасанми?» деб шодланар эди.

Ранжиган одам катта Артамоновга борган сари кўринарли, сезиларли бўла борар эди. Пётр ўзининг оғир гавдасини адир устидаги қарағай дарахтнинг остига олиб чиқиб; супага ўтирар экан, бу киши тўғрисида ўйлар, унга чин кўнгилдан ачинар эди. Бахтсиз, тушушиб бўлмас, ҳеч ким тарафидан қадрланмаган яхши одамни ўйлаб топш ҳам ширин, ҳам аччиғ эди; бу киши, худди иссиқ кунда ботқоқлик устида кўм-кўк осмон бўшлиғига кўтарилиб чиқиб кетаётган паға-паға оқ булутлардай, йўқликдан осонгина ўйланиб яратилар эди.

Бу киши фабрикага ва бутун бунёд қилган нарсаларига қараб:

«Бу ишларсиз ҳам бошқача яшаш мумкин эди» деб инонтирса, фабрикант Артамонов унга қарши чиқиб:

— Тихон фикрлари, — дерди.

«Поп Глеб ҳам гапирган эди; Горичветов, яна кўплари ҳам. Ҳа, одамлар худди ўргумчак тўрида уринаётган пашшалардай талвасаланади».

Фабрикант истар-истамас:

— Машаққатсиз яшаб бўлмайди, — деб қарши чиқарди.

Баъзан бу бир кишининг кўнглида бўлаётган икки кишининг сўзсиз тортишуви шу қадар қизиб кетар эдики, ранжиган одам раҳмсизланиб:

— Хотирингда борми? Ярмаркада мастлигича одамларга тавба этиб, Иброҳим Исҳоқни қурбон этгандай ўғлимни қурбон этдим деганинг, қўй ўрнида менга Никонов боласини ётқизиб берган эдилар деганинг хотирингда борми? Тўғри, бу тўғри! Шунинг учун, шу ҳақиқат учун сен мени бутилка билан урдинг. Эҳ, сен мени босиб янчидинг, ҳалок этдинг! Мени ҳам қурбон этдинг! Лекин бу қурбон кимга, кимга? Никита гапирган шохдор худогами? Унгами? Эҳ сен. . . — деб қичқираёзар эди.

Шундай кескин тортишувлар пайтида фабрикант — катта Артамонов, уятли кўз ёшларини, ёвуз, аччиқ кўз ёшларини тутиб қолиш учун, кўзини қаттиқ юмар эди. Лекин улар тинмасдан оқади, уларни кафти билан юз ва соқолларидан артиб, кейин кафтини кафтига ёшлари қуригунча ишқаб, шишган, қизғиш қўлларига телбаланиб қарар эди-да, мадера виносини тўғридан-тўғри шиша бўғзидан қултиллатиб ичар эди.

Лекин унинг бу ситиб оқизадиган қайғули кўз ёшларига қарамасдан, ранжиган одам катта Артамоновга, худди майин ва меёрида иссиқ, хушбўй, совунланган сочиқ билан одамнинг ўз қўли етмайдиган, қашиёлмайдиган орқа терисини ишқаётган ҳаммом ходимидай катта Артамоновга ёқимли ҳам зарур эди.

. . . Тўсатдан қаердадир, жуда узоқда, Сибирь орқасида, қаттиқ мушт кўтарилиб, Россияни ура бошлади.

Алексей, газетани силкитиб, сакрар ва:

— Босқинчилик, таланчилик! — деб қичқирар, қуш чангалини шипга кўтариб, бармоқларини даҳшатли қимирлатар:

— Биз уларни. . . Биз уларга. . . — деб вишиллаар эди.

Олтин тишли доктор, қўлларини чўнтакларига суқиб, пёчканинг иссиқ жимжимасига суянган ҳолда:

— Эҳтимолки, улар ҳам бизни. . . — деб валдирар эди.

Бу миснамо сарғиш катта одам албатта истеҳзо билан кулади; у ҳар доим, ҳар нарса тўғрисида ҳам истеҳзо билан кулгандай бўлади; у ҳатто касалликлар ва ўлим ҳақида сўзлаганда ҳам муваффақиятсиз преферанс қарта ўйини тўғрисида гапиргандай, истеҳзо билан сўзлар эди. Катта Артамонов докторга, ёт кишиларга тушунолмаганидан уялиб кулаётган чет эл кишисига ўхшаб қарар эди; Артамонов уни яхши кўрмас, унга ишонмас эди. Шунинг учун шаҳар доктори, индамас немис Кронга ўзини боқизар эди.

Мирон соқолчасини ташвиш билан бурар, худди чак-каси оғриётгандай буришиб-тиришиб турна: юриш билан уйнинг у бурчагидан-бу бурчагига қатнаб, ҳаммага:

— Ишни англизлар... билан иттифоқда бошлаш керак эди,— деб уқдиради. Катта Артамонов:

— Қандай иш тўғрисида гапираётисизлар?— деб суриштирганда, на тетик укаси, на укасининг ақлли ўғли бу урушнинг тўсатдан бошланиб кетиш сабабини тузуккина айтиб беролмас эди. Ҳар бир нарсани билувчи, ўзига ишонадиган кишиларнинг эсанкириб қолганини кўриш унга ёқимли эди, айниқса укаси кулгили кўринади; у ўзини шу қадар тушуниб бўлмайдиган даражада тутар эдики, бу кутилмаган уруш ҳаммадан олдин, худди Алексей Артамоновнинг ўзгинасига қандайдир жуда муҳим бир иш қилишига халақит беради, деб ўйлаш мумкин эди.

Шаҳар бўйлаб крест кўтариб юриш бошланди. Соқолли савдогарлар қалин тушган қорни магрур ва совлат билан босиб, ҳашамли, зарвароқ кийимларга буланган диндорлар орқасида, буқаларнинг зич подасидай, қўллариди крестлар, туғлар кўтариб борар эди. Шаҳарнинг бутун черковларининг бирлашган хор тўдаси баланд товуш ила таъсирли қилиб:

— Э, худойим, бандаларингни ўзинг сақлагил... — деб кўйлаб борарди.

Талабга ўхшаган дуо сўзлари думалоқ оғизлардан оқ пар бўлиб чиқиб, товуши йўғонларнинг қош ва мўйловлариди қировланиб, ашулага тартибсиз қўшилаётган савдогарларнинг соқолларига ўтириб қолар эди. Аравасознинг ўғли, шаҳар бошлиғи Воропонов, айниқса ўткир, чинқироқ товуш билан, хорга ҳаммадан ҳам ортиқроқ уюшмай, қўшиларди. Бу қизил юзли, садаф тугма сингари кўзли киши ўз отасидан мол мерослар билан бирга ҳамма Артамоновларга қарши ўткир душманликни ҳам мерос қилиб олган эди.

Артамоновларнинг еттитаси ҳам бирга борар эди, олдида Алексей чўлоқланиб, хотинини қўлтиғидан тутиб боради; унинг орқасидан Яков, онаси ҳам синглиси Татьяна билан; унинг кетидан Мирон доктор билан; ҳаммаларининг орқасида юмшоқ этик кийган катта Артамонов боради. Мирон астагина:

— Миллат,— деди. Доктор унга:

— Куч кўриги,— деб жавоб берди.

Мирон, кўзойнагини олиб, дастрўмолчаси билан арта бошлаган эди, доктор:

— Кўрасиз: биз калтак еймиз!— деб қўшиб қўйди.

— Бе, бу хом мол тезда қизиб кетмайди. . .

— Жим бўл,— деган эди катта Артамонов жиянига, Мирон амакисига қия қаради ва кўзойнагини олдин бармоқ билан тутиб кўриб, кейин узун бурнига осди.

Воропонов товущини жўрттага жуда баланд қилиб чиқаргандай:

— Э, худойим, бандаларингни ўзинг сақлағил!— деб бақирар экан, «бандаларингни» деган сўзни ҳуштак чалгандай чинқириб айтиб, шаҳарликларга бўридай бурилиб қаради, негадир уларга қуңдуз телпагини силкитди.

Помяловнинг думалоқ, катта кўкракли, қирқ ёшга кирган бўлса ҳам, ҳали ёш кўринган қизи жуда яхши, ширали куйлар эди. У учинчи марта бева қолган бўлиб, шаҳарда ўзининг серғовға, уятсиз турмуши билан биринчи ўринда турар эди. Пётр Артамонов унинг паст товущ билан Натальяга:

— Сен, қудача, эрингни урушга жўнатишинг керак эди; унинг кўрқинчли тусини душманлар кўрса қочиб кетади, — деб бераётган маслаҳатини эшитди. Кейин у Яковдан:

— Отахон, сен нега уйланмайсан, хўроз?— деб сўради.

Катта Артамонов калласини силкитди; сўзлар, худди пашшадай, қандайдир жуда муҳим бир нарсани ўйлашга халақит берар эди; у сафдан четга чиқди, йўлқадан секин-секин юриб, юмшоқ, тоза қор устида бораётган кишиларнинг бугунги одатдан ташқари қора оқимини олдидан ўтказар эди. Одамлар кетма-кет ўтиб, қайнаган савовардай буғ чиқариб нафас олар эди.

Мана ўз шогирдларининг олдида тош бетли Вера Попова боради. Қор парчалари унинг оқ сочларида ялтирайди; ҳеч нарса билан ўралмаган қуюқ сочли бошини энгаштириб таъзим қилганда қиров билан оқарган оқ киприкли кўзлари пирпираб кетди. Артамонов унга ачиниб:

«Аҳмоқ. Урдакларни боқмоқчи бўлди» деб ўйлади.

Сочи олинган болаларнинг узун тўлқини ўтиб кетди; бу иккита шаҳар мактабининг ўқувчилари, ярим рота солдат оғир, қорамтир машинадай сурилди; уни шаҳарда машҳур бўлган совуққонли поручик Маврин бошлаб борар эди; у Ока дарёсида муз эригандан бошлаб муз қотгунча чўмилар, унинг Помялова билан қонунсиз ало-

қада бўлиб, унинг ҳисобига яшаганини шаҳарда ҳамма билар эди.

Хитой мўйловли жандарм офицери Нестеренко тўқ роздай, сиполик билан борарди; унинг касал хотини эса ўзининг акаси Житейкин билан қўлтиқлашиб келади; Житейкин кўн завод эгаси, ўлган шаҳар бошлиғининг ўғли эди. Житейкин тўғрисида, монах хотинлар билан бузуқчилик қилишига қарамасдан, етти юз китоб ўқиган, кичкина дўмбирани чалишга жуда ҳам уста, ҳатто яширин равишда солдатларни бу ҳунарга ўргатар эмиш деган гап бор эди.

Кейин Степан Барский семириб кетган пияниста куёви, ғилай қизи билан чанада ўтиб кетди. Кўримсиз халқ: мешчанлар, кўнчи, тўқувчи, аравасоз, гадой ва аллақандай ҳеч кимга нодаркор каламушга ўхшаш кампирлардан иборат қора туркумлар жуда узоқ вақт чўзилиб ўтишди. Қор, ялқовланиб, яланғоч бошларни тузлар, узоқдан Воропоновнинг қаттиқ бўкириши эшитилар эди:

— Э, худойим, бандаларингни ўзинг сақлағил!..

«Худога бу одамларнинг нима кераги бор экан? Тушуниб бўлмайди» деб ўйлар эди Артамонов. У шаҳарликларни ёмон кўради, шаҳарда иш юзасидан танишларидан бошқа ҳеч кимни танимас; уни шаҳарда такаббур, ёвуз деб ёмон кўришларини, Алексейни эса жуда ҳам ҳурмат этишларини билар эди; Алексей шаҳарни безашга жуда ҳам қизиқарди, у шаҳарнинг катта кўчасига тош тердириб, шаҳар майдонига арғувон дарахтлари экдириб, обод қилди. Оканинг лабига боғ-бульвар қилдирди. Мирондан, ҳатто Яковдан қўрқардилар; уларни ҳаддан ташқари очкўз ҳисоблаб, бутун атрофдаги ҳамма нарсаларни ўз қўлларига ўтказиб олмоқда, дейишарди.

Хаёл суриб унинг олдидан астагина ўтаётган одамларга қараб, Артамонов хўмраяр, кўп нотаниш бетлар, бениҳоят кўп турли тусдаги кўзлар унга бир хил адоват билан қарар эди.

Алексей уйининг дарвозаси олдида унга Тихон салом берди.

— Урушга борамизми, чол?— деб сўради Артамонов. Тихон, индамасдан, оғир қўлининг таниш ҳаракати билан дўнг ёноғини силади. Артамонов, умрида биринчи марта, бу одамга ишониб:

— Сен нима ўйлайсан?— деб сўради.

Гўё шу саволни кутиб тургандай, Вялов, дарҳол:

— Арзимаган гап,— деб жавоб берди.

— Сенга ҳамма нарса ҳам арзимаган кўринади,— деди. Артамонов дудмол қилиб.

— Бўлмаса-чи? Биз ит эмасмиз-ку? Ёввойи ҳайвон эмасмиз.

Артамонов чангдай майда қор орасида йўлида давом этди. Қор, ҳамон зудлаб тушиб, узоқда бораётган одамлар туркумини дарахтлар ва уйларнинг оқ тепалари орқасида яшираёзган эди.

Энди, овутовчи Серафим ўлгандан кейин, катта Артамонов вақти чоғлик қилиш учун диякондан қолган бева хотин Таисья Параклитова олдига борадиган бўлиб қолган эди. Бу хотиннинг ёши номаълум эди, ўзи ориққина ёш ўсмирга, айни замонда қора эчкига ҳам ўхшар эди. Табиати ювсш бўлиб, Артамоновнинг ҳамма фикрларига ҳам қўшиларди. У:

— Шундай жоним! Ҳа, шундай, шундай, жоним, ҳа!— дерди.

Артамонов жуда кўп ичса ҳам секин маст бўлар, шилқим, қайғули ўйларининг Таисьянинг ширин, ўткир ароқларида узоқ вақт эримай туриши, ботиб кетмаслиги уни асабийлантирар эди. Мастликнинг биринчи дамлари ёқимсиз туюлар, мастлик Пётрнинг ўзи ва одамлар тўғрисидаги ўйларини янада ўткирроқ, аччиқроқ қилиб, унинг бутун ҳаётини ёвуз, ботқоқнинг яшил тусларига бўяб, уларга қайнаш тезлигини берар эди; бу қайнаш уни айлантириб, буриб, келаси минутда қандайдир бир чегарадан отиб ташлайдигандай кўринар эди. Тишларини ғижирлатиб, ўз кўнглидаги қоронғи исённи тинглаб, кузатади-да, диякон бевасига:

— Нега жим ўтирибсан? Билганингни гапир!— деб қичқиради.

Хотин, эчкидай ирғиб, унинг тиззасига миниб олар (унинг гавдаси ажиб енгил ва иссиқ эди), кўзга кўринмайдиган китобни ўқигандай сўзлар эди:

— Поручик Мавринни Помялова ўз нафақасидан чиқарибди, у яна қарта ўйинида уч юз йигирма сўм ютқизибди; Помяловада Мавриннинг векселлари бор экан, тўлатиб олмақчи эмиш. Жандарм бўлса, шаҳардан ўйнаш ортдириб, хотинининг йўқ касалини баҳона қилиб, бу ерга олиб келиб қўйибди...

— Буларнинг ҳаммаси ҳам бўлмағур гаплар,— дерди Артамонов.

— Бўлмағур, жоним, бўлмағур бўлганда қандай!

Шаҳарнинг бўлмағур миш-мишлари тўғрисида Таисьянинг гаплари Артамоновнинг ўйларини чалкаштириб, четроққа сураб, зериктирарли — гуноҳкор шаҳарликларга бўлган адоватини ортдириб, бу адоватнинг ўринли эканини исбот этар эди. Бу ўйларнинг ўрнига қандайдир бир доира бўйлаб ярмаркадаги қутурган кайф-сафоларнинг суратлари кўриниб ўтар эди; қутурган одамлар, ҳеч қачон тўймайдиган маст кўзларини очкўзлик билан бақрайтириб, у ёқ-бу ёққа ташланар; пулларини ёқиб, ҳеч нарсани аямай, қора тахта устидаги уятсиз яланғоч, катта оппоқ хотинга интилиб, таннынг ўта кетган ғазабда ўзларини ҳар оҳангга солиб телбалабар эди. . .

Пётр Артамонов, индамасдан ўтириб, ҳар хил рангли ароқларни шимирар, тирғанчоқ, нордонгина қўзиқоринларни ямлар экан, маст вужудининг борлиги билан энг ёқимли, қўрқинчли, зўр ва ҳақиқий нарсаларнинг шу ярмарка уятсизлигига яширинганини сезар эди; у хотин ўзини пул учун яланғоч этиб кўрсатади, унинг йўлида отоқли кишилар пул, соғлиқ, номусларини барбод этади. Пётр Артамоновга эса, бутун ҳаётидан маъна шу қора эчки қолди.

— Ечин! Уйна!— деб бўкирарди у.

Диякон беваси ечинар экан:

— Музикасиз қандай ўйнайман? Мерган Носковни қақриш керак эди, у гармонни яхши чалади. . . — дерди.

Бу ўйин-кулгилар билан вақт сезилмай ўтарди; баъзан бу лойқа кунлар оқимидан қандайдир бутунлай англаб бўлмайдиган ҳол вужудга келар эди: қиш кунларида ишчилар Петербургда, саройни емириб, подшонини ўлдирмоқчи бўлишибди, деган миш-мишлар тарқалди. Тихон Вялов:

— Ҳали черковларни ҳам бузишади. Бўлмасамчи? Халқ темирдан эмас,— деб валжилларди.

Ёз кунларида, рус уруш кемаси рус денгизларида сузиб юриб, шаҳарларга тўп отаётган эмиш, деб гапиришар эди. Тихон:

— Бўлмасачи? Урушга ўрганиб қолишди,— дейди

Шаҳарда яна иконалар кўтариб намоён қила бошладилар; сарғиш суртук кийган Воропонов, подшонинг суратини кўтариб:

— Э, худойим, бандаларингни ўзинг сақлагил!— деб муножот қилар эди.

Бу сафар у яна ҳам қаттиқроқ, ҳатто ёвузроқ бўқирса ҳам, унинг ёрдамга чақириғидаги — Ғ-и-и! — таҳликали эшитилар эди.

Житейкин кўлига қўш оғиз милтиғини олиб, мастлигича, яланг бош, қизғиш тепакалини ялтиратиб, ўзининг кўнчилари бошида борар, тинмай тўполон қилиб қичқирар эди:

— Азаматлар! Россияни жуҳудларга бермаймиз! Россия кимники? Бизники!

Кўнчилар бир овоздан:

— Бизники!—деб бақирар, улар ҳам маст бўлиб, душманлари саналган тўқувчилар билан учрашиб, муштлашиш бошланар эди. Доктор Яковлевни таёқ билан урдилар, дорихоначи чолни Окага ташладилар; Житейкин дорихоначи чолнинг ўғлини шаҳар бўйлаб жуда узоқ қувди, икки марта ўқ узган бўлса ҳам тегиза олмаган, ёлғиз сочма ўқи билангина тикувчи Брусковнинг орқасини ярадор қилган эди.

Фабрика ишдан тўхтади: ёшлар кўйлақларининг енглариини шимариб, Мирон ва бошқа ақлли кишиларнинг сўзларига қулоқ солмай, хотинларнинг йиғи-сиғиларига қарамасдан шаҳарга югурдилар.

Фабрика бўш қолди, жонсизланиб, гўё шамол остида бужмайиб тиришарди; шамол ҳам исён қилгандай, муздай ёмғир сочар, фабрика трубасига ҳўл қор ёпиштириб яна учуриб туширар, ювиб ҳуштак чалар эди.

Катта Артамонов дераза олдида ўтириб, эркак ва хотинларнинг қорамтир гавдалари чумолидай шаҳарга бориб, шаҳардан қайтиб югуришларига аланглаб қарар эди; дераза ойналаридан одамларнинг қий-чувлари эшитилар, гўё улар хурсанд кўринар эди.

Дарвоза олдида гармонь жаранглар, чўлоқ кочегар Васька Кротов ишчилар тўдаси орасида:

Дунё бизга тор бўлиб,
Урушдик япон билан;
Улар бизга мушт урса,
Бизлар урдик бут билан!

деб ашула қилар эди.

Шаҳардан шамол ғуввос шовқин товушини келтирар эди; гўё у ерда бутун бир кўлнинг суви тўлдирилган катта самовар қайнаётгандай эди. Ҳовлига Алексейнинг фойтуни келиб кирди, кучер ўрнида бир кўзли фельдшер Морозов ўтирарди; фойтундан шол рўмол ўраган Ольга ир-

ғиб чиқди; Артамонов, кўрқиб кетиб, оёқ оғриғини ҳам унутиб, ўрнидан сакраб турди-да, Ольганинг олдиға борди.

— Нима гап, нима бўлди?

Ольга товукдай силкиниб:

— Кўнчилар бизнинг деразамизни уриб синдиришди!
— деди.

Артамонов, унга йўл бериб, илжайди:

— Мана... Валдираганларингиз натижаси! Менинг сўзимга қулоқ солмай қичқирар эдинглар, мана иш қандай бўлиб чиқди? Йўқ, подшо...— деб ғўлдираган эди, тўсатдан Ольганинг жаҳли чиқиб, тарсиллатиб жавоб қайтарди:

— Бўлди, вайсама! Сенинг подшонг виждонсиз киши!
— деди.

Пётр, шошиб, қулоғига қўлини тегизиб:

— Сен подшоларнинг нималигига тушўнсанг экан,— деди.

Бу кўзойнак таққан, ҳар доим ювош, ҳеч кимни ёмонламаган, кичкинагина кампирнинг ғазаби Пётрни жуда ҳам ҳайрон қолдирди; унинг чин кўнгилдан айтаётган сўзларида худди ҳўкиз кўрмасдан думини босиб олган сичқоннинг ҳўкизга қарши кераксиз бўлса ҳам ачинарли чийиллашидек ҳайратда қолдирарли аллақандай самимият бор эди. Артамонов, ўзининг креслосига ўтириб, ўйга толди.

У кўпдан бери, бир неча ҳафтадан буён Ольгани кўрмаган эди, унинг ўғли билан уришиб, унга дуч келишдан ўзини олиб қочиб юрарди. Ез охирида Артамонов оёғи шишиб ўринда ётган вақтида унинг олдиға тантанали равишда, терга пишиб Воропонов келди-да, оғир кўкимтир лабларини чалпиллатиб, подшога юбориладиган, подшодан ўз ҳокимиятини ҳеч кимга бермаслиги илтимос этилган телеграммага қўл қўйишни таклиф этди. Артамонов шаҳар бошлиғининг бемаъни ишига жуда ҳайрон қолган бўлса ҳам, бу ишнинг укасига ва Миронга ёқмаслигига ишониб, қоғозга қўл қўяр экан, Воропоновнинг Петербургдан: «ўз ишингдан бошқа нарсаларга бурнингни тикма, бурнингни кўп ҳам баланд кўтарма, лаби қалин аҳмоқ» деб яхшигина танбиҳ олишига ҳам ишонар эди.

Воропонов қоғозни ҳамма тугмалари ечилган сюртугининг чўнтагига солиб Алексейдан, Мирондан, доктор-

дан ва яхудийлар тарафидан ташвиқот қилинган барча одамлардан шикоят қила бошлади, бирлари — кўрларча, иккинчилари ўз фойдаларини кўзлаб подшога қарши бо-
радлар, катта Артамонов унинг шикоятларини роҳатла-
ниб тинглаб, маъқуллар эди, лекин Воропоновнинг кўк
лаблари Вера Попова тўғрисида баджаҳллик билан гапи-
ра бошлаганда у, қатъий этиб:

— Вера Николаевнанинг бу ишга ҳеч алоқаси йўқ,—
деди.

— Нега алоқаси йўқ бўлади? Бизга маълум. . .

— Сенга ҳеч нарса маълум эмас.

Шаҳар бошлиғи:

— Ҳазил-ҳазил билан бир балога қолманглар,— деб
кўрқитди-да, чиқиб кетди.

Кечқурун эса Артамоновга укасининг ўғли ва қизи
итдай хужум қилиб, унинг қарилигига ҳам қарамасдан,
тўсатдан акиллай бошладилар.

— Бу нима қилганингиз, ота?— деб Татьяна қичқир-
ганда, унинг хунук башарасида телбаланган кўзлари ўй-
нар эди. Яков дераза олдида туриб, бармоғи билан ой-
нани чертар эди. Артамоновга ўғли ҳам қарши бўлиб
кўринди; Мирон эса заҳарханда қилиб:

— У қоғозда нима ёзилганини сиз ўқидингизми?— деб
сўради.

— Уқиганим йўқ! Уқимаган бўлсам ҳам, биламанки,
унда итваччаларга эрк берилмаслиги сўралган,— деди
Артамонов.

Мирон ва Татьянанинг ғазабланаётганини кўриш
унинг учун лаззатли эди, бироқ Яковнинг индамай тури-
ши уни бир оз хижолат тортдирар эди; у ўғлининг иш-
чанлигига ишонар, бу ишнинг унинг манфаатига қарши
қаратилганини тушунса ҳам, лекин Яковни бу тортишувга
жалб этиб, унинг фикрини сўрашга иззати нафси йўл
қўймас эди. Кроватда ётган ҳолда улар билан ғажишар,
ириллар, Мирон эса, бурнини силкиб, амакисини чўқир
эди:

— Ахир, тушунишингиз керакки, подшонинг атрофи-
ни бир тўда муттаҳамлар ўраб олган; уларнинг ўрнига
инсофли кишилар келиши керак. . .

Артамонов худди шу Мироннинг ўзи ўша инсофли
кишилар унвонини олишга ҳаракат қилиб юрганини,
Алексейнинг эса Москвага бориб, Миронни подшонинг
думасига кандидат қилиб тайинлашини кимдандир сўраб,

ҳаракат қилиб юрганини билар эди. Бу турнага ўхшаган жиянини подшо яқинида кўриш ҳам кулгили, ҳам қўрқинчли эди Тўсатдан ҳаяжонланганидан тугмалари ечилган Алексей кириб, ирғиб, ҳовлиқиб бидирлай бошлади:

— Бу нима қилганинг, ақлсиз одам?

У ўз хизматчисидай Пётрга бақирар эди.

Катта Артамонов:

— Йўқол! Менга ўргатмоқчи бўласизларми? Ҳаммангиз ҳам жаҳаннамга, кетинг! Чиқ эшикка! . . . — деб бўкириб юборди.

Тўсатдан жаҳли чиқиб кетганидан ҳатто ўзи ҳам қўрқиб кетган эди. Энди, бурчакда ўтириб, Ольганинг шаҳарда бўлган исён тўғрисидаги беғараз гапини эшитаркан, ҳалиги жанжални хотирлаб, у кишиларми ёки ўзи-ми ҳақли эканини англамоқчи бўлар эди.

Ольганинг болаларча жаҳли чиқиб сўзлагани уни жуда ҳам шошириб қўйган эди. Мана энди, у, хотиржамгина ўтириб, ҳатто кўнгилга ёқадиган қилиб:

— Бизнинг тўқувчиларимиз тузук кишилар! Улар Воропоновнинг ишчиларини ва кўнчиларни бирпасда ҳайдаб чиқардилар. Ўзлари бизнинг уйни сақлагани қолдилар. . . — дерди.

Наталья эса, жуда ҳам қўрққанидан, ғазабланиб:

— Фитна сизнинг уйингизданоқ бошланди. Сизга бу ҳам камлик қилади! Ҳар бало ҳам сиздан, — деб пиқиллайди.

Мирон келиб, ҳеч кимга салом бермай, уй ичида пружинадай юриб:

— Воропоновлар, Житейкинлар, ҳаммаси ҳам халқни исёнларга ўргатганлари учун қаттиқ жазо тортадилар. Бу бекор кетмас, ўзини билдириб қолар, Илья Петрович Артамоновнинг дўстлари томонидан қилинган қўзғолон сабоқлари жуда ҳам етарли; агар энди булар ҳам бошласалар. . . — деб қўрқита бошлади.

Катта Артамонов жим қолди.

Воропоновнинг илтимосномаси устида бўлган жанжалдан кейин Мирон Артамонов учун ниҳоятда жирканч кўринса ҳам, фабриканинг бутунлай шу кишининг қўлида эканини кўрар эди; Мирон ишни жуда чаққон, ишонч билан юритади; ишчилар унинг сўзига қулоқ соладиларми ёки қўрқадиларми, ҳар ҳолда ўзларини шаҳар ишчиларига қараганда ювошроқ тутдилар.

Шамол қалин қор орасида кўмилиб жим бўлди. Қор тезлаб тўппа-тўғри ёғиб, уй деразаларини оқ парда билан қоплади, ташқарида ҳеч нарса кўринмайди. Катта Артамонов билан ҳеч ким гапиришмайди, хотинидан бошқаси уни бутун ишларда: исён, ёмон ҳаво, подшо ишни яхши тутолмаганида ҳам Пётрни айбдор деб ҳисоблашларини сезар эди.

Наталья қўрқиб:

— Яша қаёқда? Яша қаёқда, деяпман?— деб сўради.

Мирон жирканиб бурнини жийирди-да, келин ойисига қарамасдан туриб:

— Шаҳарда, ўзининг товуқхонасига беркинган бўлса керак,— деди.

Наталья чўчиб:

— Нима, қаерда?— деб ваҳимага тушиб гўлдиради.

Артамонов:

«Аҳмоқ хотин, Яковнинг ўйнаши борлигини билмаса керак» деб ўйлади-да, тўсатдан қатъий этиб:

— Хўп, майли бўлмаса: қандай хоҳласанглар — шундай яшанглар! Нима қилсанглар ҳам қилаверинглар! Ҳа! Ҳақиқатан мен тушунмайман. Қариб қолдим. Бу ерда. . . Бу ерда эса шайтон ўйини бор. Яшадим, аммо ҳеч нарса тушунмайдиган бўлиб қолдим. . .— деди.

IV

Йигирма олти ёшга киргунча Яков Артамонов деярли ҳеч қандай кўнгилсизликка учрамай, яхши, тинч яшаб келди. Лекин бундан кейин тинч ҳаётни яхши кўралиган одамларнинг душмани — вақт, Яков билан чигал, инсофсиз ўйинни бошлади. Бу, сабрли халқни қўзғотиб юборган исёнлардан уч йил кейин, апрель ойидаги тунларнинг бирида бошланди.

Яков, ҳеч қандай тилакларга ўрин қўймайдиган тўқлиқ туйғусидан лаззатланиб, папирос чекиб, диванда ётар эди; у, бу туйғуни ҳаётда энг юқори туйғу деб санар, бутун тирикликнинг мазмуни ҳам шундан иборат деб ўйлар эди. Бу туйғу ширин овқатдан кейин ҳам, хотинга яқинлашиш лаззатидан кейин ҳам бир хилда ёқимли бўлиб сезилар эди.

Уй ўртасида, стол олдида, кофе чойнагининг остидаги

спирт лампасининг бинафша ранг ўткир алангасига ўйчан қараб, думалоққина қадди-қомати келишган хотин турар эди; унинг яланғоч қўллари, боланикига ўхшаш бети, қизил қалпоқли чироқнинг шуъласи билан ёритилиб, пиширилган ширин сомсанинг сиртидай кўринар эди. Ҳурпайган қора сочлари бўйин ва елкаларига чиройли ёйилиб турарди. Полина яланғоч танига сарғиш о.тин тусли Бухоро тўни, оёғига яшил сахтиёндан тикилган туфли кийган. Унда қандайдир жуда енгил, русларга хос бўлмаган бир нарса сезилади; унинг ёқимли башарачаси ўсмир ўғил боланикига ўхшайди; лаблари тўлагина, шўх кўзлари қоп-қора, олчадай, дум-думалоқ эди; ҳатто ҳозир, Яков унга тўйган бўлса ҳам у ҳануз унга ёқимли эди. У Яков билан хотин-қизларга қараганда шубҳасиз, беқиёс яхши эди, агар унинг шу аҳмоқ табиати бўлмаганда, у батамом яхши бўлар эди.

Яков папирос тутунининг қуюқ пағалари аро:

— Апельсинчам, мен қаҳва истамайман,— деди. Полина унга қарамасдан:

— Мен-чи?— деб сўради.

Яков ҳорғинлик билан эснаб:

— Сен нима хоҳлашингни билмайман,— деб жавоб берди.

Хотин, унинг сўзларини дарров тутиб олиб, бошини силкиб, сўниқ товуш билан:

— Йўқ, биласан,— деб сўзга кирди. Яков, унинг юмдалоғич, илмоқли гапларига бир-икки минутча қулоқ солгач, ўтириб папиросини полга ташлаб, ботинкасини кияр экан, уҳ тортиб қўйиб:

— Яхши кайфни бузиш одатингга тушунмайман! Сен биласанки отам ўлмай туриб мен уйлана олмайман...— деди.

У шундай деганда, Полина ҳар рақт унга ранжитадиган сўзлар сочар эди:

— Албатта сен ўргимчакка фақат яхши кайфият бўлса бас! Мен биламан: сен яхши кайфият учун мени эскифуруш татарга сотишга ҳам розисан, шундай! Сен шундай номуссиз кишисан...

Унинг «ўргимчак» деб аташини Яков ёмон кўрар эди, сеvimли минутларда унинг учун «Шўртаккинам» деган бошқа, қизиқ оти бор эди. Яковнинг назарида Полина бугун уришишдан ўзини сақлаши керак эди, чунки бундан икки соатгина олдин Яков унга юз сўм берган эди.

— Шовқин-сурон билан ҳеч нарса қилолмайсан,— деб уни хотиржамлик билан огоҳлантирар экан, бошига шляпасини кийди ва қўлини чўзиб:

— Хайр!— деди.

— Чўчқа! Полга яна папирос қолдиқларини ташлабсан...

Кўчада нам шамол кезар; булутларнинг соялари ер устида гўё кўлмакларни артмоқчи бўлгандай. суриниб юрарди, ой бир он мўралаб кўринади; кўлмак сувларини юпқа-юпқа ях қоплаб, мисдай ялтираб ётади. Бу йил қиш қайсарланиб, ўрнини баҳорга бергуси келмайди, кечагина қалин қор ёққан эди.

Яков Артамонов шошмасдан, қўлларини чўнтагига суқиб, оғир таёғини қўлтиғига қисиб, одамларнинг ажиб ғалати аҳмоқликларини ўйлаб борар эди. Ёқимли тентак Полинага тағин нима керак? Ҳеч қандай машаққатсиз, жуда тинч, анчагина хадялар олиб, чиройли кийиниб, ҳар ойга юз сўмча сарф қилиб яшайди. Яков ўзининг Полинага ёқишини билар, сезар эди. Тағин нима керак ахир? Нега у никоҳланишни хоҳлайди?

«Худди мураббо солинган идиш ичидаги сичқондай бемаъни» деб Яков ўзи ўйлаб чиқарган севимли мақоли билан ўйини тугатди. Турмуш Яковга киши эга бўлган нарсаларидан бошқа ҳеч нарса талаб этмайдиган оддий бир нарса бўлиб кўринар эди. Ҳақиқатан ҳамма одамларнинг бир нарсага, мукамал оромга интилишлари очикдан-очик кўриниб туради-ку; кундузги оворагарчилик тунги оромга камроқ ёқимли муқаддима-ку; тун оромида эса, хотин киши билан ёлғиз қола оласан ва кейин унинг севгисидан лаззатланган ҳолда ёқимли чарчаб, туш кўрмай ухлайсан. Чин маъно ва чин ҳақиқат — ёлғиз шундагина. Одамларнинг аҳмоқликлари шундан ҳам маълумки, уларнинг барчалари деярли ё очикдан-очик, ё яширин, ўзларини ундан кўра ақллироқ биладилар; улар жуда кўп ортиқча нарсаларни ўйлаб чиқарадилар; эҳтимолки улар бу ишни ўзларининг аллақандай кўрликлари орқасида қилсалар, ҳар ким ҳам ўзини одамлар ўртасида йўқотиб қўйишидан, ўзининг кўринмай қолишидан қўрқиб, ўзини бошқалардан бир нарса билан ажратишга тиришади.

Гимназияда ўқиб юрган вақтидаёқ китоб сўзларида адашиб, ҳозир эса қаердадир социалистлар орасида сандироқлаб юрган Илья — аҳмоқ. Ундан Яков жуда кўп

ранжишлар кўрган; ҳозир эса, яқинда Сибирнинг аллақаерида гурувчи Ильяга пул юбориш лозим бўлди. Онаси ҳам қизиқ бўлса-да, чидаб бўлмайдиган даражада — аҳмоқ, қовоғи солиқ отаси яна ҳам бадтар ва бедаво аҳмоқ, у одамлар билан яшашни билмайдиган кекса айиқ, пияниста ҳам ифлос. Шошган-пишган, ҳовлиқма, питрак амакиси Алексей — кулгили, у давлат думасига ўтмоқчи, шунинг учун ўлиб-тирилиб газета ўқийди. шаҳардагиларнинг ҳаммаларига қалбаки хушмуомила қиладиган, фабрика ишчилари билан худди бузуқ кампир хотинлардай ўйнашадиган бўлиб қолди. Катта бурунли қизилиштон Мирон эса ҳаммадан ҳам ортиқча, бениҳоят аҳмоқ, у ўзини бутун Россияда энг ақлли киши ҳисоблаб, ўзини келгусида вазир бўламан деб билади шекилли, ҳозироқ нима қилиш керак, одамлар қандай ўйлаши керак эканини танҳо ўзи аниқ билганини кўрсатгандай юради. У ҳам ишчиларнинг орасига сурканиб кириб олишга ҳаракат қилади, ишчилар учун ҳар хил овунчоқлар уюштиradi, футболчилар командалари тузиб, кутубхона очиб, бўриларни сабзи билан тўйдирмоқчи бўлади.

Ишчилар жулдир кийинадилар, ифлосликда яшайдилар, пиянисталик қилиб, ажойиб полотнолар тўқийдилар; уларнинг кўпчилиги, ҳатто ҳар бир мужикда ҳам кўринадиган оддий, хўжайинлик ҳийлакорлигидан маҳрум бўлиб, қандайдир уятсиз, очиқ, ўтакетган аҳмоқлиққа гирифторлар. Артамоновга ишчилар тўғрисида, бошқа нарсаларга қараганда, жуда ҳам кўп ўйлаш тўғри келар эди, чунки у ишчилар билан ҳар кун муомалада бўларди, улар кўпдан бери, ёшлигиданоқ, унда душманлик ҳиссини туғдирган эдилар; ёшликда Яков ёш тўқувчилар билан қиз талашиб кўпгина тўқинишган, унинг рақибларидан баъзилари шу вақтгача ўзларининг эски аламларини унутмаган кўринадилар. Унинг соқоли чиқмаган вақтида рақиблари икки марта унга кечаси тош отган эдилар. У вақтларда онаси жанжал-тўполонлардан, хотинларнинг чинқириқларидан бир неча марта пул бериб аранг қутқариб қолган, шундай вақтларда онаси кулгили равишда ўғлини кўндиришга тиришиб, дерди:

— Бу нима, сен худди хўрозга ўхшайсан? Сабр қилишинг керак эди, уйлангунингча! Ёки биронта ўйнаш қилиб турсанг бўларди! Отангга сенинг устингдан шикоят қилсалар, Ильядек сени ҳам қувиб юборар. . .

Исён давридаги икки-уч йил давомида Яков фабрика-

да, у қадар хавфли ҳеч нарса сезмаган эди, лекин Мироннинг сўзлари, амакиси Алексейнинг ваҳимага тушиб уҳ тортишлари ҳамда шилқим малайлик ва очиқдан-очиқ заҳарханда дўқ билан ишчилар ҳаракати тўғрисида ёзадиган, ишчиларнинг Думадаги вакилларининг нутқларини босиб чиқарадиган ва кичик Артамонов ўқишни яхши кўрмайдиган газеталар — буларнинг ҳаммаси Яковда фабрика одамларига қарши душманлик ҳиссини уйғотар, унинг бу одамларга мутиъ эканини сездириб, ранжитар эди. Унинг назарида бу туйғусини, ишчиларнинг талабларига майда-чуйда йўл қўйишлар, кулги ва ҳазиллар билан яширишни ўрганиб олгандай эди. Умуман олганда ҳамма иш ҳам яхши борарди; шундай бўлса-да, баъзан Яков Артамонов хўжайин бўла туриб, унинг фойдасига ишлайдиган хизматкорларникида меҳмон бўлиб яшамоқда, бу яшаш кўпдан бери давом этиб келиб, уй эгаларини зериктирган, улар индамасдан зерикиб қараб турсалар-да:

«Нега кетмайсан? Кетадиган вақт бўлди-ку!» — демоқчи бўлгандай туюлар эди. Буни сезиш билан Яковда тўсатдан қандайдир кўнгил ғашлик пайдо бўлиб, вужудини қоплар, сиқар, Яковнинг назарида унинг учун, унинг шахси учун ниҳоятда хавфли бир нарса фабрикада яшириниб, кўринмасдан ўт олиб тутаб ётгандай бўлар эди.

Яков инсоннинг соддалигига, бу соддалик инсон учун ҳамма нарсадан ҳам ёқимли, унинг ўзи ҳам ҳеч қандай нотинч ўйларни ўйлаб чиқармаслигига, кўтариб юрмаслигига ишонар эди. Бу ярамас фикрлар қаердадир, одамдан ташқарида яшайдилар, агар одамга улар юқса, у қўрқинчли, тушуниб бўлмайдиган ҳолга келади. Бу аччиқ тутунли фикрларни билмаслик, алангалатмаслик яхшироқ. Бу фикрларга душман бўлган Яков уларнинг ўзидан ташқарида эканини сезар, улар умумий аҳмоқликнинг қаттиқ тугунларини ечмай, Яков яхши кўрадиган оддий, аниқ ҳамма нарсаларни чигаллаштирар эди.

Ўзи биладиган кишилар ичида чол Тихон Вялов унга ҳаммадан ҳам ақллироқ кўринар эди. Қоровулнинг одамларга қиладиган юмшоқ муомаласини, унинг шафқатли ишини кузатар экан, Яковнинг унга ҳасади келар эди. Тихон бир нарсага қулоқ солаётгандай қулоғини ёстиққа қаттиқ босиб ётади, ҳатто ухлаши ҳам оқилона кўринади. Яков:

— Сен туш кўрасанми?— деб чолдан сўраганда, Тихон:

— Нега туш кўрай? Мен хотин эмасман-ку,— деган сўзларида Яков қандайдир қуюқ, тиниқ, қимирлатиб бўлмайдиган куч сезди.

Амакиси Алексейнинг уйидаги сўзларга, тортишувларга қулоқ солиб, кичик Артамонов:

«Хотинлар туши»— деб ўйлар экан, хаёлан жилмаяр эди.

Умуман, у қийинлик билан ўйлар эди. Уйга толганда эса; гўё оғир бир нарсани кўтариб бораётгандай, бошини осилтириб, оёғи остига қараб, зўрга юрарди. Уша тунда ҳам у Полинаникидан шу хаёллар билан келаётган эди. Шунинг учун пастак, қорамтир гавданинг қаёқдан пайдо бўлиб, бир қўлини баланд кўтариб, унга ташланганини пайқамай қолди. Яков тезгина тиз чўкиб, шу оннинг ўзидаёқ пальтосининг чўнтагидан тўппончасини олиб ҳужум этган кишининг оёғига тираб отган эди, тўппончанинг товуши бўғиқ ва заиф чиққан бўлса ҳам, ҳужум этган одам орқасига ташланди ва елкаси билан деворга уриниб, тўнғиллаб, девордан сирпаниб ерга тушди.

Шундан кейингина Яков ўзининг ўлгудай қўрққанини пайқади, у шундай қўрққан эдики, қичқиришни хоҳласа ҳам овози чиқмас, қўллари қалтирар, ўрнидан турмоқчи бўлса оёқлари итоат этмас эди. Яланг бош, жингалак соч бу одам ҳам унга икки қадамча нарида, ўрнидан турмоқчи бўлиб, пайпасланиб, уриниб ётар эди.

Яков тўппончали қўлини узатиб, хириллаган товуш билан:

— Отиб ташлайман, ифлос!— деганда, у киши кенг юзини унга ўгириб:

— Бир отиш бўлса-отдингиз. . .— деб гўлдираб қўйди.

Шу он Яков уни таниб, ҳайрон бўлди, у ҳам:

— Носков? Ҳа, мутгаҳам. Сенмидинг?— деб гўлдиради.

Яковдаги қўрқинч ўрнини севинчга яқин бир ҳис олди; бу ҳис ёлғиз ҳужумни муваффақиятли қайтарганига бўлмасдан, Яков ўйлаганча ҳужум этган киши фабрика ишчиси бўлмай, ёт киши бўлиб чиққанидан ҳам эди. Бу киши мерган бўлиб, тўйларда гармонь чалиб юрадиган бўйдоқ Носков эди. У диякон беваси Параклитованинг уйида ижара ўтирар, унинг тўғрисида шу кунгача шаҳарда ҳеч ким ҳеч қандай ёмон сўз айтмаган эди. Яков:

— Ҳе, ҳе, ҳали сен шунақа касб қиласанми?— деди ўрнидан тураётиб, у ёқ-бу ёнига қаради, теварак атроф жимлик, ёлғиз шамол дарахтларнинг девор устидаги шохларинигина силкитади.

Носков тўсатдан қаттиқ товуш билан:

— Мен нима касб қилар эканман? Мен ҳазил қилмоқчи бўлган эдим, сизни қўрқитмоқчи эдим, бошқа ҳеч нарса! Сиз бўлса тўсатдан; менга «пақ!» этиб ўқ уздингиз. Бунинг учун сизни мақтамасалар керак, эҳтиёт бўлинг! Мен ўзим ҳам қўрқиб кетдим. . .— деди.

Артамонов, енгган кишидай; истехзо билан:

;— Ҳе, ҳе, ҳали шундай дегин? Тур ўрнингдан, юр полицияга,— деди.

— Мен боролмайман, сиз мени майиб қилдингиз.

Носков, шапкасини кўтариб, унинг ичига қарар экан:

— Полициядан бўлса қўрқмайман,— деди.

— Уша ерга борганда кўрамиз. Тур ўрнингдан!

Носков, қайтариб:

— Қўрқмайман. Менинг сизга ҳужум этганимни нима билан исбот этасиз? Агар мен «қўрқувдан менга ҳужум этди» десам, сиз нима дейсиз? Бу — бир.

Яков, илжайиб:

— Шундай. Иккинчиси нима бўлади?— деган бўлса ҳам, Носковнинг хотиржамлигидан бир қадар ҳайрон бўлди.

— Иккинчиси ҳам бор. Мен сизнинг учун фойдали одамман.

— Бу — эртак. Бу эртаклардан!

Тўппончасини гармончининг бетига ўқталиб, Яков тўсатдан пайдо бўлган жаҳл билан:

— Мен сенинг каллангни мажағлайман!— деб қўрқитди.

Носков, кўзини кўтариб, яна шапкасига қараб, таъсирли қилиб:

— Жанжал кўтармай қўя қолинг. Бой бўлсангиз ҳам, ҳеч нарсани исбот этолмайсиз. Мен ҳазил қилмоқчи эдим, дедим-ку. Мен сизнинг отангизни биламан: унга бир неча марта гармонь чалиб берган эдим.

У, кескин ҳаракат билан шапкасини бошига кийиб, энгашди ва бепарвогина минғирлаб, иштонининг почасини кўтарди-да, чўнтагидан дастрўмолчасини олиб, тиззасидан юқориқадан яраланган оёғини бойлай бошлади. У ҳамма вақт тушуниб бўлмайдиган нарсаларни минғир-

лар, Яков, нўноқ таловчининг ғалати ҳаракатидан яна гангиб, унинг сўзини эшитмас эди.

Яков Артамонов одатидан тез ўйлар эди: албатта Носковни шу ерда, девор ёнида қолдириш керак, шаҳарга бориб, қоровулни чақириб келиш керак, майибни унга пойлатиб қўйиб, полицияхонага бориш, ҳужум ҳодисасини билдириш керак. Тергов бошланади. Носков, отасининг диякон беваси уйида қилган ўйин-базмларини сўзлайди. Балки унинг ўзига ўхшаган калла кесар ўртоқлари бордир, эҳтимолки, улар ўч олиш қасдига тушарлар. Лекин ҳар ҳолда бу кишини жазосиз қолдириб бўлмайди-ку. . .

Тун тобора совуқланиб боради, тўппонча тутган қўл совуқ қотади, полиция идораси узоқда, у ердагилар албатта ухлаб қолган бўлса керак. Яков масалани қандай ҳал этишни билмай, ғазабланиб, бурнини тортар экан, бир бочка устида ўтиргандай кўринган қийшиқ оёқ, пишиқ гавдали йигитни бошдаёқ, биратўла отиб қўя қолмаганига ўкинар эди.

У тўсатдан, ўзининг кутилмаганлиги билан уни ҳайронликда қолдирган сўзларни эшитди: Носков ҳамон ўз оёғи билан овора экан:

— Агар бу махфий бир нарса бўлса ҳам сизга мен тўғридан-тўғри айтиб бера қолай, мен бу ерда сизнинг фойдангиз учун яшайман, сизнинг ишчиларингизни кузатиб тураман. Мен балки жўрттага «сизни қўрқитмоқчи бўлган эдим» деб айтган бўлсам ҳам, ҳақиқатан мен бир кишини тутишим керак эди, мен танимасдан янглишибман.

— Ш-шайтон! Нима?— деб ўшқирди Яков.

— Ҳа, шундай. . . Сиз билмайсиз, диякон бевасининг ҳовлисидаги мўрчада социалистлар йиғилишиб, яна исён тўғрисида сўзлашади, китоблар ўқишади.

Яков, унинг сўзларига ишонса ҳам, астагина:

— Ёлгон гапирасан. Ким? Қимлар йиғилишади?— деб сўради.

— Мен буни айтолмайман. Қамалганларидан кейин биласиз.

Носков, қўли билан девор тахталарини ушлаб, ўрнидан турди-да, Яковдан:

— Ҳассангизни менга олиб беринг, ҳассасиз мен уйимга боролмайман. . .— деб илтимос қилди.

Яков энгашиб, ердан таёғини унга олиб берди-да, у ёқ-бу ёққа қараб, паст товуш билан:

— Ундай бўлса нега менга ҳужум қилдингиз?— деб сўради.

— Мен ҳужум қилганим йўқ. Мен янглишибман. Менга сиз эмас, бошқа киши керак эди. Сиз бу гапларни кўйинг. Хато бўлган. Менинг тўғри гапираётганимни сиз яқин кунларда кўриб қоларсиз. Оёғимни боқизишим учун менга пул беришингиз керак. Мана шундай. . .

Деворга тутиниб, таёққа суяниб, Носков, қийшиқ оёқларини астагина босиб, полиздан узоқлашар ва шаҳар четидаги қора уйлар томонга сурилар экан, гўё булутларнинг совуқ кўланкаларини тарқатиб бораётгандай кўринади, ўн қадамларча узоқлашгандан кейин, астагина:

— Яков Петрович!— деб чақирди.

Яков шошиб борди. Носков:

— Сиз бу тўғрида ҳеч кимга бир оғиз ҳам сўз очманг! Бўлмасам. . . ўзингиз тушунасиз,— деди.

У қўлидаги таёғини силкиди, ва Яковни эсанкиратиб, йўлига кетди. Бирданига кўп нарсаларни ўйлашга тўғри келди; у тегишинча иш кўрдими йўқми? Шуни дарҳол ҳал этиш керак эди. Агар Носков социалистларни кузатиб юрадиган киши бўлса, албатта, у фойдали, ҳатто зарур одам, агар ёлғон айтиб, вақтдан фойдаланиб, кейин ўзининг қилолмай қолган иши учун ҳам, еган ўқи учун ҳам ўч олмоқчи бўлган бўлса-чи? У «янглишибман, танимабман, кўрқитмоқчи бўлган эдим» деб, албатта, ёлғон айтди, бу аниқ гап Балки у буни ўлдириш учун ишчилар тарафидан ёлланган бўлса? Фабрика тўқимачиларининг орасида тўполончи ва безорилардан иборат катта бир гуруҳ бор бўлса ҳам, лекин социалистларнинг борлигини ўйлаш қийин. Седов, Крикунов, Маслов ва бошқалар каби энг обрўли ишчиларнинг ўзлариёқ нўхталаб бўлмайдиганлардан энг ёмон биттасини ишдан бўшатишни конторадан талаб қилган эди. Йўқ, Носков балки алдагандир. Бу тўғрида Миронга гапириш керакми, йўқми?

Носков тўғрисида Миронга айтган тақдирда нима бўлиш эҳтимолини у кўз ўнгига келтиролмас эди; ҳар ҳолда амакиваччаси судьядай уни мукамал тергайди, нимадандир айблайди, албатта, ҳар қандай бўлганда ҳам уни масхара қилади, бу аниқ. Агар Носков жосус бўлса, у Миронга маълум бўлса керак. Энг охирда, ҳар ҳолда, ким янглишгани жуда ҳам аниқ эмас: Носковми, ёки Яковми? Носков:

«Менинг тўғри гапираётганимни яқин кунларда кўрасиз» деган эди.

Яков, мерганнинг тун қоронғилигида кўздан йўқ бўлиб кетгунича орқасидан қараб турди. Гўё ҳамма иш ҳам жуда оддий ва тушунарли бўлган эди: Носков очиқданочиқ талаш мақсадида ҳужум этган; Яков уни отгач, кейин ёмон туш каби ваҳимали ва чигал бир ҳол пайдо бўлиб қолди. Носков, девор ёқалаб одатдан ташқари юрарди, соялар ҳам унинг орқасидан қуюқ парчалардай судралиб борарди; сояларнинг одам орқасидан шу қадар секин судралишини Яков биринчи марта кўрган эди.

Уйлар билан эзилган, улардан чарчаган кичик Артамонов ҳеч кимга ҳеч нима демасликка, кутишга жазм қилди.

Носков тўғрисидаги хаёллар уни бир минут ҳам қолдирмас, у, хўмрайиб, ўзини ҳаста сезар, ишчилар фабрика корпусларидан обедга чиқиш вақтларида контора ичида, дераза олдида туриб, уларга диққат билан қарар, ким социалист эканини билиб олишга тиришар эди. Наҳотки, дурадгор Серафимдан истехзоли қўшиқларни чаққон тузишга ўрганиб олган, қора куюга бўялган чўлоқ ўтёқар Васька бўлса?

Кичик Артамонов, бир неча кундан кейин, боқилиб ётган отида кезиб юрар экан, ўрмоннинг четида, устига швед нимчаси, оёғига узун этик кийган, қўлида милтиқ тутиб, ёнига қуш тиқилган халтача осган жандарм Нестеренькони кўрди. Нестеренько бетини ўрмонга ўгириб, орқасини йўлга қаратган, энгашган ҳолда қўлини юзи олдига кўтариб, папирос ёндирмоқда эди; унинг сарғиш теридан тикилган кийими орқасини қуёш ёритганидан темирга ўхшаб кўринар эди. Яков дарҳол нима қилиш кераклигини ўйлагач, отини у томонга бурди ва олдига яқинлашгач, шошилиб кўришди ва:

— Сизнинг бу ерда эканингизни билмаган эдим!— деди.

— Уч кундан бери хотинимнинг аҳволи кундан-кунга ёмонлашмоқда, шундай.

Нестеренько бу қайғули хабарни тетиклик билан айтиди-ю, дарҳол қўлини халтасига уриб:

— Мен бўлсам — мана? Чакки эмас, а?— деди.

— Сиз мерган Носковни танийсизми?— деб Яков астагина сўраган эди, офицернинг сарғишроқ қошлари ҳайратдан юқорига кўтарилди; хитой мўйловлари қимир-

лаб, бир мўйловини ушлади-да, осмонга қараб, кўзини қисди; унинг ўзини бу тарзда тутиши Яковда гумонсираш уйғолди: «Ёлғон айтади. Лекин, нима дер экан?» деб ўйлади.

— Носков? У ким?

— Мерган. Жингалак соч, оёғи қийшиқ. . .

— Шундайми? Шунақа бир оламини ўрмонда кўргандайман. Милтиғи бўлмағур. . . Нима қилди?

Энди офицер Яковга тикилиб, қорачиғининг ўртасида қандайдир ёруғ учқун кўришиб турган кўкиш кўзларининг сўроқ назари билан қараб турар эди. Яков Носков билан бўлган ҳодисани тез сўзлаб берди; Нестеренько милтиғининг қўндоғи билан қарағай уруғининг пўчоғини тупроққа қоқа-қоқа ерга тикилиб турди, унинг сўзига қулоқ солиб бўлгач, кўзини кўтармай:

— Нимага сиз маълум қилмадингиз? Бу унинг иши, сизнинг ҳам вазифангиз,— деди.

— Мен айтаётиман-ку: у гўё ишчиларнинг орқасидан жосуслик қилар эмиш, бу бўлса сизнинг ишингиз. . .

Жандарм папиросини милтиғининг темирига суркаб ўчираб экан:

— Шундай,— деди-да, кўзларини қисиб яна Яковнинг бетига тик қараб турди ва қандайдир унчалик тушуниб бўлмайдиган нарсаларни салмоқлаб сўзлай бошлади; унинг сўзига қараганда, Яков полициядан босқинчилик тажовузини яшириб, қонунга терс иш қилган, энди эса бу ҳодисани полицияга билдиришнинг вақти ўтган эмнш.

— Агар сиз худди ўша вақтда уни полицияхонага оборман бўлсангиз, у вақтда масала очиқ бўлар эди!— Шундай бўлганда ҳам тамом тўғри келмас эди. Энди сиз, унинг сизга қилган ҳужумини қандай қилиб исбот этасиз? Ярадор бўлганми? Бе! Қўрқувдан одамни отиш мумкин, тасодифан, эҳтиётсизликдан. . .

Нестереньконинг қувлик қилаётганини, ниманидир чалкаштираётганини, ҳатто уни кўрқитиб, бу ҳодисадан ё Яковни, ё ўзини четда тутмоқчи бўлаётганини Яков сезар эди. Офицер кўрқувдан отиб қўйиш мумкин эканини сўзлаганда эса, Яковнинг гумони маҳкамланди:

«Ёлғон айтаётир» деб ўйлади.

— Шундай. Ўзининг қандайдир кузатувчи киши қилиб кўрсатгани учун эса, албатта, жазо тортади. Биз ундан нималар билишини сўраймиз.

Офицер, Яковнинг елкасига қўлини қўйиб:

— Менинг сизга бир сўзим бор: сиз менга шу сўзлар иккимизнинг ўртамизда қолишига сўз беринг. Бу сизнинг манфаатингиз, тушунасизми? Хўш, сўз берасизми?— деди.

— Албатта. Марҳамат қилинг.

— Сиз бу нарса тўғрисида амакингизга ҳам, Мирон Алексеевичга ҳам ҳеч нима айтмайсиз: сиз ҳақиқатан ҳам уларга ҳали айтганингиз йўқми? Демак, бундай. Бу ишни ўзича давом этишга қўйиб берамиз. Ҳеч кимга ҳеч бир сўз! Дурустми? Мерган ўз-ўзини ярадор қилган, сизнинг бу ишга алоқангиз йўқ.

Яков илжаяр, у билан бошқа киши, хурсанд, очиқ кўнгилли бир одам гапиришар эди. У киши:

— Хайр. Ваъдангизни хотирингизда тутинг,— деди.

Кичик Артамонов уйига бир оз хотиржамланиб, қайтди; кечқурун амакиси унга губерна шаҳрига бориб келишни таклиф этган эди; у хурсандлик билан жўнаб кетди. Саккиз кундан кейин қайтиб келиб, амакисининг уйида обед қилаётиб, Мироннинг сўзини янги ҳаяжон билан тинглади:

— Нестеренько мен ўйлаганча бекорчи одам эмас экан; шаҳарда ҳам уч кишини тутибди, муаллим Модестовни, яна аллақандай икки кишини.

— Биздан-чи?— деб сўради Яков.

— Биздан Седов, Крикунов, Абрамов ва ёшроқлардан яна беш кишини. Қамаш учун губерна шаҳаридан жандармлар келган бўлса ҳам, бу Нестереньконинг иши экани аниқ; шундай қилиб, унинг хотини очиқдан-очиқ бизнинг фойдамизга касал бўлиб ётибди. Ҳа, у аҳмоқ эмас. Ўлдириб қўймасинлар деб қўрқади. . .

— Энди ўлдирмайдиган бўлишди,— деган эди Алексей. Мирон:

— Хўш. . . Ҳа, айтгандек! Шаҳарда анов мерганни ҳам қамабдилар. . .— деди.

Яков, астагина, қўрқа-пуса:

— Носковними?— деб сўради.

— Билмайман. У диякон бевасиникида турар экан, ўшанинг мўрчасида революционерлар ўз конгрессларини қилар эканлар. Унинг уйида эса, ўша хотин билан маълуминг сенинг отанг вақти чоғлиқ қилар эди. Ҳодисаларнинг бўлмағур мос келишини кўр. . .

Алексей, тепакал бошини ирғатиб:

— Ҳа! Нима ҳам қилар эдик биз уни?— деди.

Яковнинг кўз ўнги қоронғиланиб, Мирон билан амакисининг нима гапирётганини эшитмас эди. У ўзича: Носков қамалган; маълум бўладики, у ҳам социалист, босқинчи эмас; ишчилар унга ўз хўжайинини ўлдиршга ёки уришга буйруқ берганлар; Яков ишчиларнинг энг обрўлилари ва тинчлари деб ўйлаган кишилар социалист бўлиб чиқди! Седов ҳар вақт озода кийиниб юрар эди ва ёш ҳам эмас; Крикунов хушмулозамат ва хурсанд слесарь; Абрамов ёқимли ашулачи, чаққон, ҳар бир ишни қила оладиган хизматкор. Бу кишилар ҳам ўзининг душмани эканини ўйлаш мумкинмиди?

Бундан ташқари унинг назарида бу кунларда амакисининг уйи яна ҳам шовқин-суронли ва оворагарчилик билан тўла кўринди. Олтин тишли доктор Яковлев ҳеч қачон ҳеч ким билан бирон нарса тўғрисида яхши сўз гапирмай, ҳар бир нарсага узоқдан, ёт назар билан масхара қилиброқ қарарди, энди эса унинг бу қилиғи аниқроқ сезиладиган бўлиб, газеталарни дўқ қилгандай шилдиратадиган бўлиб қолди. У олтин тишларини ялтиратиб:

— Шундай қимирлай бошладик, уйғона бошладик! Одамлар худди ялқовланган хизматкорга ўхшайди; ялқов хизматкор, хўжайинининг тўсатдан, кутилмаган бир вақтда қайтиб келишини билиб, жавоб беришидан қўрқиб, шошиб-пишиб, қўрқувдан қамчилангандай, супуриб-сидириб артиб-суртиб, тартибсиз ҳолга келтирилган уйни тозаласмоқчи бўлади,— дерди.

Мирон турқини буруштириб:

— Доктор, сиз икки маъноли қилиб гапирасиз; бу сизнинг анархизмингиз, скептцизмнингиз...— деб танбиҳ қилар эди.

Лекин доктор борган сари қаттиқроқ гапирадиган бўлиб, сўзлари узайиб, Яковнинг ваҳимини келтирар эди. Ҳамма одамлар ҳам алланимадан қўрққандай кўринади, бир-бирларини турли бало-қазолар билан қўрқитади; бир-бирларининг қўрқувларини ордидиришади; ҳатто шундай деб ҳам ўйлаш мумкин эдики, одамлар худди ўзларининг қилаётган ишларидан, ўз ўйларидан, сўзларидан қўрқадилар. Бунда Яков умумий аҳмоқчиликнинг ўса бораётганини кўрар, унинг ўзи эса ўйлаб чиқарган қўрқув билан эмас, ҳақиқатан аниқ воқеий қўрқув билан яшар эди; кўзга кўринмайдиган, қайтариб бўлмайдиган катта офатга судраб борадиган сиртмоқнинг бўйнига солинга-

нини, ва бу сиртмоқ тобора қисиб келаётганини бутун вужуди билан сезар эди.

Икки ойчадан кейин шаҳарда Носков, фабрикада силлиқ қирилган, сариқ, ориқлаган Абрамов пайдо бўлгач, Яковнинг қўрқуви яна оша тушди. Абрамов кулиб:

— Мен чолни ишга оласизми?— деб сўраганда, Яковнинг илтимосини рад этолмади. Яков ундан:

— Қалай, турмада қийинми?— деб сўраганда, у ҳамон ўша жилмайиши билан:

— Жуда ҳам тиқилинч. Агар начальникларга терлама касали ёрдам этмаса, одамларни қаёққа сиғдиришни ҳам билмас эдилар!— деди.

Яков тўқувчини кузатиб:

«Ҳа, сен кулаётибсан, лекин сенинг нима ўйлаётганингни мен биламан. . .» деб ўйлади.

Шу куниеқ кечқурун Мирон, Абрамовни ишга олгани учун Яковни жуда қаттиқ таҳқирлаб, қичқириб, худди лакейларга қиладиган муомалани қилиб, ҳатто унга депсиниб, катта жанжал қўпорган эди. Унинг бурни жаҳлидан қизариб:

— Жинни бўлдингми сен? Эртагаёқ жавобини бер. . .— деб қичқирар эди.

Бир неча кундан кейин эса Яков Окада чўмилар экан, поручик Маврин билан Нестереньколар тўсатдан пайдо бўлиб, унинг олдига кўп қармоқ дасталари мўйловларга ўхшаб чиқиб турган қайиқда сузиб келдилар. Совуқ қон поручик, бошини парвосизгина чайқаб Яков билан кўришди-да, индамасдан, шу ондаёқ дарёнинг ўртасига сузиб кетди; Нестеренько эса, ечинар экан, астагина:

— Абрамовни ишга олмасдан чакки қилибсиз, сизни олдин огоҳлантириб қўя олмаганим учун афсусланаман,— деди.

Офицернинг оғзидан спирт иси анқиб турганини сезиб, кичик Артамонов:

— Бу — Мироннинг қилган иши,— деб гўлдиради.

— Шундайми? Бу сизнинг ихтиёрингиздан ташқари бўлдимми?— деб сўради Нестеренько.

— Ҳа.

— Афсус. Бу йигит фойдали бўлар эди. Тирик тузоқ эди.

Танга балиқнинг тангаси қуёшда ялтирагандай, олтин тусли терисини офтоб нурида ялтиратган яланғоч офицер Яковга иттифоқдош назар билан қараб, яна қайта:

— Ошнангизни кўрдингизми? Овчини?— деб сўради. Нестеренько, ўз-ўзидан рози бўлган бир кишидай оҳиста кулиб деди:

— Сизни ов қилишга уни нима мажбур этганини биласизми? Қўшоғиз милтиқ олмоқчи бўлган. Ҳамма ишга сабаб, отахон ишқибозлик, ишқибозлик одамларни идора этади: Шундай! У, мерган бизга жуда фойдали бўлади, мен уни сиз билан бўлган хатосидан кейин бўғзидан қаттиқ тутиб турибман. . .

— Қандай хато бўлсин сиз айтаётибсиз-ку. . .

— Хато, афандим, хато!— деган сўзларни қайсарлик билан қайтарар экан, офицер, сувни сачратиб, яланғоч кўкрагини чўқинтирган ҳолда отга ўхшаш қадам ташлаб дарёга кириб кетди.

— Ҳаммангиз ҳам жаҳаннамга кетинг!— деб ўйлади Яков ғамгинлик билан.

Тўсатдан шовқин-сурон бўлиб турган уйнинг эшиги ёпилгандай, ўлим келди.

Тун ўртасида онаси хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаб, Яковни уйғотди:

— Тезроқ тур, Тихон от қўйиб келди, амакинг Алексей ўлибди!

Яков ўрнидан сапчиб туриб:

— Бу қандай бўлди? У касал ҳам бўлгани йўқ эди-ку. . .— деди.

Гандираклаб, қийналиб нафас олиб, отаси эшикдан ёпирилиб кирди.

— Тихон. Тихон бўлган ерда яхшилик кутма! Мана, Яков-а? Тўсатдан. . .— деб ғўлдиради.

Яланг оёқ, ич кийими устидан тўн кийган отаси, қулоғини чўзиб, гўё нотаниш бир ерга кириб қолгандай олазарак бўлиб, уҳ тортар эди:

— Уҳ. . .

— Бу қандай бўлди?— деди Яков ҳайрон бўлиб:

Ун солинган катта қопга ўхшаган онаси:

— Тавба-тазарруқсиз,— деди.

Бричкага ўтириб йўлга тушдилар; Яков кучер ўрнида ўтириб, олди-да, от устида сакраб кетаётган Тихонга, унинг ёнида йўлга ёйилиб, худди ер остига ковлаб кириб кетмоқчи бўлаётгандай ўйнаб бораётган соясига қараб борар эди.

Ольга уларни эшик олдида қарши олди; у оқ юбка, тун кофтаси кийган ҳолда сарой билан дарвоза ўртасида

қатнаб турар эди. У ойнинг ёғдусида кўкимтир, тиниқ кўринади, гавдасининг ҳовлидаги тақир шағал устига тушган қуюқ соясини кўриш ажиб эди.

У астагина:

— Мана, менинг ҳаётим ҳам тамом бўлди,— деди. Қора ит — Кучим унинг орқасидан юрар эди.

Ошхонанинг деразаси остидаги скамейкада Мирон букилиб ўтирар эди; унинг бир қўлида папироси тутайди, иккинчи қўли билан кўзойнагини силкитиб ўтирар эди; кўзойнагининг шишалари ялтирар, ингичка олтин иплари ҳавода жилваланар, кўзойнаксиз Мироннинг бурни янада каттароқ кўринар эди. Яков, индамасдан келиб, унинг ёнига ўтирди; отаси эса ҳовли ўртасида туриб, худди садақа кутиб турган гадойдек, очиқ деразаларга қараб турар эди. Ольга осмонга қараб, кўтаринки товуш билан Натальяга сўзларди:

— Мен пайқамай ҳам қолибман... Тўсатдан елкаси ўликникидай совуб, оғзи очилиб қолди. Ўзининг энг охириги сўзини ҳам менга айтолмай қолди, жонгинам. Кеча бўлса, юрагим санчяпти деб шикоят қилган эди...

Ольга жуда аста сўзлар, унинг сўзларидан ҳам гўё кўланкалар тушаётгандай туюлар эди.

Мирон, ўчган папиросини ерга ташлаб, боши билан Яковнинг елкасига туртиб, астагина нолиб:

— С-сен унинг нақадар яхши эканини билмайсан...— деди.

Яков, бошқа сўз топа олмасдан:

— Чорамиз нима?— деб жавоб берди.

Амакисининг хотинига ҳам бирон нарса айтиш лозим эди; нима ҳам дейди? У, ерга гикилиб, оёқларини ерга ишқаб, жим қолди.

Отаси томёғини қириб, уй ичига оҳиста йўналди, унинг орқасидан Яков ҳам, оёқларининг учида юриб борарди. Амакисининг устига чойшап ёпилган, энгагини бойлаб қўйилган рўмолнинг тугуни бошида шохдай қалқиб турар эди. оёғининг бошмалдоқлари чойшапни шу қадар таранг тортиб турадики, гўё уни йиртиб чиқмоқчи бўлгандай эди. Бир янги эриган ой деразадан ёруғ сочиб қарар, дераза пардасининг докаси елпинади. Ҳовлида Кучим улаб юборган эди. катта Артамонов қулочини ёзиб чўқинди, гўё унга жавоб бергандай кераксиз баланд товуш билан:

— Беозор яшаб, беозор ўлди...— деди.

Яков энди деразадан келин ойисининг ёнида худди

монах хотинлардай қора кийинган Вера Попованинг юрганини кўрди; Ольга янгитдан кўтаринки овоз билан:

— Уйқусида ўлди. . .— деб сўзлар эди.

Вялов астагина:

— Жиннилик қилма!— деб қичқирди: у қўлидаги хашак билан отни артар экан, қулоғини отга тишлатмай, бошини силкитар эди; катта Артамонов ҳам деразадан ҳовлига қараб:

— Аҳмоқ, шовқин қилаётир — ҳеч нима тушунмайди. . .— деб валдираб қўйди.

Яков ташқарига чиқар экан:

«Ҳеч нима гапириш керак эмас» деб ўйлаб қўйди; ҳовлига чиқиб, оқ ва қора кийинган хотинлар сояларининг тош устидаги чангларни артишига қарай бошлади; тошлар ёришиб борар эди. Онаси Тихон билан шивирлашади; у рози бўлиб, калласини чайқайди; от ҳам бош чайқайди; унинг кўзи мисдай ялтираб кўринади. Отаси уйдан чиққан эди, онаси унга:

— Никита Ильичга телеграмм юбориш керак эди, Тихон унинг қаерда эканини билади,— деди.

Отаси жаҳл билан қайтариб:

— Тихон билади! Мирон, сен юбор. . .— деди.

Мирон ўрнидан туриб йўналди, эшикнинг кесақисига елкаси билан туртиниб, кафти билан кесақини силади. Катта Артамонов унинг орқасидан:

— Ильяга ҳам юбор,— деди; девордан ўйилган қора туйнукдан келган овоздай Мироннинг жавоби эшитилди:

— Илья келолмайди.

— Мен у билан ўттиз йил бирликда яшадим,— деб Ольга сўзлар экан, гўё ўзининг сўзига ўзи ҳайрон бўлгандай кўринар эди.— Никоҳдан илгари ҳам тўрт йил дўстлашиб юрган эдик. Энди мен қандай қиламан?

Отаси Яковнинг олдига келиб:

— Илья қаерда?— деб сўради.

— Билмайман.

— Елғон айтасан?

— Ҳозир Илья тўғрисида гапиришадиган вақт эмас, ота.

Доктор Яковлев ҳовлига шошилиб кириб:

— Етоқхонасидами?— деб сўради.

«Аҳмоқ! Барибир, тирилтира олмайсан-ку» деб ўйлади Яков.

Бу қайғули дамларни ўзидан нари кетказа олмаслиги

уни эзар эди. Атрофидаги ҳамма нарса: одамлар, уларнинг сўзлари ой ёғдусида бронзадай ялтираган саман от ва бу индамай қайғуриб ётган қора ит малол келар ва кераксиз туюларди. Унинг назарида келин ойиси Ольга эри билан яхши яшагани учун мақтанаётгандай кўринади; онаси ҳовли бурчагида, аллақандай бўшашиб, ясама хўрсиниб йиғлар эди; отасининг кўзлари ҳаракатсизланиб, бети тошдай қотган; умуман, ҳамма нарса ҳам ўз ҳолича бўлмай, малол келар ва ёмон кўринар эди.

Алексейни кўмиш кунни, тобутни гўрга тушириб, ҳамма сариқ қумни тобут устига қафтлаб ташлаётганда, гўристонга амакиси Никита етиб келди.

Яков у эккан қайин дарахтининг танасига суяниб турган монахнинг бурчакли гавдасига қараркан:

«Ана буниси ҳам келди» деб ўйлади.

Отаси бетидан кўз ёшларини арта-арта укасининг олдига яқинлашди ва:

— Сен кеч қолдинг,— деди; монах бошнини букриси орасига тошбақадай тортиб олди. Унинг кўриниши гадоёларга ўхшар; устидаги жуббаси қуёшда куйган, бошидаги монах қолпоғи эски тунука челақ тусини олган, этиклари тўзган эди. Унинг чанг босган бети шишган; у қабрни ўраб турган одамларнинг орқасига хирасумон кўз билан қарайди, оқиш соқоли титраб, Яковнинг отасига ниманидир эшитилмайдиган товуш билан сўзлар эди. Яков ер тагидан разм солиб, монахни ўнлаб кўзлар қизиқсиниб, синамол назар билан кузатиб турганини кўрди; одамлар отасининг ногирон укасига, бой кишиларнинг амакисига қараб, бирон жанжалли воқиа бўлиб қолмасмикин деётганга ўхшарди. Яков шаҳарликларнинг, Артамоновлар оталаридан кейин Никитанинг мерос ҳиссасидан фойдаланиш учун уни монастиргга беркитганлар, деб ишонишларини билар эди.

Семиз, хуштабиатли поп Николай ота баланд, ингичка товуш билан Ольгага насиҳат қиларди:

— Йиғи-сиғилар билан, оҳ-воҳлар билан худойи таолога ношукурлик қилмайлик, чунки бу унинг иродасидир...

Ольга эса кўтаринки овозда:

— Мен йиғлаётганим йўқ, шикоят қилаётганим йўқку,— деб жавоб берарди.

Унинг қўллари қалтирар, у ажаб титроқ ҳаракатлар билан юбкасини тимирскилар, кўз ёшлари билан ҳўл бўл-

ган рўмолчасини буклаб, чўнтагига яширмоқчи бўлар эди.

Тихон, Вялов, гўрковга ёрдамлашиб, белкурак билан қабрни усталик билан кўмар эди; гўр олдида Мирон устундай чўзилиб тик туради: букри монах эса Натальяга шикоят қилгандай:

— Вой, сен қандай бўлиб қолибсан, таниб бўлмай-ди-я,— деярни.

Ўзининг кўкрак букирига бармоғи билан ноўрин ва нозарур туртиб:

— Мени танимай қолиш мумкин эмас. Анов сенинг Яковингми? У новчаси Алёшанинг ўғли Миронми? Лўп, хўп! Қани юринглар, юринглар кетамиз. . .— деди.

Яков гўристонда қолди. Бундан бир минутгина илгари ишчилар орасида Носковни кўрган эди; мергап унинг ёнидан чўлоқ кочегар Васька билан ўтиб борар экан, Яковнинг бетига ўқрайиб, синамол назар билан қараб ўтди. Бу одам нима тўғрисида ўйлар экан? Албатта уни отган, ўлдириши мумкин бўлган киши ҳақида яхши фикрда бўлмаса керак.

Тихон, кафти билан бели бурма камзулидан қумни қоқа-қоқа, Яковнинг олдига келди-да:

— Алексей Ильич қандай серҳаракат эди-ю. . . Никита Ильич заифроқ бўлса ҳам. . .— деди.

— Бу ерда. . .— деди-да, Яков тўсатдан сўзини бўлди.

— Нима?

— Ишчилар амакимга ачинадилар.

— Бўлмаса-чи?

— Бу ерда Носков деган бир овчи бор,— деди яна Яков.— Мен сенга унинг тўғрисида бир нарса айтсам деб эдим. . .

— От ўлганда ҳам одам ачинади,— деди Тихон, ўйла-ниб — Алексей Ильич югуриб ҳаёт кечирар эди, чопиб келаётган ерида ўлди. Худди бир нарсага ўзини уриб олгандай. Улишидан бир кун илгари менга деган эди. . .

Яков, сўзларини Тихон тушунмаслигини сезиб, жим бўлди, Носков тўғрисида Тихонга айтмоқчи бўлган-лигининг сабаби, бу киши ҳақида бировга айтиш зарур деб биларди; Яковнинг бу киши тўғрисидаги ўйлари, уни ҳамма бўлиб турган ҳодисалардан ҳам кўпроқ эзарди. Кеча шаҳарда бу қийшиқ сёқ, солдатнамо бу киши, қаердандир бурчакдан бурилиб келиб, шапкасини олиб, унинг ичига, астарига қараб туриб, Яковга:

— Мендан бир оз қарздорсиз, оёғимни боқизишим учун пул ваъда қилган эдингиз; амакингиз ҳам дунёдаё ўтибдилар, унинг арвоҳини хушнуд қилиш учун берсангиз ҳам бўлади; отангизни овутишим учун менга жуда яхши бир гармонь олиш қулай келиб турипти. . . — деди.

Яков саросималаниб унга қарар, жим турар эди. Носков уқтирарли ва талаб этгандай қилиб:

— Мен сизнинг фойдангизга — Россия душманларига қарши хизмат этганимдан кейин. . . — деганда, Яков:

— Қанча? — деб сўради.

Носков, бирданига жавоб бермай:

— Ўттиз беш сўм, — деди.

Яков унга пул берди ва жаҳли чиқиб, қўрққанидан тез узоқлашар экан: «У мени аҳмоқ деб ҳисоблайди, ўйлайдики, мен ундан қўрқаман, муттаҳам! Йўқ, сен қараб тур. . .» деб ўйлаб борар эди.

Ҳозир ҳам Яков астагина қадам ташлаб уйга борар экан, шаксиз-шубҳасиз, уни, буқани болта остига олиб боришни истагандай кузатиб юрувчи бу кишидан қандай қутулишни ўйлар эди.

Марҳумнинг шовқин-суронли маъракаси ниҳоятда чўзилиб кетди. Одамлар диякон Карцев ва черков ҳофизларини ўлган кишига абадий хотира айтишга мажбур этиб, вақти чоғлиқ қилар эди. Житейкин шу даражада маст бўлган эдики, қўлидаги сончқисини силтаб, одабсиз, қўрқитувчи товуш билан:

Жангчилар эслашар ўтган онларни,
Бирга босилган йўл, оққан қонларни...

деб ашула қилиб юборди.

Степан Барскийнинг пар ёстиқдай юмшоқ гавдасини фойтунга сиғдирар эканлар, у йўғон товуш билан, мақтаб:

— Пётр Ильич, сен укангни ҳақиқатан яхши кўрар экансан! Бундай маъракани узоқ вақт эздан чиқариб бўлмайди! — деди.

Яков жуда маст бўлиб қолган отасининг қовоғини солиб, истиҳзо билан, тумтайиб айтган сўзини:

— Сен тезда ҳаммасини эздан чиқарасан. Яқинда ёриласан, — деганини эшитди.

Житейкин, Барский, Воропонов ва яна бир қанча шаҳарнинг машҳур кишиларини, Мироннинг истагига қарши, Пётр ўзи чақирган эди; Мироннинг бу ишдан ранжигани очиқ кўриниб турарди, у, маъракада ёзилган

дастурхон устида ярим соатдан ортиқ ўтирмай, ўрнидан туриб, турнадай юриш қилиб чиқиб кетди. Унинг орқасидан келин ойиси — Ольга ҳам секин, ҳеч кимга пайқатмай чиқиб кетди; унинг кетидан монах ҳам кўзлан ғойиб бўлди, уни ширакайф кишиларнинг монастир ҳаёти тўғрисидаги саволлари зериктирган эди. Отаси эса ўзини худди ҳамма кишиларни ранжитмоқчи бўлгандай тутар эди; Яков, отаси билан шаҳарликлар ўртасида жанжал бўлади, деб маъраканинг охиригача кутиб турди.

Онаси, келин ойиси Ольга орқасидан Попованинг ташвишланиб юрганидан хўрланиб, аразлаб, уйга кетиб қолди, отаси эса негадир амакиси Алексейнинг кабинетида ётиб қолишга жазм қилди. Бу ишларнинг ҳаммаси Яковга тутуриқсиз ўжарлик, кераксиз кўриниб, уни бешбадтар ранжитар эди. Диванда икки соатча уйқу кутиб ётди, сўнг ҳовлига чиқиб, ошхонанинг дарвозаси остидаги скамейкада Тихоннинг ёнида қандайдир синиқ машинага ажиб ўхшаган монахнинг қора гавдасини кўрди. Қалпоқсиз, тепакал монах унинг кўзига яна ҳам кичикроқ, бақалоқроқ кўриниб кетди. Пўпанак босган юзи эса болаларникига ўхшарди; унинг қўлида стакан, ёнида, скамейка устида, шишада квас турар эди. У астагина:

— Бу ким?— деб сўради-да, дарҳол ўзи жавоб берди:— Бу — Яша. Кел, Яша, чоллар билан бир оз ўтир!

Сўнг у стаканни ойга тутиб, унинг ичидаги лойқа сувга бирпас қараб турди. Ой черков қўнғироқхонаси орқасига ўтиб яширинди-да, уни хирароқ кумуш ранг ёғдуси билан чулғади ва шу билан уни иссиқ тун қоронғилигида ғалати қилиб ажратди. Худди кўк духобага нўноқлик билан солинган кир ямоқдай, қўнғироқхона устида булут парчалари туради. Алексейнинг яхши кўрадиган узун тумшукли ити Кучим, ҳовли тупроғини ҳидлаб, ўйланиб юрар эди; ерни искаб, тўсатдан тумшугини осмонга кўтариб, секингина улиди. Тихон пастроқ товуш билан:

— Жим ёт. Кучим,— деди.

Ит келиб ўзининг йўғон бошини Тихоннинг тиззалари орасига суқди-да, ниманидир демоқчи бўлгандай, гиншиб қўйди. Яков:

— Сезаётир,— деган эди, унга ҳеч ким жавоб бермади. У эса, ўйламаслик учун, жуда ҳам гапиргуси келар эди.

— Тушунаётир, дейман,— деди Яков қатъият билан. Қоровул ҳам секингина:

— Бўлмаса-чи?— деб қўйди.

— Суздал шаҳаридаги монастир ити ўғриларни ҳидидан билар эди,—деди монах.

— Нима тўғрисида суҳбатлашиб ўтирибсизлар?— деб сўраган эди Яков, монах квасини ичиб, оғзини поп тўнининг энги билан артди-да, худди нарвондан тушиб келаётгандай, тишсиз оғзини очиб сўзга кирди:

— Тихон, одамларнинг яна исёнга майилликлари бор эканини пайқабди. Ростга ўхшайди! Халқ жуда ҳам ўйланиб қолган. . .

Тихон итнинг қулоғини ўйнар экан:

— Иш жуда ҳам эзиб юборди,— деб сўз қистирди. Яков Тихонга:

— Итни ҳайдаб юбор, бургаси киради,— деб буюрди.

Қоровул Кучумнинг оёқларини тиззасидан олиб, оёғи билан итариб юборди; ит думини қисиб ўтирди ва зерикиб, икки марта гиншиб қўйди. Уччови итга қаради, ораларидан бири, Тихон билан монах ёлғиз қолган итга, унинг ерга кўмилган хўжайинидан кўра эҳтимол кўпроқ ачинар,— деб ғира-шира ўйлаб қўйди.

— Исён бўлади,— деди-да, Яков секин ҳовлининг қоронғи бурчакларига қараб қўйди.— Тихон, Седовни ўртоқлари билан қамаганлари эсингда борми?

— Бўлмаса-чи?

Монах жуббасининг чўнтагидан тунука қутичасини олди-да, ундаги тамакидан бир чимдим олиб искади ва жиянига:

— Мана, тамаки ҳидлайдиган бўлдим. Буни кўзга фойдаси бор; кўзим хира кўрадиган бўлиб қолди,— деди. Сўнг, акса уриб, сўзида давом этди:

— Ҳатто қишлоқларда ҳам қамашаётир. . .

Яков соддагина гапиришга тиришиб:

— Жосуслар кўпайди,— деди.

— Ҳаммага кўз солиб юрадилар.

— Агар кўз солиб турилмаса ҳеч нарсани билиб бўлмайди,— деб ғулдираб қўйди Тихон.

Яков эса тилини истар-истамас галдиратиб, тун салқинлигидан ёки қўрқувидан мушшайиб, шивирлагандай гапирар эди:

— Бизда ҳам бор. Овчи Носков ҳақида ёмон мишмиш гаплар юрибди. . . Гўё у Седов ва шаҳардаги бошқа кишилар тўғрисида хабар қилган эмиш. . .

Тихон бир оздан кейин:

— Вой, аҳмоқ-эй!— деб қўлини итга чўзди ва дарҳол қўлини тортиб, тиззасига қўйди; Яков эса ўзининг сўзлари бекорга айтилганини сезиб, негадир Тихонни огоҳландирди:

— Сен, ҳар ҳолда, Носков тўғрисида гапирма.

— Нега гапирай? Унинг менга алоқаси йўқ. Қулоқ соладиган киши ҳам йўқ, ҳозир одамлар бировга ишонмайдиган бўлиб қолди.

— Ҳа, ишонч кам,— деди монах,— мен урушдан келган ярадор солдатлар билан гапиришган эдим; кўраманки, солдатлар ҳам урушга ишонмайдилар! Темир, Яша, ҳар қаерда ҳам темир, машина! Машина ишлайди, машина куйлайди, гапиради! Турмушнинг бу темир заводига бошқа темир одамлар керак! Мен буни тушунадиганларнинг кўпини учратдим. «Биз сиз юмшоқ баданларнинг кўргулигингизни кўрсатамиз!» дейдилар. Баъзи бировлар бунга ранжийдилар. Одамнинг комонда беришига ўрганилган; темир металл комонда берса одамга алам қилади! Болта, болға ва бошқа қўлга тутиб бўладиган нарсаларга ўрганилган, бу орада юз пудли нарса бўлса ҳам тирикдай кўринади.

Тихон томоғини қириб, Яковга нотаниш, у эшитмаган кулги билан кулди-да:

— Отдан илгари арава югуради. Вой, шайтонлар!— деди. Монах сўзида жуда ҳам аста давом этди:

— Жуда ҳам кўп одам ғазабланган. Мен уч йил ичида кўп ерларни кездим; халқнинг нақадар ғазабланганини кўрганман! Кимга қарши ғазабланиш кераклигини билмай, ғазабланадилар. Бирлари-бирларига қарши ғазаблансалар-да, ҳаммалари — ҳам ақлларидан, ҳам аҳмоқликларидан гуноҳкорлар. Менга буни поп Глеб айтган эди; жуда ҳам тўғри айтган экан!

— Попнинг ўзи тирикми?— деб сўради Тихон.

— Попликни ташлаган. У попликдан воз кечиб, ҳозир қишлоқ ярмаркаларида китоб сотиб юрибди,— деб жавоб берди Никита.

— Яхши поп эди,— деди Тихон.— Мен унинг олдига гуноҳларимдан тавба қилгали борар эдим. Яхши. Лекин у камбағаллигидан поплик қилиб юрар, ҳақиқатан ўзи худога ишонмас эди, мен шундай деб ўйлайман.

— Йўқ, у Исога ишонар эди. Ҳар ким ўзича ишонади. Тихон, қатъий этиб:

— Шунинг учун ҳам ғулғула пайдо бўлди,— деди-да,

яна хунук илжайгач:— Уйлаб-уйлаб шу ҳолга тушдик. . .
— деб қўйди.

Катта Артамонов эшик олдидаги зинапояга секингина, билинтирмай, яланг оёқ, тун қўйлагида чиқиб, оқиш осмонга қарагач, дераза остида ўтирган одамларга:

— Ухлаёлмаяпман. Ит халақит беряпти. Сиз ҳам бу ёқда гинғиллашиб ўтирибсиз. . .— деди.

Ит, ҳовли ўртасида қулоқларини диккайтириб очиқ деразанинг қора тешигига қараб гингшир, чамаси хўжайинининг чақирини кутар эди.

Артамонов сўзга кириб:

— Сен бўлсанг, Тихон, ҳадеб ўзингникини маъқуллайсан. Яков, қара: мана бу мужик бир хаёлга учраганда, худди қопқонга тушган бўридек, ўша хаёлнинг ичида қолиб кетган. Сенинг аканг ҳам худди шундай. Сен, Никита, Ильянинг воқинасини биласанми?

— Эшитдим.

— Шундай. Мен уни ҳайдаб юбордим. Бировнинг отига миниб кетди. Лекин қаёққа кетди — буниси номаълум. Албатта, ҳар ким ҳам унга ўхшаб бойликдан воз кечиб, аллақандай шаронгта турмуш ўтказолмайди. . .

Никита астагина:

— Худонинг бандаси Алексей — авлиё ҳам шундай,— деб хотирлатди.

Катта Артамонов қўлини чаккасига кўтариб, бироз жим тургач, Яковга:

— Шийпончага кўрпа-ёстиқ олиб келиб бер, балки мен шу ерда ухларман,— деб боққа жўнади.

Бошдан-оёқ оппоқ кийинган, сочлари ҳурпайган, қоракул ранг шишган юзли қиёфати жуда қўрқинчли эди. У ҳовлининг ўртасида тўхтаб:

— Никита, сен машина тўғрисида бекор гапирдинг. Сен машинанинг нимасига тушунасан? Сенинг ишинг — худогўйлик қилиш. Машинанинг халақити йўқ. . .— деди.

Тихон, ҳурматсизлик қилиб, унинг сўзини қайсарлик билан бўлди:

— Машина орқасида турмушнинг қадри тушиб кетди, шовқин кўпайди,— деди.

Катта Артамонов, унга қўл силкиб, астагина боққа кетди; Яков кўрпа-ёстиқ кўтариб, унинг олдида борар экан, қайғу-ҳасрат билан: «Ўзимникилар — отам, амаким,

лекин уларнинг менга нима кераги бор? Улар ёрдам этолмайдилар» деб ўйлар эди.

Отаси укасини ўзининг уйига тушишга таклиф этмади. Монах, келин ойиси Ольганинг уйида чордоқда ўрнашди.

— Мен бу ерда кўп турмайман, яқинда кетаман... — деб огоҳлантирди.

У сезилмас даржада ҳаёт кечирар, агар чақирмасалар пастки уйларга тушмас эди. Боғда кезиб юриб, дарахтларнинг қуруқ шохларини кесар, тошбақадай ўрмалаб, ёввойи кўкатларни юлар, гавдаси борган сари буришиб қурир, одамлар билан гўё муҳим сирларни баён этаётгандек секингина гаплашар эди. Черковга касалликни баҳона қилиб, кам борар, уйида ҳам оз ибодат қилиб, худо тўғрисида гапиришни ёқтирмай, шундай суҳбатлардан ўзини олиб қочар эди.

Яков, монахнинг Ольга билан жуда ҳам дўстлашганини, уни камгап Вера Попова ҳурмат этганини, ҳатто Мироннинг ҳам амакисининг саёҳатлари ва одамлар тўғрисидаги ҳикояларини эринмай эшитишини кўрар эди. Лекин Мирон отаси ўлгандан кейин бадтар кеккайиб кетган, қуруқ муомала бўлиб қолган эди. Фабрикада бош хўжайиндай буйруқлар берар, Яковга хизматкорга муомала қилгандай қичқирар эди.

Монах Натальянинг ялпайиб кетган қизил юзига, ҳаммага, ҳамма нарсага қарагандай, ёқимли қарар эди; лекин у билан бошқаларга қараганда озроқ гаплашар, Натальянинг ўзи ҳам борган сари сўзлашишдан чиқиб қолиб, зўрға-зўрға нафас олар эди. Унинг анграйиб қолган кўзлари қимирламас, аҳёнда эрининг соғлиги ҳақида ташвишланганда, Мирон олдида ваҳимага тушганда ёки йўғон ва сипо Яковни кўрганда севинганидан йилтираб кетар эди. Монах билан Тихон ўртасида келишмовчилик бор бўлиб, ўзаро тортишмасалар ҳам, бир-бирларига гўлдирашар, бир-бирларининг олдидан худди икки кўрдай ўтишар эди.

Яковнинг ҳаётига амакисининг чорпахл қора гавдаси яна бир кўланка ташлаган эди. Монахнинг қиёфати унда оғир туйғулар уйғотар, унинг қорамтир, нурсиз юзи ўлим тўғрисида ўйлашга мажбур этар эди. Яков Артамонов уйда бўлиб турган ҳодисаларнинг ҳаммасига ўз тўғрисидаги ташвишлар юзасидан қарар эди; унинг шахсий ташвишларининг орта бориши устига уйида ҳам янги

қўрқинчли ҳоллар орта борар эди. Севги ишларида тажрибакор бўлган эркак кишининг сезгирлиги унга Полинанинг у билан совуқроқ муомалада бўлиб қолганини билдирар эди; совуққон поручик Маврин эса Яковнинг бу шубҳасини тасдиқлар эди; поручик энди унга тўқнаш келаркан, бармоғини илтифотсизгина шапкасига тегизиб, қандайдир узоқдаги ва жуда ҳам кичик бир нарсани кўргандай, кўзларини қисар эди; илгари эса илтифотлироқ, хушмулозамат бўлиб, шаҳар клубида Яковдан қарта ўйини учун пул қарз олганда ёки қарз тўлаш муҳлатини узайтиришни сўраганда, бир неча марта унга таҳсин тариқасида:

— Артамонов, сизнинг қадди-қоматингиз худди тўпчицикига ўхшайди,— дер, ёки бирон бошқа ёқимли сўз айтар эди. Ўзининг совуқдан қўрқмаслиги, чаққонлиги, кучи ва шубҳасиз унда яширинган ўтакетган жасурлиги билан бутун шаҳарликларни таажжубга солган, худди резинькадан қуюлгандай бу офицернинг қўполроқ очиқ кўнгиллиги, Яков учун ёқимли туюлар эди. У одамларнинг бетига думалоқ тошдай кўзлари билан қараб, команда бергандай бир оз хириллаган товуш билан:

— Мен совуққон кишиман, лекин муболағани жуда ҳам ёмон кўраман,— дерди.

Бутун шаҳарликлар қўрқадиган, хаста, заҳар чол, почтахона мудир Дронов билан қарта ўйини устида уришиб қолганда Маврин унга:

— Муболаға қилмайман, лекин сиз қари аҳмоқсиз!— деган эди.

Яков Артамонов уни рақибликда гумон этиб, поручик билан тўқнашишдан қўрқар эди; шундай бўлса ҳам Полинани Мавринга қолдириш фикрлари унда туғилмас, борган сари бу хотин унга ёқиб борар эди. Ҳар ҳолда у бир неча марта Полинани:

— Эҳтиёт бўл, агар сен билан Маврин ўртасида бирон нарса пайқасам сен билан алоқамни узаман, буни билиб қўй,— деб огоҳлантирган эди.

Шу билан бирга унда кўнглига мерган Носов солган таҳлика ҳам ўса борди. У Яковга ҳар вақт шаҳар четида, Ватарашка кўпригининг устида йўлиқиб, ер остидан чиққандай пайдо бўлиб, шапкасига қараб, қарздордан қистагандай, пул сўрар эди.

Мерганнынги ҳар вақт бир ердан, иккита қийшиқ тол орасидаги қичитқон, қўйтикан ва ёввойи ўтларнинг қуюқ

чангаллари орасидан пайдо бўлиши аллақандай ажиб ва ёмон туюлар эди. Бундан икки йилча аввал бу ерда сабзавотчи Панфилнинг уйи бор эди: сабзавотчини биров ўлдириб уйига ўт қўйган, толлари ҳам чала куйган эди; сўнг у жойнинг кул ва кўмирларга аралашган тупроғини городки ўйновчилар тепкилайвериб тақирини чиқарган эди: пишиқ ғишт пойдеворларнинг қолдиқлари орасида печка ва унинг мўриси қўққайиб турар эди; очиқ тунларда мўри устида, пастгина осмонда кўкимтир юлдуз милтирар эди. Носков шошмасдан, қичитқонларни шилдира-тиб, мўри орқасидан чиқиб келар, бошидан шапкасини астагина сидириб олиб:

— Мен сизга хизмат қилмоқдаман. Бу ерда бошқа янги компания уюшмоқда...— деб валдирар эди. Яковнинг жаҳли чиқиб:

— Бу компаниялар менинг ишим эмас,— дерди, Носков унга жавобан очикдан-очиқ безбетлик билан:

— Тўғри, сиз ташкил қилмагансиз, лекин бу ишларнинг сизга алоқаси бор,— дерди.

«Афсуски мен уни ўша кунни отиб ташламаган эканман» деб Яков қайта-қайта пушаймон ер ва жосусга пул берар экан:

— Сен, қара, эҳтиёт бўл!— дерди.

— Мен биламан.

— Мени бу ишга аралаштириб қўйма.

— Нимага аралаштирай? Хотиржам бўлинг.

«Ҳа, албатта, у мени аҳмоқ ҳисоблайди...»

Яков Артамонов Носковнинг фойдали киши эканини тушунса ҳам бу оёғи қийшиқ, япалоқ юзли йигитнинг отганлиги учун ўч олмасдан қўймаслигига ҳам ишонар эди. У буни истайди. У қўрқитади ёки Яковнинг ўзи берган пулига биронта ишчини сотиб олиб, ўлдиришга буйруқ беради. Яковга сўнгги вақтларда ишчилар этибор бериб, ўқрайиб қараётгандай туюлар эди.

Мироннинг: ишчилар ўз аҳволларини яхшилаш учун эмас, уларга четдан бутун банка, фабрика ва умуман мамлакатнинг бутун хўжалигини ўз ихтиёрига олиш керак, деган жуда бемаъно, жуда ҳам бўлмағур фикрни уқтирганлари учун исён қиладилар, деб айтадиган бўлди. Мирон бу тўғрида гапирар экан, чўзилиб, тикланиб, узун оёқларини уй ичида у ёқдан-бу ёққа ташлаб юриб ингичка бўйинини айлантриб, кенг ёқасига бармоқларини суқар эди.

— Бу ҳатто социализм ҳам эмас, тамомила бўлмағур беҳуда нарса! Мана шу ўйлаб чиқарилган нарсанинг тарафдори сенинг туғишган аканг бўлади. Бизнинг ҳукуматимиз қари қарғалардан иборат. . .

Яков, Мироннинг бу сўзларни тингловчиларни ва ўз ўзини унинг Давлат думасида ўринга ҳақли эканига ишонтириш учун гапирганига тушунар эди; шундай бўлса-да, амакиваччасининг ғазаб билан гапириши Яковда қўрқинчли таъсир қолдириб, юзлаб ишчилар ўртасида унинг шахсан ҳимоясиз эканини тобора яхшироқ сездириб турар эди. У ҳатто ваҳимадан кўнгил кетишга ўхшаш бир нарсани бошидан кечирди: бир кун у эрта билан фабрика ҳовлисидаги говур ва шовқин-сурондан уйғонди; ёстиқдан бошини кўтариб, складнинг силлиқ оқ деворида одам туркумлари шиддатли сояларининг югуриб, қўлларини силлик, ирғиб-сакраб кетаётганини кўрди; назарида бу соялар складнинг бутун биносини ер устида суриб бораётгандай эди. Уни тер босиб:

«Исён. . .» деб ўйлаб, ваҳима босиб, товуши чиқмай қолди.

Бу, одамларга қараганда қўрқинчлироқ кўринган соялар оқими, тўсатдан йўқ бўлиб кетди. Яков фабрика дарвозасининг олдида душанба кунларида бўладиган оддий муштлашиш эканини англади, умуман, байрамдан кейинги кунларда ишчилар муштлашар эди; лекин қорамтир сояларнинг даҳшатли югуриши Яковнинг хотирида қолган эди. Умуман бутун ҳаёт шу қадар таҳликали эдики, газетани кўриш кўнгилсиз, киши уни ўқигиси ҳам келмас эди. Соддалик, равшанлик йўқолиб, унинг ўрнига ҳар тарафдан ёқимсизлик босиб кириб, янги одамлар пайдо бўлар эди.

Синглиси Татьяна, тўсатдан, Воргород шаҳаридан қотма, сарғиш, инженер шапкаси кийган куёв бошлаб келди; бу киши оёқ-қўли чаққон, жуда хуштабат бўлиб, Татьянадан икки яшар кичик эди; уйдагиларнинг ҳаммалари уни бирданига Митя деб атайдиган бўлдилар. У гитара чалиб, ашула айтар эди; унинг жуда кўп айтадиган ашулаларидан бири Яковнинг назарида синглисини хўрлагандек бўлиб, онасини ниҳоятда ғазаблантирар эди:

Тобутдадир менинг хотиним.
Эй, худойим!
Бу бандангни даргоҳингга ол,
Беҳиштга сол!

Лекин, синглиси хафа бўлмас эди; бу киши ҳамманинг вақтини чоғ қилгандай, уни ҳам овутар эди; ҳатто онаси ҳам кўпинча, меҳри товлаб гапирарди:

— Вой, чинқарчоғгинам! Томоқ есанг-чи масха-
рабоз!

Митя, каптардай, бениҳоят кўп овқат ея оларди; катта Артамонов ҳайрат билан кўз сузиб, мудраётгандай қараб:

— Сен бу табиатинг билан ичадиган бўлсанг керак. Ичасанми?—деб сўрар эди. Куёви:

— Ича оламан,—деб кечки овқат устида ичишга анчагина қобилияти борлигини ҳам исбот этди. У ҳар ерда бўлган: Волга бўйида, Уролда, Қримда, Кавказда ҳам; у сонсиз-саноқсиз ғалати мақол, ҳикоя, қизиқ сўзлар билар; у аллақандай шод, парвосиз бир мамлакатдан қо-
чиб келгандай кўринар эди.

— Ҳаёт — гўзал!— дерди у ва келиши биланоқ қизгин иш доирасига кириб кетди; у ишчиларга ёқди, ёшларни кулдиради, кекса тўқувчилар ёқтириб бош чайқар эди; ҳатто Мирон ҳам, унинг кулги билан ялтираган сўзларини эшитганда, ингичка лабини ялаб жилмайишини яширар эди. Мана у Мирон билан ҳовлидан фабриканинг бешинчи корпусига қараб боради, бу корпус қизил ғишт панжанинг бешинчи бармоғидай эндигина ерга ёпишган; унинг бутун атрофи ҳавозалар билан ўралган; улар устида дуррадгорлар ивирсиб юрадилар, уларнинг болталари кумушдай ялтирайди; Мироннинг кўзойнаги шишаси ва олтинлари жилваланади; у, қадимги беш тийинли суратдаги генералдай қўлини узатиб туради. Митя ҳам бошини чайқаб, ниманидир ерга ташлаётгандай қўлини силкиб туради.

Яков контора ичида туриб, деразадан уларга қарайди. Куёви унга ҳам ёқади, у билан бирга бўлган вақтда кўнгли очилади, хафа қилиб бўғиб турган кўп нарсалар унутилади, ҳатто Яков унинг табиатига ҳасадланиб қарайди, лекин унга қарши аллақандай ажиб ишончсизлик сезади; унинг назарида бу киши узоқ вақт эмас, фақат эртагача туради-да, эртага ё ўзини артист, сартарош эълон этади, ё қандай келган бўлса, яна шундай тез йўқ бўлиб кетади. Унда яна бир яхши хусусият бор, у ҳам бўлса — оч кўз эмаслиги; Татьяна учун қанча сеп берилишини сўрамас эди, эҳтимол бунда Татьянанинг қувлиги-яширингандир. Лекин отаси ҳушёр вақтда:

— Мана мен қанақа сарғиш учун ишлаган эканман. . . — деб ғўлдирад эди.

Мирон ҳам уйланди. У Москвадан қайтиб келиб:

— Хотинимни сиз билан таништиришга рухсат этингиз, — деб, ўз олдиға кўк кўз, жингалак соч, боши ёниға оғиб турган дўндиққина қўғирчоқни қўйди. Унинг хотини ўйинчоқдай кичик бўлса-да, лекин қандайдир жуда ҳам шинам қилиб ишлагандай кўринар эди; бу ҳол Яковнинг назарида унга табиий хотин тусини бермай, амакиси Алексейнинг яхши кўрган соатига ўрнаштирилган чинни ҳайкалчага ўхшатиб қўяр эди; у ҳайкалчанинг боши синиб тушган, бир оз қийшиқроқ елимланиб, ойна тоқчасига қўйилган эди, у ҳайкалча одамларга орқа ўгириб, ойнаға қараб туради. Мирон, хотинининг исми Анна бўлиб, ўн саккиз ёшға кирганини айтган бўлса-да, қизға қўшиб чорак миллион сўм сеп берганларини ва хотини қоғоз фабрикантиниң ягона қизи эканини айтмади.

Отаси, Яковға қизил кўзлари билан қараб:

— Мана, уйланиш бундоқ бўлипти! Сен бўлсанг, аллақандай бўлмаган нарса билан овора бўлиб юрибсан, — деб ғўлдирад эди, — Ильяни эса ҳаётдан худди ахлатдай супуриб ташладилар.

Отаси бўшашган, сўлғин гавдасини оғир тебратиб, зўрға юрар эди. Яковнинг назарида бу гавда отасининг жаҳлини чиқараётгандай кўринарди, у гўё одамларға жўрттаға қариликнинг кўнгилсиз хунуклигини кўрсатарди; у қизи Елена олдида унинг жаҳлини чиқариш учун қандай юрадиган бўлса, шу хилда, тунги ич кийимида тўнининг бели боғланмай, сарпойчанг, туфли кийиб, шалвираб тушган кўкрагини очиб юрар эди. Баъзан контораға келиб, Яковға ҳалақит бериб, узоқ вақт ўтирар, бутун кучини фабрикаға, болаларига берганидан, умрини қаттиқ иш бўйингуриғига қўшиб ўтказганидан, ҳеч қандай шодлик кўрмай, ташвишлар тутуни ичида яшаганидан шикоят қилар эди.

Ўғли, бу шикоятлар билан отаси ўзини овутиб, ўзини пуфлаб, бутхона қўнғироқхонасидай катта қилиб шишираётганини кўриб, индамай қулоқ солар эди; қуёш эрталлаб қўнғироқхонани инсон уйларидан олдин кўради ва у тун қучоғига кетаётиб ҳаммадан сўнг у билан хайрлашади. Аммо бу шикоятлардан Яков ўзига: отасидай яшашнинг ҳеч маъноси йўқ, деган хулоса чиқарар эди:

Яков отасининг шундай шикоятлардан тўйган кезла-

рида отасида одамларни ранжитиш, уларни хўрлашга зўр иштиёқ туғилишини кўрар эди. Отаси, боққа қараган дераза олдида ишдан чиқиб қолган қўлларини тиззалари устига қўйиб, нурсиз кўзларини бир нуқтага тикиб ўтирган кампир хотинининг ёнига бориб ўтирар эди-да:

— Нима ўйлаб ўтирибсан? Семизсан, лекин кўзга илинмайсан. Болаларинг сени менсимайди. Татьяна сендан кўра ошпаз хотин билан яхшироқ гаплашади. Елена эса сени эсдан чиқарди — олдинга келмайди, а? Янги ўйнаш ордирганга ўхшайди. Илья қани?— деб гингиллар эди.

Лекин хотинининг жиғига тегиш зериктирарли эди, унинг тўқ қизил юзи дарҳол кўз ёшлари билан хўлланар, кўз ёшлари ёлғиз кўзларидангина оқмай, ажин босган юзларининг ҳамма еридан, шилвираган икки қават бағбақасидан оқар, қулогининг олдидан, аллақайси еридан сизиб чиққандай кўринар эди. Чол:

— Ҳе, қовжираган кампир,— деб жирканиб валдирар, худди тутундан қочгандай, хотинининг олдидан қўлини силтаб кетиб қолар эди. Ҳа, хотин уни овутмас эди.

У Яковга ёпишмас, лекин ўғлининг назарида отаси унга ранжитарли ачишиш билан қарагандай бўлар эди. Баъзан Пётр Артамонов хўрсиниб:

— Эҳ, сен, кўк кўз. . . — дерди.

Миронни масхара қилиб бўлмаслигини отаси аниқ билиб, ундан ўзини узоқ тутар, Яков эса бунинг сабабини тушунар эди. Мирондан фабрикада ҳам, уйда ҳам ҳамма кўрқарди. Уйда онаси ва чинни хотинидан тортиб, кўча эшигини очиб турадиган Гришьяка деган болагача ҳамма кўрқар эди. Мирон ҳовлидан борар экан, унинг узун сояси гўё атрофда тинчлик яратаётгандай кўринарди.

Сарғиш куёвидан кулишдан ҳузур қилолмас эди; бу ўз-ўзидан кула билар, уни биров уришдан олдинроқ ўзини-ўзи уришни ортиқроқ кўрар эди. Иккиқат бўлган Татьяна жуда ҳам шишиб, лаблари дўрдайиб кетди; обеддан кейин ётиб бирданига уч китоб ўқир, кечроқ сайр қилгали чиқар, эри лайча кучукдай ёнида югуриб юрар эди.

Катта Артамонов от қўшишга буюриб, укасининг ва Тихоннинг жиғига тегиш учун шаҳарга борар эди; Яков отасининг бу қилишгани бир неча марта кўрган эди.

— Қалай, монах қалпоғини кийган студент? Худодан қайтдингми?— деб монахга ёпишар эди.

Никита, букирини қимирлатиб, узун қўлларининг кафти билан ўткир қиррали тиззаларини силаб, шикоятлангансимон астагина:

— Йўғ-э, бу гап ўринсиз...— дерди.

— Нега ўринсиз бўлади? Сен у қалпоқни киймагансан, бу кийган қалпоғинг қалбаки. Бугун кийиминг ҳам қалбаки. Сен қандай монахсан?

— Бу менинг раъйим.

— Бурнаки отасан. Йўқ, ютқиздинг сен, янглишдинг! Уз вақтида бирон камбағал, бирон етим қизга уйланган бўлсанг, у сенга жон-жон деб болалар туғиб берган бўларди; ҳозир сен ҳам менга ўхшаган бува бўлар эдинг. Сен бўлсанг, нима қилдинг? Эсингда борми?

Монах, худди катта тошбақадай, унинг олдидан астагина ўрмалаб қочар, Пётр Ильич Артамонов эса Ольганинг олдига бориб, унга ярмаркада Алексейнинг кайфусафолари тўғрисида сўзлар эди. Лекин бу иш ҳам уни овутомасиди; кичкина кампир, эри ўлгандан бери бир ерда ўтиролмайдиган дардга мубтало бўлган эди; у ҳамма вақт у ёқдан-бу ёққа юрар, уйдаги мебелларни ўрнидан қўзғатар, бошқа жойга қўяр, деразадан ора-сира қараб қўйиб, буюмларнинг турган жойларини алмаштириб, бир жойдан иккинчи жойга олар эди. Бошини қимирлатмай, пайпасланиб, полга таёғини дўқиллатиб, ўнг қўлини олдига чўзиб, йўл излаб юрар эди. Чолнинг сассиқ сўзларига эса, у жилмайиб:

— Нима хоҳласанг гапиравер, мен билган Алёшага ҳеч қандай ёмонлик юқмайди, яхшилик ҳам қўшилмайди,— деб жавоб берар эди.

— У сенинг тўғрингда тўғри гапирган экан: сен бир кўз билан қарар экансан.

— Икки кўзим билан ҳам ҳеч нарса кўрмайман, десам бўлади. Кўрмайман, кеча, кўрлик қилиб, у яхши кўрадиган чинни стаканни синдириб қўйдим,— дейди Ольга.

Катта Артамонов Тихон Вяловнинг жиғига тегиб кўрмоқчи бўлар, лекин бу иш қийин эди. Тихоннинг жаҳли чиқмас, ёнига қараб, томоғини қириб, хотиржамлик билан қисқагина жавоб берар эди. Артамонов:

— Узоқ умр кўряпсан,— деганда, Тихон жавоб бериб:

— Мендан ҳам кўп умр кўрадиганлар бор,— дерди.

— Йўқ, сен нима учун яшадинг? Айтгин-чи?

— Ҳамма ҳам яшайди.

— Тўғри, лекин ҳамма ҳам сенга ўхшаб, ҳовли супуриб, ахлат олиб ўтмайди-ку...

Бу тўғрида Тихоннинг ўз фикрлари бор эди. У:

— Тугилганингдан кейин ўлгунигча яша,— дерди. Аммо, Артамонов унинг сўзига қулоқ солмай:

— Сен бутун умрингни супурги тутиб ўтказдинг. Сен на хотин, на бола ва на бирон ташвиш тортдинг. Бунинг сабаби нима? Сенга менинг отам бошқа ўрин бермоқчи бўлган эди, сен хоҳламадинг, унамадинг. Бу сенинг қанақа қайсарлигинг?

Тихон ёнига қараб:

— Сўроғинг кеч қолди, Пётр Ильич,— деб жавоб берди.

Артамонов, жаҳли чиқиб, қайсарлик билан:

— Ўзинг қара-чи: сенинг ҳаётинг даврида қанча одам бой бўлиб кетди. Ҳамма одамлар ўз аҳволларини енгиллаштириш учун пул тўпладилар...

Тихон «а» товушини айниқса урғули қилиб:

— Тўплаб-тўплаб шайтонни сотиб олди,— деди.

Яков, отасининг жаҳли чиқиб, Тихонни сўкиб юборишини кутиб турар эди, лекин чол бир оз жим турди-да, кейин тушуниб бўлмайдиган алланимани ёлдираб, қоровул олдидан узоқлашди. Тихон борган сари айниб, тепакали катта, афтидан турпоқ ёғилиб тургандай бўлса ҳам, қариликнинг таъсирига берилмай, ҳамон илгаригидай бардам, ҳатто бир қадар хушфеъл, таълим бергандай сиполик билан гапирадиган бўлиб қолган эди. Яковнинг назарида Тихоннинг юриш-туришида, гап-сўзида «хўжайинлик» белгилари, отасиникига қараганда ортиқроқ эди.

Яков ўз қариндош-уруғлари орасида, ёлғиз бегона Митя Лонгиновгина ёқимли кўринган уйда, ўзининг ортиқча киши эканини борган сари аниқроқ сезарди. Митя унга на аҳмоқ, на ақлли кўринар у, бу ўлчовга кирмасдан, бошқалардан ажралиб турар эди. Митянинг қиммати Мироннинг унга қилган муомаласи билан ҳам исбот қилинар эди. Дағал, ҳукмрон, ҳаммага команда бериб турадиган Мирон Митя билан тотув бўлиб, кўпинча таллашиб-тортишса ҳам ҳеч вақт уришмас, баҳслашганда ҳам оҳиста баҳслашар эди. Уйда, эрталабдан кечгача, турли кишиларнинг овозлари эшитилади.

— Митя!— деб чақиради Татьяна.

— Митя қаерда?— деб сўрайди онаси.

Ҳатто отаси ҳам, деразадан бошини чиқариб:

— Митри, овқат ейиш вақти бўлди!— деб бўкирарди. Митя фабрикада тулки югуриши билан бораркан, Мироннинг ишчи ва хизматчилар билан қуруқ, ранжитарли муомаласини ўзининг кулгили сўзлари ва хурсанд қиладирган ҳазилларининг юмшоқ, узун юнли қўйруғи билан супуриб кетар эди. У ишчиларни дўстлар деб атар эди.

У серсоқол, обрўли дурадгорлар ўнбошисига:

— Дўстим, бу бундай эмас!— деб, чўнтагидан қизил тери муқовали дафтарчасини, қаламини олиб, ёки тахта устига ниманидир чизиб:

— Кўрйасанми? Шундайми? Яна бундай? Тагин мана бундай бўлдими?— деб сўрар эди.

Ўнбоши:

— Тўғри,— деб унинг сўзига рози бўлар эди.— Биз бўлсак ҳамон эскича, одатимиз бўйича. . .

— Йўқ, яхши киши, янгича ўрганиш керак, бу — фойдалироқ!

Ўнбоши рози бўлиб:

— Тўғри,— дерди.

Унинг иш билан чаққон ўйнаши Алексейга ўхшаса ҳам, лекин унда хўжайинлик очкўзлиги кўринмас; ўзининг шод ҳазилкашлиги билан дурадгор Серафимни хотирлатар, бунни катта Артамонов ҳам сезган эди; бир куни кечки овқат устида Митя, стол олдида ўтирганларнинг нохушлигини тарқатганда, отаси илжайиб:

— Мана, бизнинг ҳам овутувчимиз, Серафимиз бор эди. . . Шунақа!— деб гўлдираб қўйди.

Бир куни, отаси билан Мироннинг одатдаги тўқинишларидан кейин Митянинг Миронга:

— Баҳайбатликнинг жирканчлик билан ачинарли қўшилиши соф рус химиясидир!— деганини Яков эшитган эди.

Аммо у шу ондаёқ:

— Ҳеч нима қилмайди! Бу — тез ўтиб кетадиган нарса, у йўқ бўлади. Биз тозаланамиз. . .— деб овутди.

Байрам куни кечқурун, боғда чой ичиб ўтириб, отаси:

— Мен байрам қилмай ўтдим!— деб шикоят қилган эди; куёви шу чоғ мушакдай кўтарилди ва ўткир сўзларнинг олтин қумларини сочиб, сўзга киришди:

— Бу эса сизнинг хатонгиз, бошқа ҳеч кимники эмас! Одам ўзи учун байрамлар белгилайди. Ҳаёт — гўзал, унда ҳадялар, вақти чоғлиқлар, ҳар турли ўйинлар

бўлиши керак, хурсандлик билан яшаш керак. Ҳар куни қувончли бир нарса топиш мумкин.

У жуда узоқ вақт дўндириб, худди най чалгандай гапирар, дастурхон атрофида ўтирганлар жим бўлиб қолишар; унинг сўзини эшитган одамлар ҳар доим уйқуга толгандай кўринар эди; Яков ҳам унинг сўзларининг гўзаллигига берилиб, уларда чин ҳақиқат борлигини сезса ҳам, Митядан: «Нимага сен хунук, аҳмоқ қизга уйландинг?» деб сўрагиси келар эди.

Яков, унинг хотинига қиладиган муомаласида қалбакиликка ўхшаш бир нарса, ортиқча илтифот, жўрттага қилинадиган ғамхўрлик кўрар эди. Яковнинг назарида синглиси ҳам бу қалбакиликни сезадигандай кўринади; у маъюс, сўзсиз, салга жаҳли чиқиб юрар, ўзининг шод эри билан қиладиган суҳбатларига қараганда, Мирон билан сиёсат тўғрисида қизиқиб сўзлашар эди. Сиёсатдан бошқа ҳеч нарса тўғрисида гаплашишни билмас эди.

Баъзан Яковга Митя Лонгинов шод, парвосиз мамлакатдан эмас, қандайдир зериктирарли қора чуқурдан нотаниш янги одамлар олдига келиб олгандай кўринади, шу келиб олганидан суюниб, уларнинг олдида ўйнайди, уларни кулдиради, уларнинг кўплигидан таъсирланиб, нимадандир ҳайратланиб юргандай кўринади. Митянинг мана шу ҳайратланишида Яков қандайдир тентаклик пайқар эди; ўйинчоқ магазинига кирганда бола шу хилда ҳайрон қолади, лекин бу бола ақлли ва қайси ўйинчоқларнинг яхши эканини дарров ажрата билади.

Уйдаги ва фабрикадаги кишилардан иккитаси Татьянанинг эрини очикдан-очик ёмон кўрар эди: улар амакиси Никита ва Тихон Вялов эди. Яковнинг қоровулдан Митя сенга ёқадими, деб берган саволига, қоровул хотиржамлик билан:

— Тўғри одам эмас,— деб жавоб берди.

— Нимаси тўғри эмас?

— Пашша. Ҳар қандай ахлатга ҳам қўнаверади.

Яков чолни жуда узоқ қийин-қистоққа олган бўлса ҳам, у ҳеч қандай аниқроқ сўз айтолмади. У:

— Яков Петрович, ўзинг кўриб турибсан. Бу киши ҳар хил найрангбозликлар ўйлаб чиқараётир, кўриб турибсан-ку!— деди.

Монах амакиси ҳам шунга яқин бир нарсани айтган эди, у уҳ тортиб:

— Чангитиб юрибди. Мен мунақа сўзга чечанларни кўп кўрганман. Улар халқни йўлдан оздиради. Узлари ҳам сўздан адашиб қолади. Сен унга: «тоғ» десанг, у сенга «боғ» дейди. . . Ҳа, ҳа,— деди.

Бу ювош ногирон кишининг ғазабланиб деярли қаҳри келиб гапиришини эшитиш ажиб эди. Татьянанинг эрига баҳо беришдаги Тихон билан амакисининг ҳамфикрлиги Яковни янада ҳайрон қолдирар эди. Чоллар ўзаро келишмай, қандайдир очиқ кўриниб турган, лекин яширин душманлик билан бутунлай гаплашмасдан, бир-бирларидан қочиб юрардилар. Бунда Яков яна бир марта уни зериктирган одамзод аҳмоқчилигини кўрар эди; эртагаёқ ўлим ағдариб ташлайдиган одамларнинг нима устида келишмаслиги мумкин?

Никита кундан-кунга қовжираб ўлимга яқинлашиб борар эди. Яковнинг назарида унга бу ишда отаси «ғамхўрлик» қилаётгандай эди. У монахни ҳар кўрганда деярли таъналари билан эзар ва янчар эди:

— Мен умр бўйи одамлар орасида ҳўкиздай яшадим, сен мушукдай ўтјпсан. Ҳамма сени иссиқроқ, юшоқроқ ерга ўрнаштирмоқчи бўлади, ҳатто сенинг букирлигингни кўрмагандай бўладилар. Мени ҳамма одам ёвуз ҳисоблайди, мен қанақа ёвузман? Мен бутун умрим. . .

Монах, бошини букрисига тортиб, йўтала-йўтала:

— Сен аччиқланма,— деб илтимос қиларди.

Отасининг яланғоч, худди совундан ясалган сингари усти оқиш юнлар пўпанаги билан қопланган кўкрагидан жирканиши ҳам Яковнинг ҳаётига халақит берар эди; бу туйғуни яшириш, беркитиш қийин эди. Аҳёнда у:

«Отам. Мен ундан туғилганман» деб ўйлашга мажбур эди.

Лекин бу фикр отасини безамас, ундан жирканишини сўндирмас, ҳатто бундан қандайдир хўрлик, тубанлик сезарди. Отаси монахнинг қандай ўлиб бораётганини кўрмоқчи бўлгандек деярли ҳар кун шаҳарга борар эди. Катта Артамонов пишиллаб, қийналиб чордоққа чиқар, монахнинг ўрни олдига ўтириб, унга шамоллаган, қизил кўзларини бақрайтириб қарар эди. Никита индамасдан йўталар, хира кўзлари билан шипга қараб ётарди; унинг қўллари тинчсизланиб, поп жуббасини қимтир, унинг устидан кўринмас нарсаларни терар, баъзан, йўталдан энтикиб, ўридан турар эди.

— Ҳилвираб турибсанми?— деб сўрар эди акаси.

Никита акасининг елкаси, кровать ва стулларнинг суянчиғига тутиниб, дераза олдига судралиб борарди; поп жуббаси унинг устида худди синган дорга осилган чодирдай турар эди; дераза олдига ўтириб оғзини очиб, пастга, боққа, узоққа хўмрайган қорамтир ўрмонга қарар эди.

Акаси, қулоғининг шалвираган гўштларини чўзиб:

— Хайр, дам ол,— дерди-да, пастга тушиб, Ольгани огоҳлантирарди.

— Ҳилвираб қопти. Яқин қопти. . .

Семиз монах Мардарий ҳазрат келиб, Никитани монастырга юбориш лозимлигини англатар; аллақандай низомномага мувофиқ Никитанинг ўша ерда ўлиши ҳам кўмилиши лозимлигини тушунтирар эди. Лекин букур Ольгага:

— У ёққа кейин юборарсиз, ўлганимдан кейин,— деб илтимос қилиб, унинг розилигини олди.

Кейин уч марта ёлвориб:

— Тобутнинг қопқоғини кўкрагимни эзмасин учун баландроқ қилдилинг. Эсингиздан чиқарманг!— деб илтимос қилди.

У уруш бошланишдан тўрт кун илгари ўлди; ўлишидан бир кун аввал эса монастырга хабар беришни сўраб:

— Мени олиб кеггани келсинлар, улар келгунча мен ўлиб тайёр бўламан,— деди.

Никита ўладиган куни эрта билан Яков отасининг чордоққа чиқиши учун ёрдам этган эди; отаси чўқиниб, оғзи ўпирилган, кўзи чала юмилган, қорамтир кул тусига кирган Никитанинг бетига тикилиб турганда, Никита одатдан ташқари баланд товуш билан:

— Мени кечир,— деди.

— Бе, бу нима деганинг? Нима учун?— деб Пётр Артамонов гўлдиради.

— Мендан ўтганлар учун. . .

Каттаси:

— Мени кечир. Баъзан мен сен билан бу ерда ҳазил қилишар эдим. . .— деди.

Монах шивирлаб:

— Худо ҳазилни гуноҳ ҳисоб этмайди,— деб инонтирди.

Акаси бир оз жим тургач:

— Мана, энди сен қандай? . . Қаерга?— деб сўради. Монах акасининг сўзини бўлиб, шошиб сўзга кирди.

— Эсимдан чиқибди. Сен, Яша, Тихонга айт: шийпончанинг олдидаги ўранги дарахтчасини кесиб ташласин; у барибир ўсмайди, йўқ. . .

Бу ортиқча аниқ товушни эшитиш, худди яшикнинг бурчагидай, одамникига ўхшамаган, юқорига кўтарилган кўкрак суякларига қараш Яков учун чидаб бўлмас бир ҳол эди. Умуман, бу усти қора тери билан қопланган, қимирламас суяклар тўпламида мис кресть тутган қўлларда ҳеч бир одамникига ўхшашлик қолмаган эди. Яков амакисига ачинса ҳам, лекин ҳар ҳолда: қариларнинг ва умуман уйдагиларнинг қариндошлар кўзи олдида ўлиши нима учун қоида тариқасига кирган экан?— деб ўйлар эди.

Огаси, Никита яна бирон нарса айтмасмикин, деб бир оз кутгач, Яков билан қўлтиқлашиб, бошини солинтириб, укаси олдида чиқиб кетди. У пастда:

— Жони узилай деб турипти,— деди.

Сол олдида ўтирган Мирон гавдасининг ярмини катта газета саҳифаси билан ёпган ҳолда, кўзини газетадан узмай туриб.

— Шундайми?— деб сўради-да, газетани столга ташлаб, бурчакдаги хотинига:

— Мен ҳақли эканман, ўқи!— деди.

Унинг думалоққина хотини стол олдида юмалаб келди, дераза олдида ўтирган онаси эса қўрқув билан:

— Ростданми? Мирон, ростдан урушми?— деб сўради.

Пётр баланд товуш билан:

— Мана иккинчи Артамонов ҳам,— деб хотирлатди.

Мирон хотинига ёки Яковга:

— Албатта ёлғон айтишади,— дер экан, Яков ҳам газета устига энгашиб олиб, таҳликали телеграммларни ўқир, уларнинг унга қандай хавфлар етказиш эҳтимолини англашга гиришар эди. Катта Артамонов қўлини силкиб ҳовлига чиқиб кетди: ҳовлида қуёш тошларни шу қадар қаттиқ иситган эдики, уларнинг исиши этикнинг майин юмшоқ чармлари орқали ўтиб, оёққа сезилар эди. Деразадан Мироннинг қуруққина, уқтириб гапираётган сўзлари эшитиларди; Яков қўлидаги газетаси билан дераза олдида туриб, отасининг кимгадир тўқ қизил муштумини ўқталганини кўрди.

Учинчи кун эрталаб монахлар вақтли келишди; улар етти киши бўлиб, ҳаммалари ҳар хил бўйда, ҳажмда эдилар; улар Яковга янги туғилган болалардай бир-бирла-

ридан ажратиб бўлмайдигандай кўриндилар. Булардан фақат энг новча, ориқ, бениҳоят қуюқ соқолли, товуши на монахга, на ҳозирги аҳволга номувофиқ баланд ва шод биттаси, ҳаммасининг олдида қўлида катта қора крестъ кўтариб келарди; унинг гўё бети йўқдай: тепакал, бурни юзига ёйилиб кетган, тепакали ва соқол ўртасидаги иккита қора чуқурчаларидан бошқа бети ўрнида ҳеч нарса йўқдай кўринар эди. Қадам босганда оёқларини гўё кўр кишидай жуда аста кўтарар, уч хил товуш билан куйлар эди:

— Эзгу худойимни,— паст, йўғонга ўхшаш товушда:

— Эзгу қудратингни,— ингичкароқ, баландроқ товушда.

— Эзгу ўлмас, бизга раҳм қилни,— эса шу қадар ўткир чинқириб айтардики, болалар олдига тушиб, уч хил товуш чиқарадиган, оғзини яширган соқолига ҳайрон бўлиб қарар эдилар.

Тобут кўчадан шаҳар майдонига чиққанда, у ер шаҳар халқи, поручик Мавриннинг запас аскарлари¹ бошлиқлар ва руҳонийлар билан лиқ тўла эди. Совуққон поручик ўз солдатларининг олдида ҳайкал каби тантанали турарди, уни қуёш ёритар, конусга ўхшаш поп ва дияконлар ҳам олтин крестлардай турар, қуёш нурида эриб ялтирар, уларнинг зарварақ тўнларининг шуълалари ҳам поручик Мавринга тушар эди; минбар олдидаги тунука бошли семиз офицер, шапкасини силкиб, сакрарди.

Уч товушли монах, қора крестини тебратиб, одамлар туркумидан ҳосил бўлган девор олдида тўхтади ва йўғон товуш билан:

— Пўшт!— деди.

Лекин, одамлар унга эмас, уезд бошлиғининг муовини Эккенинг узун саман отига йўл бериб чекиндилар, у оқ қалпоғини силкиб монах устига келди ва отини кўчага кўндаланг тўхтатиб, таъна ва ранжиш билан:

— Қ-қаёққа? Сизга нима бўлди, кўрмайсизми? Орқага қайтинг!— деб қичқирди.

Монах, қўлидаги крестни кўтариб, олдинга чўзди-да:

— Эзгу худо-а...

Офицер:

¹ Запас аскарлар — аскарлик хизматининг муддатини ўтказиб, жағоб берилган, лекин керак бўлганда чақирилиб, аскар сафига олинган кишилар (*Тарж*).

— Ур-ра!— деб қичқирган эди, шаҳар майдонидаги минглаб халқ ғазаб билан қичқирди:

— Ур-рра-а...

Экке эса узангисида тик туриб:

— Пётр Ильич, тор кўча билан марҳамат қилинг. Айланиб ўтинг. Мирон Алексеевич, сиздан сўрайман. Биз бу ерда кишиларнинг руҳини кўтариш билан оворамиз-у, сиз бўлсангиз бу қандай гап?— деб қичқирди.

Катта Артамонов, товут олдида турган хотини ва Яковга тутиниб туриб, Эккенинг ёғочдай қотган бетига пастдан юқори қараб хўмрайди ва товут кўтариб кетаётган монахларга:

— Бурилинг, оталар... — деди-да, энтикиб шу сўзларни қўшди.

— Энг сўнгги марта буйруқ бераётган кўринаман... Яковга бу ҳодиса одабсизлик, ҳатто бир оз кулгили кўринган бўлса ҳам, Полина турадиган кўчага бурилишгач, унинг ўликни кузатиб бораётган кишилар қаршисига шошилиб келаётганини кўрди; Полинанинг эгнида оқ кийим, қўлида пушти соябон, дўппайган таранг чандилган кўкрагини шошиб-пишиб чўқинтириб кетар эди. Яков:

«Мавринга қараб завқлангали келяпти» деб тушунди-да, чанг ва жаҳлда бўғилиб кетди. Монахлар тезроқ юриб кетди. Қора соқоллиси секинроқ, ўйчанлик билан куйлай бошлади, ҳофизлар тўдаси эса бутунлай жим бўлди. Шаҳар четида, кушхона дарвозаси олдида қора мовут қопланган бир жуфт ола от қўшилган, ғалати бир арава турган эди; тобутни аравага солиб, жаноза ўқий бошладилар; кўчалардан эса карнайдан чиққандай, миснинг тантанали бўкириши эшитилар, музыка «Э бор худоё, подшомизни сақлағил!» машқини чалар, уч черковнинг кўнғироқлари чалинар, чанг, тутун ичидан:

— Р-р-р-а-а!— деган бўғиқ товуш эшитилар эди.

Яков назарида худди поручик Мавриннинг:

— Р-но-о!— деган командасини эшитгандай бўлар эди.

Яков жанозадан кейин келин оёисининг уйига борди ва хотирлаш дастурхони устида отасининг жаҳл билан валдирашини эшитиб, узоқ вақт ўтиришга мажбур бўлди.

— Қандай аҳмоқ от-аравани кушхона дарвозаси олдида қўйишга буюрди?

Митя, хотиржам қилиш учун:

— Полиция, полиция. Миллий руҳни кўтараётган пайтда тобут олиб юрадиган араванинг йўлда туриши

бир оз ноқулайроқ бўларди-да, албатта!..— деб тушунтирар эди.

Мирон лабидаги жилмайишини яшириб, бу оғир, кўнгилсиз кунларда айниқса кўзга яқин бўлган доктор Яковлевга:

— Лекин биз, «Князь Серебрянный» даги Митькадек¹ қорнимиз билан душманга ҳамла қилсак, кўплашиб... Охири, дунёдаги бутун масалалар сонларнинг бир-бирига нисбатлари билан ҳал этиларди-ку...— деди.

Доктор эътироз билдириб:

— Техника билан,— деди.

— Техника? Ҳа, албатта... Лекин...

Яков кечаси соат тўққиздан ошгандан кейингина бу зериктирарли оворагарчиликдан қутулди ва ҳали шу вақтгача бошидан кечирмаган таҳлика ва бирон фавқулудда воқиянинг содир бўлиш эҳтимоли борлигини сезиб, Полинанинг уйи томон югуриб кетди. Бу воқиа ҳақиқатан содир бўлди.

Яков ҳовлидан ўтиб ошхонага кирганда, Полинанинг ошпази бўшашиб:

— Оҳ!— деб печька олдидаги скамейкага залвари билан ўтириб қолди.

Яков унга жавобан:

— Ифлос, қўшмачи,— деб Полина уйининг эшиги олдида тўхтади ва аниқ солдат қадамларига ҳам таниш ҳарбий товушга қулоқ сола бошлади:

— Демак, тушуниш керак: шундайми? Ё шундай эмасми?.. Қани тушуниб кўринг-чи!

Яков: «Сизлаб гапираётир. Балки ҳали ҳеч нима бўлмагандир»,— деб ўйлади.

Лекин эшикни очиб, остонага қадам қўяр экан, ҳамма ишнинг бўлганига ишонди: совуққон поручик қошларини чимириб, уй ўртасида турар эди, устидаги кителининг тугмалари ечилган, қўлларини чўнтакларига суқиб турар; кителнинг остидан тортмалари кўринар ва уларнинг бири шим тугмасидан ечилган эди. Полина эса диван устида оёғини чалиштириб ўтиради; бир оёғидаги пайпоғи буралиб пастга тушган, унинг тетик кўзлари ғалати думалоқлашган бўлиб, юзи маъюсликдан қизариб, қон қуйилиб борарди.

¹ «Князь Серебрянный» деган асар XIX асрнинг бошларида Россияда миллий руҳда ёзилган романлардан бири, Митька асарнинг қаҳрамонларидан. (Тарж.)

Совуққон поручик:

— Хў-ўш?— деб сўради ва сўроғи билан Яковнинг бутун гумонларини тамоман аниқлаштирди. Яков олға қадам қўйиб, шляпасини стул устига ташлаб, ўзига ёт, юлқиниб чиққан товуш билан:

— Мен кўмиш маросимидан... хотирлашдан...— деди.

Поручик, хўжайиндай сўради:

— Шунақами?

Полина, оғзидаги папирোসини шу қадар қаттиқ тортдики, тамакиси часирлаб кетди: оғзидан тутунини чиқараётиб, бегуноҳдай, парвосизгина:

— Ипполит Сергеевич мени шафқат ҳамширалигига кўндирмоқчи бўладилар...— деди.

Яков:

— Ҳамширалигига? Хў-ўш...— деб илжайган эди, совуққон поручик унга томон қадам ташлаб:

— Бу илжайиш билан нима демоқчи бўласиз? Мен муболаға қилишни жуда ҳам ёмон кўраман, буни хотирингизда тутишингиз керак! Чидамайман!— деди.

Яков бу икки-уч минут ичида вужудидан алам-ғазаб қизғин ток сингари ўтаётганини сезди, ўша кичик хотин ўз танининг ҳар бир аъзосидай зарурлигини, уни ўз танидан узиб ташлаёлмаслигини тушунди. Бу тушунча унинг яна ғазабини қўзғади, бутун бадани музлаб кетди, ўрнидан турди-да, чўнтагига қўлини тиқиб:

— Яқинлашма!— деб поручикни огоҳлантирар экан, кўзлари қинидан шу қадар қаттиқ ўйнаб чиқдики, у ҳатто оғриқ сезди.

— Нима дейс-сиз?— деб поручик яна олға қадам босди. Унинг сўзлардаги ҳарфларни иккиталаб айтиш каби хунук одати Яковга ёқмас эди; шу онда эса унинг фигонини чиқариб юборди, у қўлини чўнтагидан олмоқчи бўлиб:

— Улдираман!— деб қичқирди.

Поручик Маврин унинг қўлидан тутиб олиб, кафти устидаги бўғинни азоб бериб қисди, тўппонча чўнтакда бўғиқ товуш бериб отилди; кейин Яковнинг қўли тирсагидан сингандай, қаттиқ оғриқ билан чўнтагидан ирғиб чиқди; поручик унинг қўлидан тўппончани олиб, кресло устига ташлади-да:

— Удда қила олмадинг!— деди.

— Яша, Яша!— деган қаттиқ шивирлаш товушлари-

ни Артамонов эшитар эди.— Ипполит Сергеевич, жаноблар! Сиз ақлдан оздингизми? Бу ишларнинг нима кераги бор? Бу жанжал-ку! Нима кераги бор, ахир?

Совуққон поручик Яковни соқолидан ушлаб, пастга тортиди, шу билан уни таъзим этишга мажбур этиб:

— Қани! Афв сўра, аҳмоқ!— деб қулоқни ба:анг келтирадиган шовқин билан такрорлар эди.

Узун сўзларни иккига бўлиб, ҳар сўзни айтганда соқолини пастга тортиб, кейин секинроқ энгагига уриб ва уни кўтаришга мажбур этарди.

Полина, поручикнинг тирсагидан тутиб:

— Вой, қандай уят, вой!— деб шивирлар эди.

Яков ўнг қўлини қимирлатолмас эди, лекин тишларини қисиб, чап қўли билан поручикни итарар, инграр, хўрлиги келиб бетларидан ёшлари оқар эди.

Поручик:

— Менга қўлингни тегиза кўрма!— деб бўкириб, Яковни итариб юбориб, креслога тўппонча устига ўтқазиб қўйди. Шу вақт Яков бетини қўллари билан қоплаб, кўз ёшларини бекитди, чала ҳушсиз ҳолда боши гувиллаб, Полинанинг қийқириқларини зўрға эшитар эди:

— Э, худойим, бу нақадар уятсизлик! Бу тағин сиз, сиз! Шундай тўполон! Нима учун?

Поручик чўян товуш билан:

— Жаҳаннамга йўқолинг, баришняя! Мана сизга олган лаззатим учун бир сўм, шу етади! Мен муболаға қилишни ёмон кўраман, лекин сиз энг оддий. . .— деди.

Поручик оғир одимлар билан полни тепкилаб, эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди; осма лампа зириллаб, Полина инграб қолди. Яков бўшашган оёғини босди, улар эгилиб-букилар эди, унинг бутун вужуди совуқ егандай қалтирар, уй ўртасида, лампа остида Полина турар, унинг оғзи очилган, қўлидаги кир қоғоз пулга қараб хириллар эди. Яков:

— Ифлос, нега бундай қилдинг? Тағин гапирган эдинг-а. . . Сени ўлдириш керак. . .— деди.

Хотин унга қараб, қўлидаги қоғозни полга ташладида, ҳайрат билан хириллаб, чўзиб:

— Қанда-аай, муттаҳам. . .— деди.

У, бўшашиб, креслога ўтирди, букилиб қўллари билан унинг бошини қисди, Яков эса елкасига бир мушт уриб:

— Қўйиб юбор! Тўппончани бер. . .— деб қичқирди.

У қимирламасдан, ҳамон ҳайрат ичида:

— Демак, сен мени севар экансан?— деб сўради.

— Кўргани кўзим йўқ!

— Ёлгон айтасан! Энди севасан!

У шу қадар тез ташландики, Яков уни итариб юборишга улгуролмай қолди; хотин унинг бўйнидан шиддат билан кучоқлаб, қаттиқ ўпишлар билан қиздириб, кўзига, оғзига ҳароратли нафасни уриб:

— Ёлгон айтасан, севасан, севасан! Мен ҳам севаман, мана! Менинг юмшоққинам, шўртаққинам...— деб шивирлар эди.

«Шўртаққинам» унинг энг яхши кўрган, эркалайдиган сўзи бўлиб, бу сўзни у фақат ниҳоятда завқланган пайтларидоғина айтар, бу сўз ҳар доим Яковга аллақандай лаззат бахш этиб, эритиб, мулойимлаштирар эди. Ҳозир ҳам шундай ҳодиса рўй берди; у Полинани эзиб, чимчилади, ўпиб энтикди ва унга:

— Ифлос. Нопок. Биласанки...— деб гўлдиради.

Бир соатдан кейин у диванда ўтирар, Полина унинг тиззаларида ётар эди; Яков уни тебратиб, ҳайрат билан:

«Бу ишлар ҳаммаси нақадар тез ўтиб кетди!» деб ўйлар эди.

У эса ҳорғин товуш билан:

— Менинг жаҳлим чиқиб, сени ташламоқчи бўлган эдим. Сен ҳамон қариндошларингни дафн этиш билан оворасан, мен бўлсам зерикиб ўтираман. Яхши кўришингни мен билмас эдим. Энди маҳкамроқ яхши кўрасан, рашк қиласан, чунки одам рашк қилса...— дерди.

Яков ҳорғинлик билан:

— Бу ердан бир ёққа кетиш керак эди,— деди.

— Ҳа. Парижга. Мен французча гапира оламан.

Улар чироқ ёқишмаган, уй ичи қоронғи ҳам дим эди; вақт кеч бўлиб, тун ярмидан ўтган бўлса ҳам, кўчада запас солдатлари, хотинлар қичқиришар эди. Яков:

— Энди чет мамлакатга кетиб бўлмайди, у ёқда — уруш. Урушнинг дийдори қурсин...— деди.

Хотин, яна ўз фикрини айтди:

— Фақат итларгина рашк қилмай севишади. Ўзинг ўйлаб қара, ҳамма драмалар, романлар — ҳаммаси ҳам рашкдан келиб чиқди...

Яков сесканиб, илжайди:

— Тўппонча яхши отилди, бўлмаса ўқи оёғимга тегиши мумкин эди; мана қара: шимимни тешиб чиққан, халос.

Полина ўқ тешган ерга бармоғини суқиб тўсатдан эн-тикди ва астагина бўлса ҳам, қаттиқ ғазаб билан:

— Вой, афсуски, сен уни отиб ташлолмадинг! Унинг таранг, резинька қорнига отганинга эди!— деди.

Яков уни қаттиқ силкиб:

— Жим!— деган бўлса ҳам, Полина ҳамон боягидай тишларини гижирлатиб, ўшандай жаҳл билан сўзида да-вом этди:

— Муттаҳам! Мени қандай сўкди! Сизнинг ҳаммангиз ҳам нақадар... Ҳеч қайсингиз ҳам хотин кишига тушу-нолмайсиз!

Шишган лабларини очди ва қаттиқ жипслашган тул-ки тишларини кўрсатиб, фикрини тугатиб:

— Агар хотин киши эрга бевафолик қилган бўлса, бу билан уни яхши кўрмайди, деб айтиб бўлмайди!— деди.

— Жим, дейман!— деди Яков қичқириб, уни шу қа-дар қаттиқ қисдики, у инграб юборди.

— Вой, яхши кўришингни мана энди сезяпман! Яша, менинг Шўртаккинам...

Яков Полинанинг олдидан тонг отишга яқин пилди-раб юриб кетар экан, ўзини хавфли ўйинда қандайдир қимматли нарса ютган одам каби ҳис этар эди. Полина-нинг олдидан кетар вақтда, у хотин яшириб қўйган тўп-пончасини сўради, Полинанинг бергиси келмагач, Яков унга тўппончасиз юришдан кўрқшини ва Носков билан бўлган ҳодисани айтди. Бу ҳол Яковнинг кўнглини яна ҳам хотиржам қилди. Полинанинг кўрқуви уни жуда қувонтирди, хотинда кўринган ҳаяжон эса Яковнинг ҳа-қиқатан қимматли ва севимли эканини исбот этди. Хотин оҳ-воҳ қилиб, қўлларини силкитиб, Яковни таъна қила бошлади:

— Нега бу тўғрида менга ҳеч нарса демадинг?

Сўнг ҳаяжонланиб:

— Албатта, бу жуда қизиқ — жосус! Мана, масалан, Шерлок Холмсни олайлик, сен ўқиганмидинг? Лекин, бизнинг жосусларимиз ҳам албатта муттаҳамлардан бўлса керак?— деб товуш чиқариб ўйлади.

— Бу аниқ,— деб Яков Полинанинг сўзини маъқула-лади.

Тўппончани Яковга бераётиб, яхши отишини синаб кўрмоқчи бўлди, уни тўппончани очиқ печькасига отиб кўрсатишга кўндирди; отиб кўрсатиш учун Яков қорни

билан полга ётишга мажбур бўлди, унинг ёнига Полина ҳам ётди; тўппончани отган эди, печька уларга ғазаб билан кул, чанг пуфлади, Полина эса: вой, деб четга юмалаб кетди; кейин, кафтини кўтариб, секингина:

— Қара!— деди.

Бўялган пол тахтасида қийшиқ, теран кетган тешикча бор эди.

Полина, ҳарсиллаб, ингичка қошларини чимириб:

— Улимнинг шу ёққа кетганини ўйлаб кўрсанг!— деди.

Яков шу чоққача уни шу қадар ёқимли кўрмаган, ўзига шунчалик яқин сезмаган эди. У Носков тўғрисида ҳикоя қилар экан, Полинанинг кўзлари болаларникидай ҳайратланиб қарар, унинг ўспиринлар юзига ўхшаган чўзиқ юзида ҳеч қандай ёвузлик аломати йўқ эди.

Яков таажжубланиб:

«Ўзида айб сезмаётир» деб ўйлади; бу ўйи унга ёқимли эди.

Полина кузатаётиб, унинг соқолини силади:

— Вой, Яша, Яша! Ҳали, шундай экан! Биз ҳақиқатан-а? Вой, худойим... Аммо у муттаҳам!

Бармоқларини мушт қилиб, уни ҳавода силкитди ва ғазаб билан:

— Худойим, нақадар кўп бу муттаҳамлар!— деб шикоят қилди.

Тўсагдан Яковнинг қўлини ушлади ва астагина гапирётди. Ўйланиб қовоғини солди:

— Тўхта, тўхта! Бу ерда битта баришња бор... э, албатта!— деди-да, бети ёришиб, Яковни чўқинтирди-да, кейин кўйиб юборди.

— Бор, шўртаккинам!

Тонг салқин, шабнамли эди; тонг шаббодаси эсар, кўкимтир, садафдай осмондан олма иси келар эди.

Яков:

«У албатта жаҳлига чидаёлмай йўлдан адашган; отам ўлиши билан унга ўйланиш керак» деб, очиқ кўнгиллик билан ўйлар экан, юпагувчи Серафимнинг:

«Чўкиб кетаётган ҳар қандай қиз сув устидаги хасга ҳам ёпишади. Уни шу вақт тутиб олавер!» деган қизиқ сўзларини хотирларди.

Совуққон поручик тўғрисидаги ўйлар унинг тинчини бузарди, у чўпга ўхшамасди; унинг жаҳли чиқди, ёмонлик қилса ажаб эмас. Лекин поручикни урушга юбориш-

лари керак. Ҳатто Носков тўғрисида ҳам Яков Артамонов бир оз енгил тортиб ўйлар эди, сезгирлик билан қулоқ солиб борар, чўнтагида тўппончанинг дастасини қисиб юрар эди; Носков Яковни кўпинча шу соатларда тугтарди.

Икки ҳафтача ўтгач, Артамоновни овчидан қўрқиши уни жизғин куюнди тутунидай қайта ўраб олди. Воропоновдан кесиш учун сотиб олинган ўрмонни Яков кўриб юрар экан, Носковга учради; у қалин ўрмон ичидан қопқонлар осиб, орқасида қоп кўтариб чиқиб келар эди.

У Яковга яқинлашаркан, бошидан шапкасини олиб:

— Сиз учун бахтли учрашиш,— деди, у шапкасини солдатча кияр эди, шапкасининг устки доираси чаккасига, ўнг қошининг устига тушиб турар, олганда шапкасини козирогидан эмас, тепасидан тутиб кўтарар эди.

Яков, унинг дўқ сезилиб турган ғалати саломига жавоб бермай, тишини маҳкам қисиб, чўнтагидаги тўппончасини чангаллади. Носков ҳам шапкасининг устларини бармоғи билан ковлаб, Яковга қарамасдан, бир минутча жим турди.

— Хўш?— деди Артамонов. Носков, ит кўзига ўхшаш кўзларини тикиб, қаттиқ сочларини силади ва аниқ қилиб:

— Сизнинг маҳбубангиз, яъни Пелагея Андреевна, поп Сладкопеевцевнинг қизи билан танишган, сиз айтинг, у киши бу ишни қўйсинлар,— деди.

— Нега?

— Сабаби бор...

Овчи шаҳардаги черков қўнғироқларининг жарангланига бир оз қулоқ солиб:

— Яхшилик хоҳлаб, чин кўнглимдан маслаҳат берман. Сиз бўлсангиз, менга...— деди-да, осмонга қараб, санади:

— Уттиз беш сўм пул ҳадя қиласиз...

Яков Артамонов унга пул санаб берар экан:

«Отиб ташлаш керак эди итни!» деб ўйлар эди.

Овчи қоғоз пулларни олиб, қийшиқ оёқларини буриб, қопқонларнинг темирларини шақирлатиб, бошига шапкасини киймай, ўрмон ичига кириб кетаётганда, Яков бу кишининг унга тагин бадтарроқ хунук кўринганини сездди. У секингина:

— Носков,— деб чақирди; овчи арчаларнинг шохлари орасида ярим яшириниб тўхтаганда, Яков унга:

— Сен бу ишингни ташласанг бўлар эди!— деди.
Носков, бошини олға чиқариб:

— Нимага?— деб сўради. Артамоновга Носковнинг чуқур кўзларида қандайдир қўрқоқлик ёки ўтакетган ёвузлик ялтираб кўринди. Яков:

— Хавфли иш,— деб тушунтирди.

— Ишни билиб қилиш керак,— деди-ю, Носков кўзларининг жилваси сўнди.— Иш билмаган кишига ҳар бир нарса хавфли.

— Ўзинг биласан.

— Ўз фойдангизга қарши гапирасиз.

Яков, жосус билан гаплашганига ўқиниб:

— Душманликда қандай фойда бўлсин,— деб гўлдираб қўйди.

«Тағин бу бадбахт гап талашади...» деб ўйлади.

Носков эса уқтириб:

— Бусиз яшамайдилар! Ҳар кимнинг ўз душмани, ўз эҳтиёжи бор. Хайр!— деди.

У, Яковга орқасини ўгириб, кўм-кўк қалин арчалар орасига кириб кетди.

Яков, мерганнинг тиканли арча шохчаларини шилдириб, қуруқ шохларини синдириб кетаётганига қулоқ солиб турди-да, тез юриб, от қўшилган икки филдиракли араваси турган ерга бориб, шаҳарга, Полина томон от қўйиб кетди.

Полина севинчга яқин бир ҳис ичида ҳайратланиб:

— Вой, бадбахт. Менинг олдимга унинг келадиган бўлиб қолганини ҳам билиб олибди! Бунга нима дейсиз?— деди.

Яковнинг жаҳли чиқиб:

— Нега энди шунақалар билан танишасан?— деб таъна қилган эди, унинг ҳам жаҳли чиқиб, кўкраги устидаги сариқ шол рўмолини қимтиб, бидирлаб кетди.

— Биринчидан, бу сенинг ўзинг учуноқ керак! Иккинчидан, мен нима: ит, мушук, Мавринларни ортдирайми? Мен уйда бир ўзим турмада ўтиргандек бўламан, кўчага бирга чиқадиган одам йўқ! У эса қизиқ хотин, у менга романлар, журналлар беради, сиёсат билан шуғулланади. ҳар нарса тўғрисида менга сўзлаб беради. Мен у билан Попованинг гимназиясида бирга ўқиган эдим, кейин биз уришиб қолган эдик... .

Яковнинг елкасига бармоғини нуқаб, борган сари жаҳли чиқиб гапирарди:

— Сенинг фикрингча яширин ўйнаш бўлиб яшаш осонми? Сладкопевцева ўйнаш худди резинька калишга ўхшайди, деб айтади. У фақат лойдагина керак — мана! У сизнинг докторингиз билан ўйнашади, улар буни яширишмайди; сен бўлсанг мени худди ёмон ярадай яширасан, гўё мен майриқ-масхарадай уяласан; мен бўлса, ҳеч бир майриқ эмасман. . .

— Сабр қил, уйланаман! Сен чўчқа бўлсанг ҳам, мен жиддий гапираман. . . — деди Яков.

— Ҳали бизнинг қайсимиз чўчқасимон эканимиз маълум эмас! — деб қичқиради у, болаларча кула-кула, яна: — Чўчқасимон, гуноҳкор, адашиб кетдим! Менинг Шўртаккинам. . . Жонгинам, сен очкўз эмассан! Бошқа бир киши бўлса гапирмас эди; бу жосус сенга фойдалику. . .

Яков, одатдагича тинчланиб, Полинанинг олдидан чиқиб кетди. Етти кундан кейин эрта билан кичкина, чўтир, қийшиқ бурун табелчи Елагинь Яковга: тонг вақтида тўқувчилар тўр билан балиқ тутаётганларида, ботиб кетаётган мерган Носковни қутқазамаи деб, тўқувчи Мордвиновнинг ўзи ҳам оз бўлмаса сувга ғарқ бўлаётганини, шу сабабдан касалхонада ётганини сўзлади. Елагининг манқаланиб сўзлаётган докладыни эшитар экан, Яков қўлларини чўнтагига чуқурроқ яшириш учун, оёқларини чўзиб ўтирар, унинг қўллари қалтирар эди.

«Ғарқ қилибди» деб ўйлаб, очиқ кўнгил, ювош, юзи хотинларникига ўхшаш Мордвиновни кўз ўнгига келтириб, унинг бировни ўлдира олишига ишонмай:

«Хушхабар» деб енгил тортиб ўйлади. Полина ҳам бунинг хушхабар эканини тасдиқлади.

У қошларини чимириб, жиддий тусда:

— Албатта, шундай бўлгани яхши, чунки бошқа йўл билан ўлдирганларида шовқин кўтарилар эди, — деган бўлса ҳам, ачинди:

— Уни тутиб олиб, товба этишга мажбур қилиб, кейин осилса, ё отилса анча қизиқ бўлар эди. Сен ўқиганмисан. . . — дер экан, Яков унинг сўзини бўлиб:

— Бўлмаган нарсаларни гапиряпсан, Польша, — деб қўйди.

Бир неча тинч кунлар ўтди, Яков Воргородга бориб келгач, Мирон ташвишланиб, буришиб-тиришиб:

— Бизда, тагин аллақандай ифлос бир ҳодиса юз берди; губерна шаҳаридан берилган буйруққа мувофиқ, Эккэ овчининг қандай шароитда ғарқ бўлганини тергайди. Мордвинов, Кирьяков, масхарабоз кочегар Кротов овчи билан балиқ тутганларнинг ҳаммасини ҳам қамаганлар. Мордвиновнинг башараси юмдаланган, қулоғи бир оз йиртилган. Бу ишда қандайдир сиёсий бир нарса кўрадилар шекилли... Албатта, гап йиртилган қулоқда эмас... — деди.

У, дастасиз кўзойнагини бармоғида тебратиб, кўзларини қисиб, бурчакка қаради ва бориб рояль олдида тўхтади. Устидаги эзилган швед нимчаси, сарғиш шими, чанг босган тиззасигача баланд этиги уни машинистга ўхшатиб қўйган эди; суякдор, силлиқ қирилган бети ва бир оз қирқилган мўйловлари уни ҳарбий кишига ўхшатар эди; унинг оз қимирлайдиган юзи, ҳар нима сўзласа ҳам деярли ҳеч ўзгармасди, у, ўйланиб дерди:

— Бадбахт бир замон! Мана, яна янги урушга дучор бўлдик. Ҳар вақтдагидай ўз ахмоқчилигимизни хаспўш-лаш учун уришамиз. Аҳмоқликқа қарши уриша билмай-миз, кучимиз йўқ. Бизнинг ҳамма вазифаларимиз эса ҳозирча мамлакат ичида. Деҳқонлар мамлакатаида ишчилар партияси ҳокимиятни ўз қўлига олишни ўйлайди. Бу партиянинг сафида савдогар ўғли — Илья Артамонов бор; у киши мамлакатни саноат ва техника жиҳатидан европалаштириш каби улуг вазифани бажарадиган табақа боласи. Маъносизлик устига маъносизлик. Табақа манфаатига хиёнат қилиш худди жиноий ишдай жазоланиши лозим эди; аслда бу — ҳукуматга қарши қилинган хиёнат билан барабар... Мен ҳеч бир ишга алоқаси йўқ, қобилиятсизлигидан ўзини қаёққа уришини билмаган, меҳнатга лаёқатсиз, фақат ўқишни, гапиришнигина касб этган аллақандай зиёли Горицветовга тушунаман; мен умуман, Россияда революцион иш билан шуғулланиш, қобилиятсиз кишиларнинг бирдан-бир касби эканига ишонман...

Яковнинг назарида амакиваччаси гўё кўз ўнгида уй тўла одамга гапираётгандай кўринади, у борган сари кўзини қисиб, охирда тамом юмиб олди. Яков ўз ишлари тўғрисида ўйлаб кетиб, амакиваччасининг сўзини эшитмай қўйди: у Носковнинг ўлими тўғрисида бўлаётган терговнинг оқибатини, бу ишнинг ўзига қандай тегишини ўйларди.

Мироннинг бардонга ўхшаш иккиқат хотини уйга кириб, эрини бошдан-оёқ кўздан кечиргач, ҳорғин товуш билан:

— Бор, усти-бошингни алмаштириб чиқ!—деди.

Мирон, итоат билан кўзойнагини бурнига илиб, чиқиб кетди.

Тахминан бир ойдан кейин ҳамма қамалганлар бўшаб чиқдилар.

Мирон Яковга қатъий, эътирозга йўл қўймайдиган товуш билан:

— Ҳаммасини ҳам ишдан бўшатиб юбор,— деди.

Яков кўпдан бери, ўзи сезмасданоқ, амакиваччасининг қуруқ командасига итоат қилишга ўрганиб қолган эди; бу унинг учун ҳатто қулай. фабрика ишлари учун унинг устидан масъулиятни оларди; шундай бўлса ҳам у:

— Қочегарни қолдирсак ҳам бўлар эди,— деди.

— Нимага?

— Хушфеъл одам. Кўпдан бери ишлайди. Одамларни овутади.

— Шундайми? Майли, қолдирсак ҳам бўлар.

Мирон лабини ялаб:

— Масхарабозлар ҳақиқатан фойдали,— деди.

Яковга бир қанча вақт ҳамма иш умуман ўз жойида, яхши бораётгандай кўринди; уруш одамларни сиқиб, ҳаммани ўйчан қилиб қўйди, одамлар мўминроқ кўринар эди. Лекин кўнгилсизликларни бошдан кечиришга ўрганган, ўзи учун уларнинг ҳаммаси тамомила тугалмаганини сезар, янги кўнгилсизликларни ғира-шира кутар эди. Унча кўп кутишга ҳам тўғри келмади; Нестеренько Вера Поповага ўхшаган новча хотин билан қўлтиқлашиб яна шаҳарда пайдо бўлиб, кўчаларда юрадиган бўлди; Яковни кўчада кўриб, узоқдан синчиклаб кўздан кечирди ва олдига келгач у билан кўришиб:

— Менинг олдимга бир соатдан кейин келоласизми? Мен қайнотамнинг уйидаман. Хотиним ўсал бўлиб ётибди, биласизми? Шунинг учун, сиздан кўча эшигининг қўнғироғини чалмаслигинингизни сўрайман, бу касални тинчсизлантиради, сиз ҳовлидан киринг. Хайр!— деди.

Бу бир соатнинг ўтиши қийин ва узоқ кўриниб кетди; Яков Артамонов китоб шкафлари билан тўлган уйдаги курсига чарчаб ўтиргач, Нестеренько, нимагадир қулоқ солиб тургандай, астагина:

— Хўш, бизнинг ошнамизни ўлдиришибди. Бу, исбот этилмаган бўлса ҳам, шубҳасиз. Бу иш мақташга лойиқ эпчиллик билан бажарилган; энди мана бундай бир гап бор: сизнинг маҳбубангиз Пелагея Назарова, яқин кунларда Воргородда қамалган Сладкопевцеванинг қизи билан таниш. Танишми?— деб сўради. Яков:

— Билмайман,— деди-да, баданини тер босиб кетди. Жандарм эса қўлини бурни олдига олиб бориб, тирноқларига диққат билан қарар экан, жуда ҳам хотиржамлик билан:

— Биласиз,— деди.

— Таниш шекилли.

— Гап ҳам шунда.

Яков ер остидан қараб, унинг қизил томирчалар босган кенг бурунли, ялпоқ, нурсиз юзини, оғир зеркиш ва вино ҳиди буруқсаб турган лойқа кўзларини кузатар экан:

«Мунга нима керак?» деб тушунишга ҳаракат этар эди.

— Мен сиз билан расмий равишда гапиришмай, сизга хайрихоҳ, сизнинг иш манфаатларингизга ёт бўлмаган кишидай, таниш одамингиздай гапиришаётибман,— деган бўғиқ товушни эшитар эди.— Бу ерда, билсангиз, шундай бир гап бор, қадрли. . . мерганим!

Жандарм илжайиб, бир оз жим турди-да, кейин изоҳлаб берди:

— Менинг «мерган» дейишимнинг сабаби шуки, сизнинг тўппончадан муваффақиятсиз фойдаланишингизнинг иккинчи воқиаси ҳам менга маълум. Хўш, масалага қайтсак, Сладкопевцеванинг қизи сизнинг маҳбубангиз Назарова билан таниш. Энди ўзингиз ўйлаб кўринг; мерган Носковни касб-ҳунари сиз билан мендан бошқа кимсага номаълум эди. Мен бу танишлик доирасидан четда турман. Носков, бўшангроқ бўлса ҳам, аҳмоқ эмас эди ва. . .

Нестеренько, чуқур нафас олиб, стол устига қараб:

— Ҳеч нарса доимий эмас. Сизгина қоласиз. . .— деди.

Яков Артамоновнинг назарида офицернинг оғзидан сўз эмас, ингичка, кўринмайдиган сиртмоқчалар чўзилиб чиқар эди; улар бунинг бўйинини чулғаб, шу қадар қаттиқ бўғар эдики, кўкрагида совуқлик сезилиб, юрак ҳаракатдан тўхтаб, бутун теварак-атроф қишки бўрондай улиб чайқалар эди. Нестеренько эса жўрттага очикдан-очик секин гапиради:

— Мен ўйлайман, деярли тамоман ишонаман, сиз сўингизда баъзи бир эҳтиётсизликка йўл қўйгансиз, шундайми? Хотирланг-чи?

Яков, товуши сирини фош қилиб қўйишдан қўрқиб, астагина:

— Йўқ, — деди.

Офицер, қизил бармоқлари билан мўйловини бураб:

— Шундаймикин? — деб сўради.

Яков, бошини чайқаб, берган жавобини қайтарди:

— Йўқ.

— Қизиқ, жуда қизиқ. Ҳар ҳолда бу ишни тузатиб бўлади. Мана бундай гаплар: Носковни сизга фойдали, худди шундай бир одам билан алмаштириш керак. Сизнинг олдингизга Минаев деган бир киши боради, сиз уни ёлланг, дурустми?

— Яхши, — деди Яков.

— Бўлгани шу. Тамом. Эҳтиёт бўлинг, илтимос қиламан. Ҳеч қандай хонимларга ҳеч бир сўз! Ҳеч бир сўз. Тушунасизми?

«У ўзини, худди бола билан, аҳмоқ билан гапиришаётгандай тутати» деб ўйлади Яков.

Кейин жандарм қушларнинг кузги учишларининг яқинлашгани, уруш, хотинининг касали, ўз синглиси хотинига қараётганини гапирди.

Нестеренько:

— Лекин ёмонроқ ҳолни қарши олишга ҳозирланиш керак. — деди-да мўйловини ўшлаб, қулоқларининг семиз гўшти олдига тортган эди, устки лаби ҳам кўтарилиб сариқ суякчаларни яланғочлади.

«Қочиш керак. Мени шу ишга қатнаштириб қўяди. Бирон ёққа кетиш керак» деб ўйлар эди Яков.

Ока дарёсининг лабидан борар экан:

«Ҳаммаларингиз ҳам жаҳаннамга кетинг! Сизнинг менга нима керагингиз бор? Нима?» деб ўйлар эди.

Кузнинг хабарчиси бўлган майда ёмғир оҳиста сева-лаб туради, дарёнинг сариқ суви жимирлаган тўлқинлар билан қопланди; ҳавонинг кўнгилни беҳузур қиларли ис-сиқлиғида Яков Артамоновнинг қайғусини чуқурлашти-радиган бир нарса бор эди. Наҳотки, шу кераксиз, бемаъ-ни таҳликаси тинчгина, содлагина яшаб бўлмаса?

Бироқ фавқулодда оғир таҳликали ғамлар ортилган ойлар, қишки бўрон вақтида келаётган карвондай, кетма-кет ўтар эди.

Урушдан Морозовлардан бири — Захар — кўкрагига Георгий крест'ни тақиб, талакал боши куйиб, жароҳат излари билан қопланган ҳолда қайтди. Унинг қулоғи узилган, ўнг қош ўрнида қизил ямоқ, унинг остида янчилган, аллақандай ўлик кўз яширинган; иккинчи кўзи эса диққат билан қатъий қарайди. У келиши биланоқ кочегар Кротов билан дўстлашди; овутовчи Серафимнинг чўлоқ шогирди ашула айтиб, чолғисини чалиб юборди:

Емғир ёғиб, шамол турди,
Мен оқопа ётаман,
Европа уруш қилди,
Мен аҳмоқ ёрдам этаман...

— Қалай, Захар, ёмон урушамизми?— деб сўради Яков Морозовдан.

— Яхши урушишга ҳеч нарсамиз йўқ,— деб жавоб берди тўқувчи. Унинг товуши қалдироқ, сўзларида ўт ёқувчи ашулаларининг ўтакетган уятсизлиги эшитилар эди.

У хўжайиннинг бетига қараб туриб:

— Хўжайинимиз йўқ, Яков Петрович. Муттаҳамлар хўжайинлик қилишади,— деди.

Бу киши билан кочегар Васька худди кузги тунда ёқилган фонарлардай, аллақандай кўзга жуда ҳам илинарли бўлиб қолди. Татьянанинг вақти чоғ, эри Захарнинг чирик шинелининг тусига ўхшаш мовутдан кулгили даражада кенг, лопиллаган шим кийиб ясанганда, кочегар, унга қараб:

Тентак шими мана сизга!
Диққат қилинг фарқини:
Бировлар бош ўстирса,
Бошқалар ўстирар думни

деб ашула қилди.

Ўтёқарнинг бу масхара қилишига куёв ранжиш ўрнига очикдап-очик ҳахолаб кулганлиги Яковни ҳайронликда қолдирган эди. Ишчилар ҳам кулдилар. Захар Морозов эса, буралган думининг учига чипта билан оқ Георгий крести боғланган юнгдор кучук боласини ҳовлига келтирганда, унинг селкиллаган думининг учиди турган нишонга қараб, фабрика ишчилари жуда ҳам завқланиб

¹ Георгий крести — чор ҳукумати томонидан урушда қаҳрамонлик кўрсатган солдатларга бериладиган нишон. (Тарж.)

шарақлаб кулишди. Мирон Захарнинг бу шўхлигига чидаёлмай уни полицияга қаматтирди, кучук боласи эса Тихон Вяловнинг олдида юрадиган бўлиб қолди.

Шаҳар кўчаларида солдат шинели кийган чўлоқ, кўр, қўлсиз ҳар хил майиб одамлар юрар, бутун атрофдаги нарсалар уларнинг йиринг тусли кийимлари рангига бўялиб кўринар эди. Оёқ-қўлларидан жудо бўлган, ишдан чиққан солдатларни шаҳар хонимлари сайр этишга олиб чиқар эди; бу хонимларга супургига ўхшаган ориқ, ингичка Вера Попова раҳбарлик қиларди; у бу ишга Полинани ҳам жалб этган бўлса-да, Полина, бошини силкиб, шикоятланар, қичқириб:

— Вой, йўқ, мен бу ишни қилолмайман! Бу мумкин бўлмаган иш! Яша, сен ўзинг ҳам қара: уларнинг ҳаммаси ёш, бақувват бўлса-да, майиб бўлишган, улардан ёмон ис келади, чидаёлмайман! Менинг сўзимга қулоқ сол, юр, кетамиз бу ердан,— дерди.

Яков хотинининг тобора асабийлана бораётганини, жуда ҳам кўп тамаки чекиб, аччиқ дуд билан нафас чиқараётганини кўриб, қайғули товуш билан:

— Қаёққа?— деб сўрар эди.

Умуман, шаҳардаги ва айниқса фабрикадаги ҳамма хотинлар борган сайин сержаҳл бўлиб, ғўнғиллар, пишқирар, қимматчиликдан шикоят қилар эди; уларнинг эрлари эса ҳуштак отиб иш ҳақини ортдиришни талаб қилсалар ҳам, тобора ёмон ишлардилар; кечалари посёлка янғичасига қаттиқ ва аччиғланиб бўқирар, шовқин солар эди.

Ишчилар орасида ўттиз яшар чамаси қорамтир ва яҳудийга ўхшаш катта бурунли, савлатдор слесарь Минаев гоҳ-гоҳ кўриниб қоларди. Яков ундан қўрқиб, ўзини четроқ тутар, слесарнинг назарига ўз назарини дуч келтирмасликка тиришар, слесарь, ҳамма одамларга ўзининг қорамтир кўзлари билан қараганда, худди бир нарсани эсдан чиқариб хотирлаёлмаётгандай бир назар билан қарарди.

Отаси касал оёқларини зўрға қимирлатиб, ҳовлида, бир нарсанинг кир, синиқ парчасидай сузиб юрар эди. Энди унинг кенг елкасида, юнглари тушиб кетган, тулки терисидан тикилган йўл пўстини осилиб туради; у одамларни тўхтатиб:

— Қаёққа кетаётибсан?— деб қатъий сўрар эди. Унга жавоб берилганда, қўлини силкиб:

— Бор, бор. Бекорчилар. Менинг қоним билан яшай-
сиз, каналар!— деб ғўлдираб эди.

Унинг бинафша ранг, шишган юзи жирканарли тит-
рар, пастки лаби ағдарилиб тушган, Яков одамлар олди-
да отасини кўришдан уялар эди. Синглиси Татьяна ҳам
нимадандир шу қадар қўрқар эдики, унинг қулоқлари
доим қизил кўринарди; у эрталабдан кечгача газета шил-
диратиб ўқирди. Мирон губерна шаҳарига, Москвага,
Петербургда куш каби учиб бориб келар, оёғидаги амери-
кон ботинкасининг кенг пошнасини дўқирлатиб, подшога
зулукдай ёпишиб олган пияниста, бузуқ мужик ҳақида
жаҳл ва истехзо билан сўзлар эди.

Чала кўр Ольга қайсарланиб:

— Бундай мужикнинг борлигига ишонмайман!— дер-
ди ва келинининг ёнида, икки яшар набираси Платон
қичқириб ўйнаб ўтирган диванга келиб ўтирар эди.— Бу
жўрттага тимсол учун ўйлаб чиқарилган эртақ...

Татьянанинг вақти чоғ эди:

— Жуда яхши! Бу ажиб нарса! Қишлоқ ўч олади!
Ажаб бўлди?— деб айтарди.

У шодлик билан ўзининг сарғиш юнг босган семизги-
на қўлларини бир-бирига ишқар эди. Фақат унинг бир-
гина ўзи ишонч билан қандайдир бир байрамни кутар
эди.

Татьяна алам қилиб:

— Вой, худойим! Сени нима хурсанд қилаётир? Ту-
шунмайман!— деб хитоб қиларди.

Митя ҳайрон бўлиб, оғзини очиб қағилларди:

— Ийи? Сен ҳали тушунмадингми? Ундай бўлса, ту-
шуниб ол, қишлоқ ўз бошидан кечирган бутун мушкулла-
ри учун ўч олаётир. Емиргич заҳар ҳам мана шу қишлоқ-
нинг ўзида, ана шу мужик томонидан ишлаб чиқарил-
ган...

Мирон буришиб-тиришиб:

— Шошманг! Яқиндагина бошқача гапирар эдингиз-
ку...— деди.

Лекин Митянинг жазаваси тутаёзди, у, ўз сўзларини
энтикиб, илҳомланиб шивирлади.

— Бу тимсол; оддий мужик эмас! Бундан уч йил
илгари улар ўз салтанатларининг уч юз йиллик байрами-
ни ўтказган эдилар, мана энди...

— Беҳуда гап,— деди Мирон қатъий қилиб; доктор
Яковлев ҳар вақтдагидай жилмаяр; Яков Артамонов эса:

«Агар бу сўзлар жандарм Нестеренькога маълум бўлса нима бўлади? . . .» деб ўйларди.

— Сиз нега бундай деяпсиз? Бундан нима чиқади?— деб сўради у. Сўнгра:

— Қўйинг бу гапларни!— деб сўздан тўхтатишга тиришди.

У Мирон фикрларининг ҳам жуда тарқоқлигини, унинг безовталигини сезар, бу ҳол Яковнинг кайфини айниқса бузар эди. Ниҳоят бу одамлар ичида, ёлғиз Митягина илгари қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай қолган; у аввалгидай урчуқ каби айланар, ҳазиллар сочар, кечалари гитара чалар экан:

Тобутдадир менинг хотиним...

деган ашуласини айтар эди. Лекин Татьянага энди унинг ашулалари ёқмас эди. У:

— Эҳ, нақадар бездим шу ашулаларингдан!— деб болаларининг олдига чиқиб кетарди.

Митя ишчиларни жуда ҳам эпчил овута биларди: у Миронга қишлоқлардан ун, дон, нўхат, картошкаларни сотиб олиб, ишчиларга ўз баҳосида ёлғиз кира ва тўкилган-сочилганлари учун бир оз устига қўйиб сотишга маслаҳат берди. Ишчиларга бу нарса жуда ҳам ёқди. Яковга эса фабрика ишчиларининг Мирондан кўра кўпроқ шод кишига ишонишлари очиқ-ойдин бўлиб қолди. У Мироннинг Татьяна эри билан борган сари кўпроқ уришадиган бўлиб қолганини пайқарди. . .

Мирон газабини яширмай, аниқ этиб:

— Сиз бурнингизни шамол томон тутмоқчи бўласизми?— деб сўраганда, Митя жилмайиб:

— Халқ ихтиёри. . . халқ ҳуқуқи. . .— деб жавоб берди.

Мирон қичқириб:

— Мен сиздан сўраётиман: сиз ким бўласиз?

Қатта Артамонов:

— Бўлди, кўп шовқин қилаверманглар!— деб мингиллаганда, Яков отасининг хира кўзида севинч учқунларини кўрарди, у, куёви билан жиянининг уришганини кўриб севинар, Татьянанинг ранжиб чинқирганини эшитганда илжайар, онаси қўрқа-пуса:

— Татьяна, менга яна бир пиёла чой қўйиб бер. . .— деганини эшитганда, жилмаяр эди.

Ҳамма янгиликлар таҳликали, улар қандайдир тўсат-

дан олдинги воқналарга алоқасиз пайдо бўлар эди. Кўр бўлиб қолган келин ойиси Ольга, шамоллаб, икки кундан кейин тўсатдан ўлиб қолди; унинг ўлимидан бир неча кун кейин эса шаҳар ва фабрикага «подшо тахтдан воз кечибди» деган хабар момоқалдиروقдай тарқалди.

Қувонч билан бурнини газетага суқиб ўтирган амаки-ваччасидан Яков:

— Энди қандоқ бўлди — республика бўлармикин? — деб сўради.

Мирон, стол устига энгашаркан:

— Албатта республика бўлади! — деб жавоб берди, у ёзилган газета саҳифасини кафти билан шу қадар қаттиқ босдики, қоғоз чўзилиб, чиртиллаб ёрилиб кетди. Бу ҳол Яковга ёмон бир нишона бўлиб кўринди; Мирон қаддини ростлаганда эса, бети одатдан ташқари бир тус олган эди; у ўзига ёт бир товуш билан қийқириб:

— Россиянинг соғайиши, янгиланиши бошланади, мана шу нарса рўй беради, биродар! — деди.

Худди Яковни қучоқламоқчи бўлгандай қўлларини керган бўлса ҳам, дарҳол бир қўлини тушириб, иккинчи қўлини чўзганича кўзойнагини кўтариб, тузатди: яна қўлини чўзган эди. семафорга ўхшаб кўринди; эртага кеч-қурун Москвага жўнаб кетишини билдирди.

Митя ҳам, совуқ еган извошчига ўхшаб, қўлини ўйна-тар экан:

— Энди ҳамма иш ҳам яхши бўлади; энди ниҳоят халқ кўпдан бери кўнглида етишган, кучли сўзини айтади! — деб қичқирди.

Мирон энди у билан тортишмас, ўйланиб жилмаяр, лабларини ялар эди; Яков эса, ҳамма иш Митя ўйлагандай яхши бораётганини, ҳамманинг суюнганини кўрарди; Митя, ҳовлига йиғилган ишчиларга зинапоядан туриб, Петербургда бўлаётган ҳодисалар тўғрисида сўзлар эди; ишчилар «ура» деб қичқирар, кейин Митяни қўл-оёғидан тутиб, ҳавога ота бошладилар. Митя, тугун бўлиб, катта коптокдай баланд-баланд кўтарилиб тушарди; Мирон эса, уни ҳам ҳавога ташлай бошлаганларида, ҳавода аллақандай тарвақайлаб, қўл-оёқлари узилиб кетаётгандай кўринар эди. Митяни кекса ишчилар ўраб олди, катта, пайдар тўқувчи Герасим Воинов унинг бетига қараб:

— Митрий Павлов, сен мувофиқ кишисан, тушундингми? Йигитлар, унга ура қичқиринглар! — деб бўкирар эди.

Ишчилар «ура» деб қичқиришди. Кочегар Васька бўлса ўйинга гушиб, тепакал бошини ялтиратиб, худди мастдай ўкирар эди:

Чор тахтидан узоқда
Одамлар турган экан!
Яқин келиб кўрсалар
Қарға ўтирган экан!

— Айтавер, Васька!— деб халқ уни қизиқтирар эди.

Яковни ҳам ҳавога кўтариб ташламоқчи бўлган эдилар, лекин уйга қочиб яширинди; у ишчилар юқорига ташлаб қайтиб тушаётганда тутиб қолмасликларига ишонар, ерга урилиб, майиб бўлишидан қўрқар эди. Кечқурун конторада ўтириб, ҳовлида дераза остидан Тихоннинг товушини эшитди:

— Нега мендан ит боласини тортиб олдинг? Уни сен менга сот. Мен уни яхши ит қилиб боқиб оламан.

Захар Морозов унга:

— Бе, чол, шу вақт ит боқиб бўладиган замонми?— деб жавоб берди.

— Сен нима қиласан? Сот-да, бир сўлкавой ол, дурустми?

— Ке қўй, нари бор!

Яков, деразадан бошини чиқариб:

— Подшога нима дейсан, Тихон?— деди.

— Ҳа,— деб чол уйнинг бурчагидан бошини чиқариб қаради ва астагина ҳуштак чалгандай:

— Подшомизни туширдилар-ку!— деди.

Тихон энгашиб, этигининг қўнжини тортар экан, ерга қараб:

— Авжга чиқдилар. Мана, Антоннинг сўзлари келди: арава ғилдирагини йўқотди!..— деди.

Қаддини ростлаб, уйнинг орқасига ўтиб, аста овоз билан:

— Тулун, Тулун...— деб чақирди.

Шод, шовқин-суронли ҳафталар бирин-кетин ўтаверди. Мирон, Татьяна, доктор, умуман ҳамма одамлар ҳам бир-бирлари билан хушмуомала бўлиб қолди; шаҳардан қандайдир нотаниш, ёт кишилар келиб, слесарь Минаевни олиб кетдилар. Кейин қуёшли иссиқ баҳор келди.

— Менинг сўзимга қулоқ сол. Шўрттаккинам,— деди Полина, — мен ҳар нима бўлганда ҳам, бўлаётган ҳодисаларга тушунмайман! Подшо подшолик қилишдан воз кеч-

ган, ҳамма солдатлар ўлдирилган; майиб бўлган, полицияларни ҳайдаб юборишди; аллақандай ҳарбийга алоқаси йўқ кишилар бошчилик қилмоқда, энди қандай қилиб яшаб бўлади? Ҳар қандай ифлос хоҳлаганини қилаверади; албатта Житейкин мени тинч қўймайди. У ва бошқалар, менинг орқамдан юриб мендан раддия эшитганлар ҳаммаси ҳам менга тинчлик бермайди. Ҳамма бир бўлганда кейин мен бу ерда яшай олмайман, истамайман. Мен ҳеч ким танимайдиган ерда яшашим керак. Бундан бошқа бу нарса, агар революция ва озодлик бўлса албатта, ҳар ким истаганича яшасин учун қилинган.

Полина борган сари эзмалашиб, қатъий гапирадиган бўла борди; Яков унинг сўзида аллақандай рад этиб бўлмайдиган нарсалар сезиб:

— Озгина сабр қил, бу нарсалар ҳаммаси қолипга тушгандан кейин. . . — деб уни тинчитар эди.

Лекин у, атрофидаги ғалаённинг босишига ишонмас, кундан-кунга фабрикадаги шовқиннинг қайнаб, қуюқлашиб, қўрқинчли бўла бораётганини кўрар эди. Қўрқишга одатланган одам ҳар вақт қўрқувга сабаб топади, Захар Морозовнинг куйган калласи Яковни қўрқитадиган бўлди, Захар ўзини подшодай тутиб юрар, бутун ишчилар унинг орқасидан чўпон ити орқасидан юрган қўйлардай эргашарди; Митя унинг атрофида ўргатилган зағизғондай учиб юради.

Морозов ҳақиқатан кейинги оёғида юришга ўрганган катта итга ўхшашиброқ кетган эди; калласининг куйган териси ёрилган бўлса керак; у Татьянанинг чўмилганда артинадиган ғудир сочиғини бошига баъзан салла қилиб ўраб юрадиган бўлди, уни Морозовга Митя берган эди; у худди уезд бошлиғининг семиз муовини Эккедай кеккайиб юрадиган бўлди; қўлларининг бош бармоқларини титилган солдат шимини бойлаб қўйган камарининг остига суқиб, қолган панжаларини, балиқ қанотчаларини силкигандай, қимирлатиб юрар ва:

— Ўртоқлар, тартиб! — деб қичқириб қўяр эди.

У полотно ўғирлаган уч йигитни қоралаб, бутун ҳовлига эшитарли этиб баланд овоз билан:

— Сиз биласизми кимдан ўғирлаганингизни? — деб сўради. Сўнг ўзиёқ жавоб берди:

— Сиз ўзингизникини, бизнинг ҳаммамизникини ўғирлагансиз! Ҳозирги замонда ўғирлаб бўладими, итваччалар!

У ўғрилари савашга буюрган эди, иккита ишчи севи-
ниб уларни тол навалари билан савади; кочегар Васька
эса ўйинга тушиб, жазаваланиб:

Мана ҳашаротларни ҳозир савадилар!
Мана бизда ҳозир одил суд бор..

деб ашула қилар эди.

Бирдан адашиб кетди ва қулочини кериб ниманидир
вайсади, тўсатдан қичқириб юборди.

Э, худо бандаларингни сақлагил!!

Митя:

— Офарин!— деб ҳайқирди.

Митя кул ранг шим кийиб, бошидаги чарм шапкасини
гарданига тушириб югуриб юради; унинг сарғиш юзида
тер томчилари ялтирайди, кўзида ғира-шира, кўкимтир
шодлик порлайди. Кеча кечаси хотини билан жуда қат-
тиқ уришиб олди; Яков боғда экан, уларнинг уйлари
деразасидан олдин қаттиқ шивирлаш, кейин Татьянанинг
ўзини тутолмай қичқирганини эшитган эди:

— Сиз — масхарабоз! Сиз — номуссиз киши. Сизнинг
маслакларингиз борми? Гадоёларнинг маслаклари бўл-
майди. Елғон! Бундан бир ой илгари бу сенинг маслаклар-
инг эди. . . Бўлди! Эртага мен шаҳарга, опамникига ке-
таман. . . Болаларимни ҳам ўзим билан олиб кетаман. . .

Бу ҳодиса Яковни ҳайрон қолдирмади; у кўпдан бери
сарғиш Митянинг борган сари ёқимсиз одам бўла борган-
ини сезган эди; Яков сарғишга ишониб бўлмаслигини
ҳаммадан олдин пайқагани учун таажжубланиб, ҳатто
бир оз фахрланар ҳам эди. Ҳозир эса, ҳатто яқиндагина
Митяни худди хўрозларни яхши кўргандай севувчи онаси:

— Унга нима бўлди, аллақандай келишолмайдиган
бўлиб қолди, худди жуҳудвачча-я! Мана энди, боқ улар-
ни. . .— деб мингиллар эди.

— Ҳаммаси ҳам жуда яхши, ўз жойида. Ҳаёт — гў-
зал, маъноли! Лекин қўй билан бўриларнинг тоғув яшаш-
лари эҳтимолини сўзлайдиган маслаларни унутиш керак.
Татьяна Петровна! Сиз бу гапларни айтишга кечикди-
нгиз!— деб қичқирар эди Митя.

Мирон ғазабланиб ва қуруққина:

— Эртага сиз нима дер экансиз?— деб сўрарди.

— Турмуш сўзига қулоқ соламиз! У нима деса шунини
айтамыз! Шундай! Хўш, тағин нима дейсиз?

Хотини ва Мирон Митянинг олдида, у гўё қора куяга булангандай, ундан эҳтиёт бўлиб юрарди. Бир неча кундан кейин эса Митя ўзининг лаш-лушларини: уч катта бойлам китоб, бир корзина усти-бошини кўтариб, шаҳарга кўчиб кетди.

Яков ҳамма ерда бемаъни, ўт тушгандагидай ивирсишни пайқар, ҳамма одамлар очиқдан-очиқ кўриниб турган аҳмоқчилик тутунида тутар, бу жинлашишининг яқин кунлар ичида тугалишига кишининг кўзи етмас эди.

— Хўш, мен кетишга жазм қилдим! Олдин Москвага борамиз, кейин у ерда қаёққа боришимизни ўйлаб кўрармиз... — деди Яков Полинага:

Полина суюниб кетиб:

— Ниҳоят!— деб уни кучоклаб ўпди.

Июль кечи, боғни кизғиш қоронғилик босиб, деразани ёмғир ивитар, куёш билан қиздирилган ернинг димиққан ҳиди келиб турар эди. Теварак-атроф яхши кўринса ҳам кўнгилда гамгинлик сезиларди.

Яков Полинанинг иссиқ, нам қўлини ўз бўйиндан олиб, ўйчанлик билан:

— Кўкрагингни бекит... Умуман, кийиниш керак! Жиддий иш қилиш керак,— деди.

У, Яковнинг тиззасидан ирғиб тушиб, икки сакраб, ўрни олдига борди-да, тўнга ўралиб келиб унинг ёнида ўзини тетик тутиб ўтирди.

Яков соқолини кафти билан бетига ишқаб шитирларкан, сўз бошлаб:

— Аҳвол мана бундай: ўйлаш керак, тинч бир ер, мамлакат излаб топиш керак. У ер шундай бўлиши керакки, ҳеч бир нарсага тушуниш лозим бўлмасин, бировларнинг ишлари тўғрисида ўйланилмасин. Мана шундай бир жой топиш керак!— деди.

— Албатта,— деди Полина:

— Ҳамма ишни эҳтиёт билан қилиш керак. Мирон, поездлар қочқин солдатлар билан тўла, дейди. Бир оз фақирлик тусини олиш керак...

— Фақат сен ўзинг билан кўпроқ пул олгин.

— Албатта, бу турган гап. Мен шундай қилиб кетаманки, менинг қаёққа кетганимни бизникилар билмай қолсинлар. Мен гўё Воргородга бориб келмоқчи бўлгандай бўламан. Тушунасанми?

Полина ҳайратланиб ва ишончсизлик билан:

— Яширишининг нима кераги бор?— деб сўради.

У нима кераги борлигини ўзи ҳам билмас эди: бу фикр унда ҳозиргина туғилган бўлиб, бунинг яхши фикр эканини сезар эди.

— Отам, Мирон сўроқлашади... биласанми? Буларнинг ҳаммаси ҳам кераксиз. Пул Москвада, мен у ердан кўп, яхши пул топа оламан...

— Фақат тезроқ қилиш керак!— деб илтимос қилди Полина.— Ўзинг ҳам кўриб турибсан: яшаб бўлмайди. Ҳамма нарса қиммат, ҳеч нима топилмайди. Албатта, таласалар ҳам керак; йўқса қандай яшашади?

Эшикка мўралаб шивирлади у:

— Мана, кухаркам яхши эди, ҳозир эса шаллақи бўлиб қолди, нуқул мастдай кўринади. Уйқумда мени сўйиб қўйиши ҳам мумкин; ҳамма шу хилда бўталиб кетгандан кейин нега ҳам бўлмасин? Кеча аллаким билан шивирлашганини эшитдим. Э, худойим, мана! Лекин эшикни астагина очиб қарасам — у тиз чўкиб, ўкираётган экан! Даҳшат!

Яков унинг ваҳимали шивирлашини тўхтатиб:

— Шошма, олдин мен кетаман,— деди.

Полина, мушти билан ўз тиззасига уриб, баланд овоз билан:

— Йўқ! Олдин мен кетаман! Сен менга пул берасанда, сўнг...— деди.

Яков ранжиб, жаҳл билан:

— Ҳа, менга ишонмайсанми?— деган эди, қатъий айтилган жавоб эшитди:

— Ишонмайман. Мен — тўғри одамман, мен очиқ айтишаман: йўқ! Ҳозир ҳамма подшога хиёнат қилганда; ҳар бир нарсага хиёнат қилиб турган бир вақтда ишониш мумкинми? Сен бирор кимга ишонасанми?

У жуда ишончли гапиради, унинг сўзидан кўра, ёқаси очиқ тўнанинг қатламлари орасидан кўриниб турган кўкраклари тагинда ишончлироқ гапирар эди. Яков Артамонов унга ён берди, эртагаёқ йиғиштирилиб, Полинанинг Воргородга жўнашига ва у ерда кутиб туришига жазм қилишди.

Яков эртаси куниеқ меъдаси ва боши оғришидан шикоят қилди, бу ишонарли бир ҳол эди, у сўнгги ойлар ичида жуда ҳам ориқлаб бўшашган, фикри тарқоқ, жовдираган кўзлари хиралашган кўринар эди. Саккиз кундан кейин шаҳардан станцияга аравада борар эди; у бузилган, тошлари ўнқир-чуқурлар четида ўйнаб ётган, у чу-

қурларда лой қотиб, ёрилиб дўппайиб ётган йўл четида астагина борарди. Орқасида худди шундай ағдариб тўнтарилган ҳаёт қолиб борарди; олдида эса тутунли бўлглар ўртасидаги юмшоқ чуқурдан сўниқ қуёш оқиш доғ каби кўринар эди.

Бир ойдан кейин Мирон Артамонов, Москвадан қайтиб келиб, бошини энгаштириб, ўз кафтига термулиб қарар экан, Татьянага:

— Сенга қайғули бир хабарни айтишга мажбурман: Яков бирга юрадиган анови ифлос қиз Москвада менинг олдимга келиб, аллақандай кишиларнинг... ҳим... ҳозир қандай одамлар бўлиши мумкин? Яковни уриб, вагондан чиқариб ташлаганларини айтди...

Татьяна ўтирган ўрнидан туришга ҳаракат қилиб:

— Йўқ!— деб қичқирди.

— Поезд юриб кетаётганда... Икки кундан кейин ўлибди... Қиз уни Петушки станцияси яқинидаги қишлоқ гўристонига кўмган эмиш.

Татьяна индамасдан кўзларига дастрўмолчасини босди; унинг қиррали елкалари титради, қора кийими оқиб тушаётгандай кўринар, гўё бу ориқ, новча хотин эриб кетаётгандай эди.

Мирон, кўзойнагини тузатиб, қўлларини бир-бирига ишқади ва бармоқларини шиқирлатиб, кечки ибодатга чақираётган қўнғироқнинг якка товушига қулоқ солиб турди, кейин, уйда у ёқ-бу ёққа кезиб:

— Йиғлашдан нима фойда? Бу гап ўртамизда қолсин у, бутунлай фойдасиз киши эди ва ўлгудай аҳмоқ эди, кечир! Албатта, ачинарли. Шундай,— деди.

Татьяна қизарган кўзларининг қовоқларини пириллатиб:

— Э, худойим,— деди ва бармоғини тупуклаб, қошларини силади.

Мирон қўлларини чўнтакларига суқиб:

— Бу ўткир қиз жуда ҳам қўполлик билан ўзини қайғурган бева этиб кўрсатмоқчи бўлса ҳам, лекин шу қадар яхши кийинганки, унинг Яковни талагани — аниқ. У бизларга хат ёзган эмиш,— деди.

Татьяна бош чайқаб, йўқ ишорасини берди.

— Йўқми? Буни билган эдим. Бу нарса тўғрисида ота-онасига гапириш керак эмас деб ўйлайман, Майли. Яков тирик деб ўйлаб юришаверсин! Дурустми?

Татьяна рози бўлиб:

— Ха, бу яхши бўлади,— деди.

— Дарвоқе, амаким ҳеч нима тушунмайдиган бўлиб қолган шекилли, лекин онаси ўзини кўз ёшларига ғарқ қилиб юборади...

Татьяна бош силкитиб:

— Яқин кунларда ҳаммамиз ҳам ҳалок бўламиз,— деди.

— Агар шу ерда қолсак турган гап, лекин мен хотин, бола-чақаларимни тезлик билан бу ердан жўнатаман. Сенга ҳам бу ердан тезлик билан жўнашга маслаҳат бераман, бўлмаса Захар Морозов... Демак, биз қариларга ҳеч нима айтмаймиз. Кечир мени, уйга кетаман, хотиним касал...

Узун қўли билан сингисининг қўлини силкиб, хайрлашиб чиқиб кетаркан:

— Ҳозир йўл юриш бениҳоят қийин, йўллар жуда ҳам тартибсиз. Бузғун ҳолда!— деди.

Қатта Артамонов умрини уйқуда кечирар, тобора кўпроқ ухлар эди. Бутун кечани ва куннинг кўп қисмини ўринда ётиб, қолган вақтини дераза қаршисига қўйилган креслода ўтириб ўтказарди; дераза орқаси зангор бўшлиқ, уни гоҳ-гоҳ булутлар бўяр эди; ойнада хўмрайган, кўзи салқиган, тугун-тугун оқиш соқоли, семиз чол акс этади. Артамонов ўзининг юзига қараб:

«Яхши чивин» деб ўйлар эди.

Хотини келиб унинг устига энгашар, уни туртиб силкир:

— Бу ердан кетиш керак. Боқизиш керак...— деб ҳиқиллар эди.

Артамонов секингина:

— Йўқол, йўқол, байтал! Бездим сендан! Қўй мени, ором олай!— дерди.

Сўнг, ёлғиз қолиб, одамларнинг ҳовлида, боғда, ҳамма ерда байрамдагидай шовқинлашларига қулоқ солиб ўтирар эди... Фабрика эса жим эди.

Унинг таниш суҳбатчиси, ўз фикрларининг ништарларини синчиб Артамоновни тирик тутиб турган алданган кишиси йўқ бўлди, ўлди. У ўлиб яхши ҳам қилган эди, чолнинг ўйлаши қийинлашган, у ўйлашни ҳам истамас, ўйлашидан фойда йўқ эканига кўпдан бери тушунган эди, чунки ҳеч нарса тушуниб ҳам бўлмас эди. Яков, Татьяна, куёви ҳаммалари қаёққа кетишди?

Баъзан у хотинидан сўрарди:

— Илья қайтиб келадими?

— Йўқ.

— Ҳали ҳам келгани йўқми?

— Йўқ.

— Яков-чи?

— Яков ҳам.

— Шундай. Уйнаб юришибди. Ишни бўлса бу ерда
Мирошка сўриб юрибди.

Наталья унга маслаҳат бериб:

— Сен бу нарсаларни ўйлама,— дерди.

— Йўқол!

Наталья, бир бурчакка бориб ўтириб, хира кўзлари билан бу собиқ одамга, бутун умрини сарф этган кишисига қарарди. Унинг боши қалтирар, қўллари худди ўрнидан чиққандай нотўғри ҳаракат этар, ўзи ориқланган, худди ёғ шамдек эриб тушган эди.

Уй ичидаги тушуниб бўлмайдиган тўс-тўполон бошда ора-сира бўлса ҳам, кейин тез-тез, Пётр Артамоновни уйғотар, уй ичига қандайдир бегона кишилар кирар, уларга термулиб қараб, уларнинг шовқин-суронли алаҳлашларини англашга тиришар, хотинининг номларини эшитар эди.

— Э, худойим, нима бўлаётир? Қандай гуноҳимиз учун? Бу хўжайин-ку, хўжайинимиз! Бўлмаса, рухсат беринг, мен бунини бу ердан олиб кетай, уни боқизиш керак, шаҳарга бориш керак! Рухсат беринг олиб кетишга. . .

«Яширмоқчи бўлади. Лекин яширишнинг нима кераги бор?», деб тушунишга ҳаракат қилар эди Артамонов. — Аҳмоқ. Бутун умри аҳмоқлик билан ўтди. Яков шунга ўхшаб туғилган. Ҳаммалари ҳам. Ёлғиз Илья менга ўхшайди. У қайтиб келиб тартиб ўрнаштиради. . .».

Ёмғир ёғар, қор тушар, совуқ тарақлар, бўрон улиб, чийиллар эди.

Бу ярим ўнг, ярим туш ҳолидан Артамоновни қаттиқ очлик сезгиси уйғотди. У ўзини боғда, шийпон ичида кўрди: шийпон ойналари орқасида, дарахтларнинг ҳўл шохлари аро қизғиш, ажиб яқин осмон ёруғи кўринар, у худди шу ерда, дарахт орқаларида осилиб тургандай, гўё унга қўл чўзилса етадигандай кўринарди.

Артамонов:

— Қорним очди,— деган эди, унга ҳеч ким жавоб бермади.

Кўкимтир, нам қоронғилик боғни тўлдиарар, шийпон

олдида иккита от: бири кўк, иккинчиси қора, бир-бирининг бўйнига бош қўйиб туради; улар орқасида скамейкада оқ кўйлакли киши, узун арқон чигилини ечиб ўтиради.

— Наталья, эшитяпсанми? Овқат олиб кел...

Илгари шу хил ҳушсизликдан уйғониб хотинини чақирганда, у дарҳол олдида пайдо бўлар, у ҳар вақт яқин атрофда юрар, бугун эса йўқ эди.

Артамонов бир оз ҳушига келиб:

«Чиндан ҳам йўқми? .. Еки касал бўлиб қолдимикин?» деб ўйлади.

У бошини кўтарди, мўрча олдида, майда дарахтлар орқасида алланима ялтирар эди, кейин бу дарахтлар орасида пайқалмайдиган кўкимтир солдатнинг орқасидаги милтиқ найзаси бўлиб чиқди. Ҳовлида кимдир қичқирар эди:

— Сизга нима бўлди, ўртоқлар, ҳазил қиласизми? Отларга шундай қараладимми? Чўчкага ҳам бундай қаралмайди! Пичанни нега олмадинглар: ивиб қолибди? Мўрчага киритиб, устингдан қулфлаб қўйишни хоҳламайсанми?

Оқ кўйлакли киши тиззасидан арқонларни ерга олиб ташлади ва солдат томонга қараб, астагина:

— Осмондан тушгандай пайдо бўлди. Лаънати, жаҳаннамга тушкур! — деди-да, ўрнидан турди.

— Командирлар илгаригидан ҳам кўпайиб кетди, — деб жавоб берди солдат! Бу шайтонларни ким белгилар экан?

— Ўз-ўзларини. Оғайни, ҳозирги вақтда ҳамма нарса худди кампир эртагидай, ўз-ўзидан бўлиб кетаверади.

Одам отларнинг олдида келиб ёлидан тутган эди, Артамонов кучининг борича унга:

— Ҳой, хотинимни чақир... — деб қичқирди. У:

— Жим ёт, чол! — деб жавоб берди.

— Чолнинг кўнгли хотин тусаб қолганини қара!

Отлар кетди. Артамонов кафти билан юзини, соқолини силади, совуқ бармоқлари билан қулоғини пайпаслаб кўрди, у ёқ-бу ёққа қаради. У олма дарахти тагида, шийпоннинг ойнасиз тарафида девор остида ётар эди; олма дарахтида олмалар, худди рябина¹ шингилидай осиди.

¹ Рябина — Шимолда ўсадиган паст бўйли, майда қип-қизил мевалари шингил бўлиб, кеч кузда пишадиган бир мева дарахти.

либ ётади. Ётган ўрни қаттиқ, устига ўзининг эскирган тулки пўстини ёпилган, қишки қалин пиджаги эғнида эди. Лекин иссиқ эмасиди. Нима учун бу ерда ётганини аяглаб бўлмайдди. Балки байрам олдида уйини кўтариб тозалаётгандирлар. Лекин қандай байрам экан? Боғда отлар, мўрча олдида солдат нима қилиб юрибди? Ҳовлида қичқираётган ким экан?

— Сиз ўртоқ, тушунчасиз боласиз! Нима! Одамлар чарчадимми? Чарчашга вақт бор! Қанақа аҳмоқ? . .

Узоқда қичқирсалар ҳам, қийқириқ қулоқдан ўтиб, бошни ғовлатар эди. Оёқ ҳам йўққа ўхшайди, тиззадан пасти қимирламайдди. Шийпон деворидаги олма суратини ўғри Ванька Лукин солган эди; кейин у черков ичидаги буюмларни ўғирлаб, турмада ётиб ўлиб кетган эди.

Шийпон ичига жуда кенг юнгдор қалпоқ кийган бир киши кирди, у ўзи билан бирга салқин кўланка ва қуюқ қора мой исини олиб кирди.

— Бу Тихонми?

— Бўлмаса-чи. . .

Тихоннинг минғиллаган товуши ҳам уни гаранг қилди. Қари қоровул, ғижирлаб қолган полнинг устидан сузиб кетаётгандай, қулочларини ёзар эди.

— Шовқин солаётган ким?

— Захарка Морозов.

— Солдат бу ерда нима қилади?

— Уруш.

Артамэнов, бир оз жим туриб:

— Душман шу ерга ҳам келиб етдимми?— деб сўради.

— Бу сенга қарши уруш, Пётр Ильич. . .

Хўжайин қатъий этиб:

— Сен, қари аҳмоқ, ҳазил қилма, мен сенинг ўртоғинг эмасман. . .— деди.

— Охирги уруш, ортиқ урушишни хоҳламайдилар. Ҳозир ҳамма ҳам ўртоқ. Ёшим жуда улуғ бўлгани учун аҳмоқ бўлолмайман,—деган хотиржамлик билан берилган жавобни эшитди.

Тихоннинг уни масхара қилиб хўрлаётгани аниқ эди. Мана, у хўжайиннинг оёғига такаллуфсиз, телпагини олмасдан ўтириб олди. Ҳовлида бўғиқроқ товуш билан команда берадилар:

Соат саккиздан кейин кўчада ҳеч қандай одам кўринмасин.

— Хотиним қани?— деб сўради Артамонов.

— Нон қидиргани кетди.

— Қидириш нима деган гап?

— Бўлмаса-чи? Нон — гишт эмас: кўчада ётмайди.

Богда қоронгилик ҳамон қуюқлашар, кўкимтир товлана борди: мўрча олдидаги солдат эснаб: улиб юборди; у, бутунлай кўринмайдиган бўлиб кетди; ёлғиз найзасигина сувдаги балиқдай ялтирар эди. Тихондан кўп нарсани сўрагиси келса ҳам, Артамонов жим ётар эди; барибир, Тихондан бир нарсани сўраб, тушуниб бўлмайди. Шу билан барабар саволлар ҳам аллақандай сакрашлар, чувалишар, қайси бири муҳим эканини англаб ҳам бўлмасди. Ҳаммадан ҳам кўра овқат егуси келарди.

Тихон вайсай бошлади:

— Аҳмоқ бўлсам ҳам ҳақиқатни ҳаммалан олдин сездим! Мана у қанақасига айланиб келди. Мен ҳаммага ҳам, бадарға келади, деб айтар эдим Менинг айтганим келди. Чангни латта билан артиб ташлагандай қилдилар. Худди қириндидай супуриб юбордилар. Мана, Пётр Ильич, аҳмоқ қалай. Ҳа, шайтон рандалар эди, сен кўмаклашар эдинг, шундай! Нима кераги бор эди шу нарсаларнинг? Гуноҳ қилдингиз, гуноҳ қилдингиз, гуноҳингизнинг сони ҳам йўқ. Мен ҳамон қараб: ажаб, қачон ниҳояти бўлади!—дердим. Мана ниҳояти сизни босди. Буларнинг ҳаммаси сизнинг устингизга қўрғошин бўлиб қуйилди. . . Арава ғилдирагини йўқотди.

«Алаҳлаяпти» деб тушунган бўлса ҳам, Артамонов:

— Нега мен бу ерда ётибман? — деб сўради.

— Уйдан ҳайдаб чиқаришди.

— Миронми?

— Ҳаммангизни ҳам.

— Яков-чи?

— У кўп вақтдан бери йўқ.

— Илья қаерда?

— Шулар билан эмиш. Шулар билан бирга бўлгани учун бўлса керак, сен тириксан, бўлмаса. . .

«Алаҳлаяпти» деб қатъий ишонди Пётр, кейин жим қолиб:

«Ақлдан озибди чол, шундай бўлиши керак эди» деб ўйлади.

Майда, хира юлдузлар осмонга сочилиб чиқишди, ялгарин мунақа юлдузлар йўқ эди шекилли, бўлса ҳам бу қадар кўп эмас эди.

Тихон, қалпоғини қўлига олиб, уни қўлида қисар экан, янгидан алжиб кетди:

— Сизнинг ҳийлакор аҳмоқлигингиз бошингизга етди. Гадой бўлиш осонроқ.

Тўсатдан бошқа бир товуш билан:

— Бола эсингда борми, конторачининг боласи?— деб сўради.

— Хўш, нима демоқчисан?

Пётр Артамонов бу кутилмаган саволнинг уни кўрқитганини ёки ҳайратда қолдирганини билолмас эди. Лекин Тихон:

— Сен уни, Захар ит боласини ўлдиргандай, ўлдирдинг, нимага ўлдирган эдинг?— дейиши биланоқ тушунди.

Артамоновга очиқ маълум бўлдики, ниҳоят Тихон унинг жиноятини ҳукуматга билдирган-да, у касаллигича қамоққа олинган. Лекин бу ҳол уни ортиқча кўрқитмади. Қайтага, ўзининг ғайри инсоний аҳмоқлиги билан жаҳлини чиқарди. У, тирсагига таяниб, бошини кўтарди-да, астагина таъна ва истеҳзо билан гапирар экан, тилида аллақандай аччиқ ва оғзи қуршаганини сезди.

— Сен ёлғон гапирасан! Ҳар қандай жиноятнинг ҳам муҳлати бор? Бу қадимги бир иш; сен эсанг, вақтида билдирмасдан ҳамма муҳлатларни ўтказиб юбординг. Шундай! Сен ақлдан озгансан! Кўрганингни эсингдан чиқаргансан, ўзинг ўша вақтда айтган эдинг...

Чол унинг сўзини бўлди:

— Мен нима деган эдим? Мен албатта кўрганим йўқ эди, лекин мен тушунган эдим! Сен нима қилар экансан? деб мен шундай деган эдим. Мен ёлғон гапирсам, сен менинг ёлғонимга севиниб, ёпишиб олдинг. Мен қараб, кутиб юрдим... Сизнинг ҳаммангиз ҳам шундайсиз, Алексей Ильич ўзининг пияниста қайин отасини Барскийнинг қовоқхонасига ўт қўйдирган, сенинг отанг бўлса буни фаҳмлаб қолиб, шундай бир иш қилганки, одамлар пиянистанни уриб ўлдирганлар. Никита Ильич буни билар эди. Унинг ҳам ҳар бир нарсага ақли етарди. Унинг ҳеч кимга айтмаслиги керак эди, лекин сенга жаҳл қилиб, менга айта солди. Мен унга: сен монахсан, сен бу нарсаларнинг ҳаммасини унутишинг керак, мен эса хотиримда тутаман, дедим. Сиз уни ишларингиз билан кўрқитдингиз. Сиртмоққа осилишга мажбур этиб, кейин мо-

настирга юбродингиз: бизнинг учун ибодат қил!— дедингиз. У эса сиз учун ибодат қилишдан қўрқар, журъат этолмас эди! Шунинг учуноқ, худодан қайтган...

Тихон ўтган ҳамма воқиаларнинг охиригача гапира оладигандай кўринади. У секин, ўйланиб, гўё жаҳлсиз гапираётгандай туюлади. У туннинг қуюқ, иссиқ қоронғилигида тамоман кўринмайдиган бўлаёзган эди. Унинг гўлдир-гўлдир сўзи, суваракларнинг тунги шитирлашини хотирлатиб, Артамоновни қўрқитмаса ҳам, ўзининг оғирлиги билан босар, соқовлик даражасига етказиб, ҳайратда қолдирар эди. Бу тушуниб бўлмайдиган одамнинг ақлдан озганига Пётр Артамонов борган сари қатъийроқ ишонар эди. Мана у, гўё ўз елкасидан оғирликларни олиб ташлагандай, узун нафас олди-да, ҳамон боягидай бир хил товуш билан ўтмишларни, кераксизларни ковлайверди.

— Сиз Артамоновлар мени ҳам динсиз қилдингиз. Никита Ильич сизнинг жатингизга мени ҳам йўлдан урди, ўзи худодан қайтди, мени ҳам... Сизнинг на худонгиз, на шайтонингиз бор. Уйингизда кўз бўяш учун икона бор. Нима бор сизларда? Тушуниб бўлмайди. Худди бир нарса борга ҳам ўхшайди. Алдамчилар. Алдов билан яшадингиз. Энди ҳамма нарса кўриниб туради: сизни ечинтирдилар...

Артамонов ўзининг гавдасини қийинлик билан кимирлатиб, ўтакетган оғир оёғини ерга ташлаган бўлса ҳам товонининг терилари полни сезмади; чолнинг назарида оёқлари ундан ажраб, ўзи эса ҳавода осилиб тургандай эди. Бу ҳол уни қўрқитди; у қўли билан Тихоннинг елкасидан тутди.

Қоровул унинг қўлини дағал силкиб ташлаб:

— Қаёққа?— деб сўради.— Тегма. Сенинг кучинг йўқ, бўғолмайсан. Сенинг отангда куч бор эди, мақтаниш йўлида йўқ бўлиб кетди. Мени имонимдан маҳрум этдингиз дейман, энди мен қандай ўлишимни ҳам билмай қолдим. Шайтонлар, сиз билан овора бўлиб ўтдим.

Артамоновнинг борган сари жуда овқат егуси кела берди, оёғи ҳам уни жуда қўрқитар эди.

«Чиндан ҳам мен ўлаётиманми? Мен ҳали етмиш бешга ҳам кирганим йўқ-ку. Э, худойим...»

У яна ётмоқчи бўлган эди, лекин оёқларини кўтаришга кучи етмади. У Тихонга:

— Ермам эт, оёқларимни кўтариб қўй!— деб буюрди.

Тихон, собиқ хўжайиннинг ўлик оёғини кўтариб скамейкага қўйди-да, ерга тупуриб, қўлини қалпоғига суқар экан, яна ўтирди; унинг қўлида алланима ялтирар эди. Артамонов тикилиб қараса, унинг қўлидаги игна экан; Тихон қоронғиликда қалпоғини тикиб ўтирарди; у бу билан ўзининг ақлдан озганини исбот қилар эди. Унинг устида кул ранг тун капалаги липиллаб учади. Боғда, ҳавода сариқ ёруғликнинг уч баҳяси чўзилди, кимнингдир товуши узоқда бўлса ҳам, аниқ этиб:

— Бизнинг учун орқага қайтиш йўқ, ўртоқлар, бўлмайти ҳам. . .— деди.

Тихон бу товушни босиб:

— Сенинг отанг ҳам шундай; у менинг акамни ўлдирган,— деди.

Артамонов ўз ихтиёридан ташқари:

— Ёлгон айтасан,— деган бўлса ҳам, дарҳол:

— Қачон? — деб сўради.

— Ана халос, тагин қачон дейди. . .

Артамонов очлик сўриб қуритаётганини сезар экан, тўсатдан:

— Бу нима: сен ҳадеб ёлгон гапираётибсан, жинни?— деб жаҳли чиқди.— Сенга нима керак? Сен менинг виждонимнинг судимисан? Нега ўттиз йилдан ортиқ жим юрдинг? — деб бўғилди.

— Жим юрган бўлсам — ўйлабман-да!

— Фисқ-фасодларни йиғиб юрдингми? Эҳ... Бор, полицияга маълум қил бўлмаса.

— Полиция йўқ.

— Мана, у мени бутун умр едириб ичирган, буни суд қилинг, деб айтгансан-ку! Тагин нима керак, гапирчи? Қис, қўрқит мени, пул талаб қил, қани!

— Сенинг пулинг йўқ. Сенинг ҳеч нарсанг йўқ. Бўлган ҳам эмас. Судларга тупурдим. Мен ўз-ўзимга судман.

— Бўлмаса, сен нега қўрқитаётибсан, алжиб қолган одам?

Лекин Тихон қўрқитмас эди. Артамонов буни хирагина сезарди. Тихон:

— Ҳамма Қайнарларга қирон келди. Акамни нимага ўлдирдингиз?— деб минғиллар эди.

— Аканг тўғрисида ёлгон гапираётибсан.

Чоллар бир-бирларининг сўзларини бўлишиб, тезроқ гапира бошладилар:

— Мен ёлгон гапираманми? Мен ўша вақтда у билан бирга эдим.

— Ким билан?

— Акам билан. Отанг уни тушириб қолганда мен қочиб кетган эдим. Отанг акамнинг хунига қолиб, қон қусиб ўлди. Бўлмаса нега оғзидан қони келди.

— Кеч қолдинг...

— Мана, энди сизни йиқитдилар; сен бутунлай ҳимоясиз қолдинг, мен эсам, илгари қандай бўлсам, шундайлигимчаман...

— Ақлсизлигингча қолдинг...

Артамонов, собиқ ер қазувчи уни бурчакка сиқиб, ҳеч нимани пайқаб бўлмайдиган, тушуниб бўлмайдиган ва кўрқинчли чуқурга тушираётганини сезар эди:

У қатъият билан ўз сўзини қайтарарди:

— Кеч қолдинг сен. Ёлгон гапираётибсан, сенинг аканг йўқ эди; сенга ўхшаганларнинг ҳеч кими, ҳеч нимаси бўлмади...

— Виждони бўлади.

— Сен ўзинг ўғлим Ильяни йўлдан урдинг!

— Йўқ, сиз Артамоновлар мени йўлдан урдингиз, Никита Ильяч эса ярамни янгилади!

— У эса сенинг тўғрингда шундай дерди!

— Мен бир неча марта сенинг отангни ўлдирмоқчи бўлган эдим. Мен унинг калласини белкурак билан мажақлашимга оз қолган эди... Сизлар ҳийлакорсиз...

— Сен ўзинг...

— Серафимни келтириб қўйдингиз. У ҳам мени йўлдан оздирар эди: ҳеч кимни ранжитмаса ҳам нотўғри яшар эди. Бу қандай гап? Ҳамма ерда ҳийлакорлик...

— Келаётган ким? Қаёққа? — деб қоронғилиқдан қаттиқ ва жаҳлли қичқириш эшитилди. — Соат саккиздан кейин қимирламанг! деб, сиз бадбахтларга айтилган эди-ку.

Тихон ўрнидан туриб эшик олдига борди, ундан қоронғилиққа шўнғиб кетди. Ҳаяжон, очлик, ҳорғинлик билан эзилган Артамонов боғдаги уч баҳя ёғ тусли ёруғлиқ орасида кенг, қора нарсанинг ўтиб кетганини кўрган эди. У, энди қандайдир бениҳоят даҳшатли бир нарсани кутиб, кўзини юмди.

Тихон кимдандир:

— Топдингми?— деб сўради.

— Мана ҳаммаси!

Бу хотинининг товуши. У қаерда юрган экан, нега эри-ни бу чол билан қолдириб кетган экан?

Артамонов, кўзини очиб, икки қора гавда билан тўсилган эшикка қараб, тирсакларига таяниб кўтарилди. Тўсатдан, ўзи олдида ким гуноҳкор эканини, кимнинг айби билан унинг ҳаёти бунчалик чигал, ёлғон-яшиқлар билан тўлганини умр бўйи ўйлагани унинг эсига келди. Мана энди ҳозиргина бунинг ҳаммаси унга равшан бўлди.

Хотини унинг олдида келиб, энгашиб, шивирлай бошлади:

— Хайр, худога шукур...

Артамонов қатъий этиб:

— Мана, Тихон, ҳамма нарсада ҳам мана шу айбдор!— деди-да, енгил тортиб нафас олди.— У очкўзлик қилар, мени шу йўлларга у солар эди, шундай.

У шодлик билан:

— Шунинг жатига укам Никита ҳам ҳалок бўлди. Сен ўзинг ҳам биласан; шундай...— деб қичқирди.

Артамонов энтикиб қолди. Хотинининг ранжимаганини, кўрмаганини, йиғламаганини кўриш ажиб эди. У қалтираган қўли билан эрининг сочларини силар, у товушида ҳаяжон сезилса ҳам, мулоғимгина шивирлар эди:

— Секинроқ, қичқирма, бу ердагиларнинг ҳаммаси ҳам ёвуз...

— Овқат бер!

Хотини унинг қўлига бодринг ва оғиргина бир бурда нон суқди; бодринг илиқ эди, нон эса бармоқларига хамирдай ёпишди.

— Бу нима? Менгами? Бори шуми?— деб Артамонов ҳайрон бўлди.

— Исо ҳақи, секинроқ гапир! Ҳеч нима йўқ, ахир! Солдатлар ҳам...— деб шивирлар эди Наталья.

— Сен буни менга ҳамма нарса учунми? Бутун қўрқувларим, бутун умр учун келтирдингми.

У, нонни қўлида салмоқлаб кўрар экан, алланима деб валдиради-да, ҳатто Наталья ҳам айбдор бўлмаган, чидаб бўлмас, ўлгудай ҳақоратли бир ҳодисанинг рўй берганига фаҳми етди.

Қўлидаги нонни эшик олдида улоқтириб, бўғиқ товуш билан бўлса ҳам, лекин қатъий этиб:

— Истамайман, — деди.

— Тихон, нонни ердан олиб, гўнғиллади ва у ёқ-бу ёғини пуфлади; Наталья, шивирлаб, эрининг қўлига нонни яна қайта суқиб:

— Е, е, жаҳлинг чиқмасин. . . — деди.

Артамонов унинг қўлини силкиб ташлаб, кўзини қаттиқ юмиб, тишларини гижирлатиб, ғазаб билан:

— Истамайман. Йўқол, — деди.

1925